

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ «КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ ГОСПОДАРСТВА

**«ЕКОНОМІЧНА СПАДЩИНА К. МАРКСА:
ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

*Збірник матеріалів
Всеукраїнського Круглого
столу 25 квітня 2018 року*

УДК 330.85(06)
В 85

В 85 Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть [Електронний ресурс]: Зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу ; 25 квітня 2018 року. – К.: КНЕУ, 2018.
– 232 с.

ISBN 978-966-926-234-9

У Збірнику містяться матеріали, що були подані на Всеукраїнський Круглий стіл «Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть» (25 квітня 2018 року). У доповідях учасників висловлені різні підходи до ідей К. Маркса, різних аспектів його економічного вчення. 200 років від дня народження видатного мислителя – це слушна нагода, щоб не лише звернутися до його інтелектуальної спадщини, але й підстава для критичного переосмислення його наукових праць та політичних гасел.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти.

УДК 330.85(06)

Відображена у доповідях наукова позиція авторів може не збігатися з думкою організаторів Круглого столу. Автори є цілком відповідальними за висловлені ідеї, висновки та пропозиції. Матеріали публікуються в авторській редакції.

У разі використання матеріалів збірника посилання на авторів і видання обов'язкове.

*Розповсюджувати та тиражувати без офіційного дозволу
КНЕУ забороняється*

ISBN 978-966-926-234-9

© КНЕУ, 2018

ЗМІСТ

СТЕПАНЕНКО С.В. Методологія К. Маркса в сучасних історико-економічних дослідженнях	6
ГРИЦЕНКО А.А. Сучасне значення методології «Капіталу» К. Маркса	8
ФЕЩЕНКО В.М. Українська економічна думка другої половини XIX – початку XX ст. в контексті західноєвропейських наукових студій: місце економічного вчення К.Маркса.....	25
ЛЕОНЕНКО П.М. Місце та зміст економічної теорії марксизму в новітніх класифікаціях економічної науки	32
ГАЛЬЧИНСЬКИЙ А.С. Гуманістична домінанта вчення К.Маркса.....	41
ГАЙДАЙ Т.В. Економічне вчення К.Маркса: контрверсійність на перехресті епох та оціночних гештальтів.....	47
ТАРАСЕВИЧ В.М. К. Маркс: у истоков философии научной критики.....	52
ЗАЙЦЕВ Ю.К. Теоретико-методологічна спадщина марксизму у предметному полі сучасної політичної економії – причини, форми та ефективність використання	62
ЛАГУТІН В.Д. К.Маркс і методологія холізму в економічних дослідженнях.....	67
УЩАПОВСЬКИЙ Ю.В. Соціально-економічна система у методології марксизму	72
АРТЬОМОВАТ.І. Проблема трансформації вартості в ціну виробництва – актуальна складова теоретичної спадщини К. Маркса.....	77
ЯКУБЕНКО В. Д. Власність у філософії К.Маркса.....	82
МАСЛОВ А.О. К.Маркс як історик економічної думки	87
МОСКАЛЕНКО О.М. Актуалізація марксизму в посткапіталістичній економіці	93

ХРУСТАЛЬОВА В.В. Роль і місце марксизму у сучасній економічній науці.....	100
ГОРДІЦА К.А. Концепція власності К.Маркса у вітчизняному дискурсі кінця XIX – початку XX ст.....	103
ШЕВЧУК В.О. Економічна складова марксизму з погляду фізичної економії: природничі засади викриття недостатності політичної економії	108
МАКСИМЮК В.А. До генези теорії вартості: від трудової до енергетичної.....	116
ВОРОБІЙОВА Л.В. Фізична економія Миколи Руденка і марксистське економічне вчення	119
ЖДАНОВА Л.Л. Теорія відтворення суспільного капіталу: марксизм і кейнсіанство.....	124
НЕСТЕРЕНКО О.П. Австрійська школа та марксизм: Бем-Баверк contra Маркс	129
ВІТЕР І. І. Карл Маркс та цивілізаційна теорія	134
ДІДКІВСЬКА Л.В. Вплив марксизму на формування теорії кооперації в українській економічній думці	139
ЛУК'ЯНОВА В.В., ЛАБУНЕЦЬ О.О. Актуальність ідей К.Маркса в практиці розбудови постіндустріального суспільства	143
СТУДІНСЬКИЙ В.А. Марксистська концепція «революційних народів» та її вплив на сучасний розвиток України: дискурсний наліз	148
КУДЛАСЕВИЧ О.М. Ідеї та концепції української державності: незвичний марксизм Юліана Бачинського	153
РАДЧЕНКО О.Д. Роль теорії К.Маркса у формуванні державної політики підтримки агросектору України.....	156
СТУПЧУК С.М., ЛАБУНЕЦЬ В.О. Вплив соціалістичних ідей і марксистського вчення на розвиток економічної думки Західної України в кінці XIX – на початку XX століття	162
ТКАЧЕНКО О.В., КУЛАГА І.В. Фінансiалiзацiя економiки, фiктивний капiтал та економiчні кризи.....	167

ЛАВРИНЕНКО В.М. Історико-економічні аспекти в науковій спадщині К.Маркса	173
ТИМЧЕНКО Ю.В. Проблема соціальної нерівності у поглядах К.Маркса та її актуальність у сучасному світі	177
КОЛЯДИЧ О.І. Від коммодифікації до нерівності у доходах	180
ЛОПУХ К.В. Вплив технічного прогресу на зайнятість у суспільстві: погляд К.Маркса	184
ОПАНАСЕНКО В.М., ПОЛЮСЕВИЧ Ю.Г. Критичний аналіз марксизму у працях О.Д.Білімовича	188
ШЕВЧЕНКО О.О. Проблеми розвитку економічної системи у працях К.Маркса та представників неокласичного напрямку економічної думки	191
ПАТЛАТОЙ О.Є. Проблеми творчої діяльності у творах К.Маркса: погляд через призму сучасної економіки	194
ПОРОХНЯК Н.В. Суперечності марксового підходу до інтелектуалізації основного капіталу	199
ЗАДОРОВНИК Н.О., ВЛАСЕНКО О.В. Вклад Карла Маркса в развитие экономической теории	204
ЗУБКО Т.Л. Основні досягнення та помилки економічної теорії К.Маркса	207
ЛОГІНОВ М.М. Війна як спосіб розв'язання антагоністичних суперечностей: погляд К.Маркса	211
ВОЛКОВА О.М. Місце та роль держави у структурі марксизму і класичної політичної економії	215
АРТЕМЕНКО О.А. До питання про класичну та марксистську політичну економію	221
ПОГОРЕЛОВ С.Б. Категоріально-понятійна систематизація як спосіб реалізації принципу системності і Марксова наукова спадщина	224
ЄРМОЛЕНКО В.А. К.Маркс та Ф.Енгельс в етнокультурологічних контекстах викликів та ризиків початку XXI ст.	226

Степаненко Сергій Васильович

*к.е.н., професор, завідувач кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

МЕТОДОЛОГІЯ К. МАРКСА В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

200-річчя з дня народження К. Маркса стало приводом для звернення до його багатогранної наукової спадщини дослідниками багатьох країн світу від Японії до Канади. На наш Круглий стіл виноситься економічна складова його наукового доробку, з акцентом на результати історико-економічних досліджень. Центральне місце у роботі Круглого столу, на нашу думку, займає пошук відповіді на питання про вплив наукових здобутків К. Маркса на розвиток економічної науки в цілому та історико-економічної науки зокрема. Що з марксистської економічної теорії належить історії, а які результати досліджень зберегли своє значення до наших днів?

На думку колективу кафедри історії та теорії господарства, найбільш цінним та актуальним і понині в марксистській економічній спадщині є методологія економічних досліджень. Особливого значення вона набуває тепер, коли відбуваються пошуки шляхів радикального оновлення теоретико-методологічних основ сучасних досліджень на ґрунті змістовної критики нині домінуючої неокласичної економічної теорії та провалів практичного застосування її рецептів.

При використанні методологічної спадщини К. Маркса існує серйозна загроза механічного (безпосереднього) перенесення принципів, підходів, ключових теоретичних положень на дослідження сучасних проблем. Таке не рідко зустрічається у вітчизняній та пострадянській науковій літературі. Підкреслюючи дійсно науковий зміст Марксової методології, варто пам'ятати, що вона була ним сформована на основі здобутків природознавства, що утворили фундамент класичної науки. Їх застосування в дослідженні суспільства дозволило К. Марксу сформувати систему дійсно наукових знань про суспільство та його економічну сферу, що відповідала

тогочасному етапу розвитку суспільств Європейської цивілізації.

Однак, з того часу відбулися фундаментальні зміни у природознавстві, що дозволило сформувати суттєво відмінні принципи та підходи наукового пізнання об'єктів реальності. Вирішальний внесок щодо їхнього формування зробили вчені, які працювали в таких галузях науки як квантова механіка, біологія, синергетика, системний аналіз, кібернетика тощо. Всі вони знайшли своє узагальнення у неklasичній та постнеklasичній науці та стали основою для розвитку сучасного суспільствознавства. Перед науковцями постало завдання творчого застосування здобутків неklasичної та постнеklasичної науки в економічних дослідженнях. При його реалізації важливо використати досвід К. Маркса щодо застосування принципів та підходів класичної науки до аналізу суспільних процесів та економічної сфери. Особливу цінність має збагачення змісту наукових понять та категорій, обґрунтованих К. Марксом, спираючись на здобутки неklasичної науки, розвиток змісту цих понять.

Марксова спадщина має важливе значення для розвитку методології сучасних історико-економічних досліджень. При цьому необхідно пам'ятати, що застосування неklasичних наукових засад у пізнанні суспільних процесів спирається на цивілізаційну парадигму суспільствознавства. Вона містить методологічний потенціал досліджень, що дозволяє зняти низку абстрагувань, та є якісно новим кроком, порівняно з методологією формаційної парадигми суспільствознавства. При цьому варто підкреслити, що ключові положення методології цивілізаційного аналізу фактично є подальшим розвитком понять формаційної парадигми. Так, принцип «матеріальності» розгортається до поняття «монадності», збагачення розуміння «часу» – до поняття «стріли часу», «неодмінності» та «прогресивності змін» в суспільстві – до поняття «невизначеності траєкторії» його розвитку, що містить точки біфуркації, «антропоморфізму» – до поняття «антропності» тощо.

Широке застосування цих та інших методологічних положень в історико-економічних дослідженнях проявляється у

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

збагаченні історичного аналізу генетичним, розширенні хронологічного методу до рамок життєвого циклу об'єкту дослідження. При цьому, життєвий цикл характеризує етап розвитку об'єкту дослідження, стадії життєвого циклу дозволяють встановити наростання внутрішніх протиріч, що приводять до переходу його в нову якість, яка характеризує настання нового етапу розвитку.

Евристичний потенціал методології цивілізаційного аналізу дозволяє збагатити розуміння розвитку економічних процесів та явищ. Як відзначав Т. Веблен, історичні зміни мають кумулятивний характер та проходять у формі процесу, зміст якого, на жаль, трактується переважно з позиції технологічних змін, а сутнісна їх сторона не розкрита необхідною мірою. Домінують поверхневі характеристики на рівні метафоричних порівнянь, наприклад, генезу зводять до метафори «колії попереднього розвитку», яка не дозволяє розкрити внутрішні причинні та функціональні залежності як дійсної причини змін та процесної форми їх перебігу.

Звернення до методології К. Маркса дозволить уникнути багатьох помилок та поверхневого аналізу надзвичайно складних суспільних явищ та процесів. При безпосередньому її застосуванні такі помилки будуть лише множитися.

Гриценко Андрій Андрійович,

*д.е.н., професор, чл.-кор. НАН України,
завідуючий відділом економічної теорії*

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

СУЧАСНЕ ЗНЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ «КАПІТАЛУ» К. МАРКСА

2017 р. виповнилося 150 років з дня виходу у світ I тому «Капіталу», а у 2018 р. – 200-річчя з дня народження К. Маркса. Ці дати не залишаються непоміченими у світі. Вони стали приводом до обговорення наукового і практичного значення ідей К.Маркса. Серед великої кількості робіт, присвячених

проблематиці, пов'язаної з Марксом, можна виділити дві найбільш системні: «Глобальний капітал» О.Бузгаліна і А.Колганова [1] і «Капітал у ХХІ столітті» Т.Пікетті [2]. Вони по-різному підходять до оцінки сучасних процесів, але вихідним пунктом розуміння проблем є теоретичні надбання Маркса.

«Капітал» належить до невеликої кількості книг, які суттєво вплинули на хід світової історії. В якійсь мірі його доля схожа з відомими релігійними творами: Біблією, Кораном. На перший погляд це здається дивним. Адже в першому випадку мова йде про наукову працю, про відтворення дійсності в наукових поняттях, у другому – про віру, про феномен, протилежний науці. Однак ця дивина зникає при більш уважному розгляді питання.

Незважаючи на те, що «Капітал» видавався величезними тиражами, і в тій частині світу, яка називалася соціалістичною, був предметом обов'язкового вивчення в навчальних закладах, мало хто зміг прочитати всі його чотири (а не три, як часто вважали) томи повністю і уважно, ще менше тих, хто зрозумів сенс і значення його змісту. На початку століття В.І.Ленін, вивчаючи «Науку логіки» Гегеля, зауважив, що «ніхто з марксистів не зрозумів Маркса через півстоліття!» [3, с. 162]. Майже через півтора століття це твердження стало, мабуть, ще більш справедливим. Та й за життя, Маркс, знайомлячись з деякими інтерпретаціями своїх поглядів, говорив, що в такому разі він не марксист.

Чому ж Маркс, і перш за все його основний твір – «Капітал», так важко дається, вислизає з рук щоразу, коли його хочуть використовувати як прапор і зброю, але вислизнувши, повертається знову і знову як якийсь невловимий привид, постійно витає в нашому світі, кличе і відлякує одночасно, з'являється несподівано в зовсім непередбачуваних місцях. Чому така дивна у нього доля? Чому суспільство, яке оголошувало себе соціалістичним і було зовсім не схожим на те, про що писав Маркс, відносилось до нього як до ідола і незаперечного авторитету, а суспільство, в якому відповіді на багато питань можна прямо віднайти в «Капіталі», так сором'язливо все це замовчує? У той же час на Заході в рамках економічної науки до Марксу ставилися і ставляться як до

одного з найбільш великих економістів, які залишили незгладимий слід у науці.

Відомий історик економічної думки М. Блауг зазначає: «В своїй іпостасі економіста Маркс продовжує жити і все ще є актуальним як жоден з авторів, яких ми розглядали дотепер. Маркс піддавався переоцінці, переглядався, заперечувався, його ховали тисячократно, але він втручається щоразу, коли його намагаються відіслати в інтелектуальне минуле. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною того світу уявлень, в рамках якого ми всі мислимо» [4, с. 207]. Зрозуміти всі ці хитросплетіння долі Марксових ідей можливо тільки простеживши їх відносини із змінним реальним історичним контекстом. Вихідною об'єктивною історичною передумовою Марксових роздумів і наукових пошуків були соціальні протиріччя того часу, соціальна нерівність і несправедливість, бажання звільнити людину від соціального гніту, що так природно для юнака, який входить у життя.

Вивчаючи погляди попередників, Маркс прагне не просто надати образ майбутнього, щоб відповідно до нього перетворити дійсність, а виявити реальні закономірності і тенденції розвитку суспільства, щоб побудувати діяльність відповідно до них. Уже в «Економічно-філософських рукописах 1844» центральне місце займає аналіз відчуження праці та реальних можливостей його подолання. Майбутнє він трактує як подолання «самовідчуження людини – і в силу цього як справжнє присвоєння людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, що відбувається свідомим чином і зі збереженням усього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини суспільної...» [5, с. 116]. Це Маркс розглядає як «дійсне розв'язання протиріччя між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між уречевленням і самоствердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом» [5 с.116]. Пошук Марксом об'єктивних, матеріальних закономірностей суспільного життя призводить його до політичної економії. «Мої дослідження, – писав К. Маркс, – привели мене до того результату, що правові відносини, так само точно як і форми держави, не можуть бути зрозумілі ні з самі себе, ні з так

званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії» [6, с. 6]. Відкривши у виробничих відносинах справжню основу і корінь всього суспільного життя, К. Маркс зосередив свою увагу на вивченні капіталістичних виробничих відносин. Цьому і присвячений «Капітал» – головна праця всього життя К.Маркса, кінцевою метою якого було відкриття економічного закону руху капіталістичного суспільства [7, с. 10]. У світлі подальшої долі «Капіталу» і основної колізії XX століття, яка почалася з розколу світу на дві протидіючі соціально-економічні системи та закінчилася припиненням цього протидіючого внаслідок розпаду соціалістичної системи в кінці XX століття, слід зазначити підкреслену К. Марксом з самого початку ту обставину, що розвиток суспільства являє собою природний процес, в якому «суспільство, якщо навіть воно напало на слід природного закону свого розвитку ... не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати останні декрети. Але воно може скоротити і пом'якшити муки пологів» [7, с. 10]. Вся історія радянського суспільства була спробою перескочити природні фази розвитку, які пробивали собі дорогу в різних перетворених формах і відносилися в радянському суспільстві до різного роду рудиментів, недоліків розвитку та іншим «негативним» явищ.

Саме в цьому історичному нетерпінні, спробах наблизити майбутнє, прискорити його прихід (що теж має свої об'єктивні підстави в країні, в якій, з одного боку, реально виявили себе тенденції, закладені у розвитку капіталу, з іншого – широко були поширені добуржуазні відносини) міститься ключ до розуміння історії XX століття і долі «Капіталу». Марксів висновок про історичну тенденцію капіталістичного накопичення, яка полягає в тому, що централізація коштів виробництва та усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою, вона вибухає, б'є година капіталістичної приватної власності,

експропріаторів експропріують [7, с. 773] – був витлумачений як безпосередній заклик до встановлення суспільної власності. Тим часом це зовсім не впливає з логіки К. Маркса, який писав, що «ця експропріація здійснюється грою іманентних законів самого капіталістичного виробництва, шляхом централізації капіталів» [7, с. 772].

У цьому плані становлять інтерес думки К. Маркса, викладені відразу ж за положенням про експропріацію експропріаторів: «Капіталістичний спосіб привласнення, що впливає з капіталістичного способу виробництва, і отже, і капіталістична власність, є перше заперечення індивідуальної приватної власності, заснованої на власній праці. Але капіталістичне виробництво породжує з необхідністю природного процесу своє власне заперечення. Це заперечення заперечення. Воно відновлює не приватну, а індивідуальну власність на основі досягнень капіталістичної ери: на основі кооперації і спільного володіння землею та виробленими самою працею засобами виробництва» [7, с. 773]. Зауважимо, що тут Маркс трактує «перетворення капіталістичної приватної власності, яка фактично вже ґрунтується на суспільному процесі виробництва, в суспільну власність» [там само], як відновлення індивідуальної власності. Це положення порушувалося в дискусіях Ф. Енгельса з Е. Дюрінгом, про нього писав В. І. Ленін, воно по-різному інтерпретувалося в радянський період. І воно дійсно наповнюється різним змістом відповідно до розвитку самої економічної дійсності.

Можливість такого історичного розвитку змісту даного положення міститься в самій діалектиці суспільної власності. Оскільки власність є суспільною, то нею через суспільство володіє також кожен індивід. Інакше кажучи, власність індивіда на фактори виробництва опосередкована його відносинами з суспільством. І від способу цього опосередкування залежить зміст реалізації індивідуальної власності. В умовах машинного способу виробництва воно може полягати в гарантованому з'єднанні кожного індивіда із засобами виробництва.

В постіндустріальному суспільстві, де основними ресурсами стають інформація, знання, здібності людини, суспільна власність на ці ресурси не може реалізуватися інакше

як через оволодіння кожною людиною знаннями, інформацією, здібностями, перетворення їх в свою індивідуальну, особисту власність. Це добре кореспондується із положенням К. Маркса в «Економічно-філософських рукописах 1844» про «істинно людську і соціальну власність» [8, с. 98]. Крім зазначених вище і деяких інших, висловлених у ході дослідження і зовсім необов'язкових для нього, «Капітал» не містить ніяких спеціальних міркувань про майбутній устрій суспільства. Він присвячений виключно з'ясування законів руху сучасного Марксу капіталістичного способу виробництва. Досліджуються товар, вартість, гроші, капітал, наймана праця, зарплата, прибуток, накопичення, земельна рента і т.ін. І нічого більше. Як же так?

Справа в тому, що К. Маркс підходить до дослідження як учений. Він вивчає реальність – капіталістичний спосіб виробництва, і майбутнє потрапляє в поле зору тільки як цілком реальна тенденція розвитку капіталу, існуюча в самій дійсності. Спроба ж домалювати риси майбутнього на основі історично сформованих уявлень про справедливість і рівність означає кінець наукового аналізу і початок чисто ідеологічного підходу. Перетворення «Капіталу» з наукового твору в ідеологічну (тобто, відірвану від дійсності, і таку, що живе за своїми, незалежними від реальності законами) зброю складають методологічну основу всіх його перетворень і пригод.

Саме тому доля «Капіталу» стала схожа на долю релігійних творів. Оскільки «Капітал» ніяк прямо не проектувався на майбутнє, остільки не залишалося нічого іншого як освятити його ім'ям свої власні (не одержані науковим шляхом) погляди на новий устрій світу. А так як між наявною дійсністю, «Капіталом» і образом майбутнього утворюється розрив, невідповідність, то «священне ім'я» можна утримати, тільки захистивши його від наукової критики, перетворивши в абстрактний зразок і незаперечний авторитет, одночасно монополізувавши право тлумачити його значення.

Це повністю збігається зі структурою релігійної свідомості. Різниця полягає лише в іншому формальному позначенні цього процесу. Широком масам в радянському суспільстві впроваджувалася думка про «Капітал» як взірць

наукового підходу до аналізу дійсності, що само по собі правильно. Однак це одночасно означає кастрацію «Капіталу». Адже дійсність вже істотно змінилася. А «Капітал» залишився зразком аналізу тієї дійсності, яка була, але не тієї, яка є. І в цьому сенсі він став мертвим прикладом. А будь-які спроби оживити його винищувалися в корені, так як це руйнувало всю ідеологічну систему.

Проте в рамках ідеологічного підходу спроби перетворити «зразок» в пізнавальний засіб були. Вони полягали в прагненні виділити з економічного змісту «Капіталу» логічну схему, яку можна було б потім накласти на «соціалістичну» дійсність і наповнити новим економічним змістом. Однак такі спроби не увінчалися і не могли увінчатися успіхом. У кращому випадку це було б повернення до «Науки логіки» Гегеля, де в чистому вигляді представлена саме та логіка, яка реалізована в «Капіталі», тобто це було б поверненням до тієї межі, з якого починав К. Маркс і який він подолав, бо логіка невіддільна від реального предмета дослідження, вона і є власною логікою цього предмета. Збіг чисто логічної, розумової схеми з розумовою схемою Гегеля тут носить формальний, непередметний характер і не виражає суті методу Маркса.

Справжнє методологічне значення «Капіталу» полягає зовсім в іншому. К. Маркс досліджує економічну структуру сучасного йому суспільства. Ця структура виросла з попередньої, феодальної структури і переходить в майбутню структуру. Капіталістичний спосіб виробництва, розірвавши природний зв'язок виробників з основним засобом виробництва (в добуржуазних суспільствах – з землею), перетворив з'єднання виробників з основними засобами виробництва в практичну економічну проблему, яка щоразу вирішувалася і виникала знову на основі законів товарного виробництва. Якщо раніше земля як основний засіб виробництва була предметним продовженням людини, його неорганічним тілом, то тепер основні засоби, створені працею і втілючі в собі практично предметно-творчу сутність людини, відчужені від неї.

Це відчуження створило, з одного боку, можливість вивчення сутності людини в її предметному втіленні, з іншого – актуалізувало проблему подолання людиною її відчуженості від

своїєї предметної сутності і відкрило реальні перспективи зняття відчуження за допомогою присвоєння людиною створеного нею предметного світу і перетворення його у власний світ людини. Наукове відтворення капіталістичного способу виробництва створює понятійний апарат, за допомогою якого можна зрозуміти існуючу дійсність, її ретроспективу і перспективу. Справа не в тому, що в «Капіталі» втілена якась логічна схема, вивільнивши яку і знову приклавши до нового предмету, можна отримати науковий опис нової реальності, а в тому, що весь «Капітал», його категорії і поняття представляють методологічний засіб пізнання дійсності, що змінюється. Це можна пояснити і на такому прикладі.

Як пізнати, що таке інфляція? Щоб відповісти на це питання, необхідно використати цілий ряд понять: грошей, ціни, товару тощо. Ці категорії і є тим методологічним засобом, за допомогою якого пізнається інфляція. Якщо немає цих понять, то пізнати інфляцію неможливо. Вона залишиться порожнім звуком, за яким немає реального змісту. Так само і нові економічні явища дійсності можуть бути зрозумілі тільки на основі існуючої системи знань. Як би не змінилася сучасна економічна дійсність, вона виросла з тієї реальності, яка науково описана Марксом, і зрозуміти її без цього історичного і разом з тим логічного початку неможливо.

Так само вихідна економічна система понять служить засобом пізнання минулої дійсності (не в сенсі абстрактної схеми, а як розвинена система категорій, яка дозволяє теоретично відтворити менш розвинені відносини). Саме така методологічна робота знаходиться в зародковому стані і її тільки належить виконати для пізнання як перспективи, так і ретроспективи. У цьому сенсі значення «Капіталу» як методу пізнання сучасності буде зростати. Але цей метод має заглиблюватися, розширюватися в більш повну і конкретну систему в міру теоретичного освоєння нових реальностей. Тому використання методу «Капіталу» передбачає застосування всієї сучасної системи економічних знань, вихідну основу яких утворює «Капітал». Застосування такої методології дає можливість відтворити всю історичну картину, наприклад,

розвитку форм продукту, форм обміну і сучасних грошей, характеру праці і т. ін. [9]

К. Маркс починає аналіз капіталістичного способу виробництва з товару як елементарної клітини капіталістичного багатства. У цій клітині він крім природних відкриває ще й соціальні властивості, носієм яких річ стає тільки в суспільстві. Товар, з одного боку, має споживчу вартість, тобто здатність задовольняти якусь потребу людини, з іншого – мінову вартість, тобто здатність в певних пропорціях обмінюватися на інші товари. В основі мінової вартості лежить вартість, що представляє собою суспільно–необхідні (середні) витрати часу праці на виробництво товару. Вартість, з одного боку, реально втілена в товарі, з іншого – вона непередметна і в предметному тілі товару ніяк не може бути виявлена. Проте, предмет (товар) рухається в економіці за законами вартості. Він, наприклад, може бути відправлений на інший континент, тому що там більш високі ціни, хоча люди відчують потребу в цьому предметі в тому суспільстві, де він зроблений. Або під час кризи він може бути просто знищений, тому що продавати його за низькими цінами не вигідно, хоча в цей же час існують люди, яким цей предмет дуже потрібен.

Доля товару залежить від його вартості і це породжує багато дивного в його поведінці. «... Стіл, – писав К.Маркс, – залишається деревом – повсякденною, чуттєво сприймаємою річчю. Але як тільки він стає товаром, він перетворюється в чуттєво–надчуттєву річ. Він не тільки стоїть на землі на своїх ногах, але стає перед лицем усіх інших товарів на голову, і ця його дерев'яна башка породжує химери, в яких набагато більше дивного, ніж якби стіл пустився за власним рішенням танцювати» [7, с.81]. Так як справжня підстава поведінки товарів залишається прихованою від людини, остання починає приписувати речам неприродні властивості, які вони дійсно набувають в якості носіїв соціальних якостей. Це явище, пов'язане з матеріалізацією суспільних відносин, внаслідок якого відносини між людьми приймають фантастичну форму відносин між речами, які, будучи продуктами праці людини, отримують власне життя і владу над своїми творцями, Маркс називає товарним фетишизмом.

Значення цього аналізу виходить далеко за рамки політичної економії і філософії. Маркс тут, по суті, відкриває світ знакових форм, які через безліч опосередкувань приховують справжній свій зміст і вимагають для свого розуміння спеціального наукового аналізу. Це згодом яскраво проявилось в психології та інших суспільних науках. Даний Марксів аналіз, з одного боку, має велику евристичну силу, він може слугувати методологічною основою для розуміння багатьох сучасних економічних явищ, пов'язаних з функціонуванням фондового ринку, торгівлею правами та ін., з іншого – є історично обмеженим, так як Маркс мав справу перш за все з реальним товарним світом і вважав, що подолання товарної форми зробить відносини прозорими і ясними. Ця обмеженість була обумовлена історично і виявлялася, наприклад, в розгляді грошової форми вартості поряд із загальною, хоча перша є лише сходинкою в розвитку другої; в трактуванні сутності грошей як товару, що виконує роль загального еквівалента, хоча найсучасніший аналіз дозволяє розглядати і товар як представника вартості поряд із знаковими формами реального представлення вартості.

Гроші, таким чином, виявляються представником вартості як еквівалента незалежно від того, що представляє в обігу являє вартість – товар, золоті, паперові або електронні гроші. Це дозволяє синтезувати марксистську і різні функціональні теорії грошей, пояснивши одночасно історичні та логічні їх межі. Саме таким чином працює методологія «Капіталу». Аналізуючи вартість, Маркс відкриває таку соціальну матеріальність, яка, хоча і є незалежною від волі і свідомості людей, але не містить в собі ні грама речовини. Матеріалістичне розуміння історії отримує таким чином конкретно наукове обґрунтування саме в політичній економії. Разом з тим К. Маркс відкриває цілий ряд системних соціальних якостей, носіями яких є речі завдяки тому, що вони включаються в систему суспільних відносин, виконуючи в них роль реальних, символічних або ідеальних знаків. Маркс виявляє подвійність, а в перспективі полісистемність світу. Це знаходить класичне вираження у відкритті двоїстого характеру праці.

Розуміння двоїстого характеру праці як історичного продукту розвитку товарного виробництва дозволяє розкрити як його вихідну основу, що криється у формі спільно-розділеної праці, яка породжує в процесі історичного розвитку, з одного боку, відокремлення і поділ, з іншого – кооперацію і усупільнення праці, розподіл праці на приватну і суспільну, абстрактну і конкретну, так і його перспективну форму, представлену всезагальною працею, в якій знову зливаються приватна і суспільна, абстрактна й конкретна праця, відокремлення стає тотожним усупільненню і т. ін. Наприклад, праця вченого, який, працюючи один в кабінеті, через Інтернет користується кращими бібліотеками світу, використовує результати праці, ідеї своїх попередників і сучасників. Його праця формально гранично відокремлена (він працює один), але реально усупільнена і скооперована не тільки з сучасниками, але і з попередниками.

К. Марксом в «Капіталі» вдалося знайти рішення проблеми, яку до нього ніхто не міг осилити. Він пояснив виникнення додаткової вартості без порушення закону вартості. Ґрунтуючись на цих висновках і досліджуючи процес накопичення капіталу, К. Маркс показує, як відбувається поляризація суспільства, накопичення багатства на одному боці і погіршення становища трудящих.

Ці положення Маркса піддавалися, мабуть, найбільшій критики. К. Маркс, досліджуючи накопичення капіталу, спирався на велику кількість статистичних даних, конкретні приклади. Природно, через півстоліття ці статистичні приклади застаріли. Сучасний робочий, скажімо, в США чи країнах Західної Європи – це досить забезпечена людина, що задовольняє свої потреби на досить високому рівні. Звідси робиться висновок про невірність і застарілість висновків К. Маркса. Однак методологія К. Маркса, як уже було сказано, відкидає пряме накладення теоретичної схеми на дійсність, вона полягає в тому, щоб, спираючись на наукові знання об'єкта дослідження, вивчати всі його зміни і відповідно до цього коригувати і розвивати теорію. На певному етапі розвитку капіталізму частка вартості робочої сили у новостворюваній вартості знижувалася. Це історичний факт. До речі, він не

означає, що життєві умови робочого стають гірше. Адже внаслідок зростання продуктивності праці відносно менша вартість може бути представлена більшою кількістю товарів і послуг.

Але справа навіть не в цьому. Після руйнівної світової економічної кризи 1929-1933 років, який дійсно супроводжувався істотним погіршенням становища трудящих, продемонстрував обмеженість ринкового саморегулювання і необхідність включення механізмів державного регулювання, реагуючи на виклик країн, що реалізують історичну альтернативу капіталізму, останній змушений був пристосовуватися до нових реалій. Починає розвиватися система соціального і пенсійного страхування. Виробництво поступово набуває такий характер, при якому кваліфікація працівника, його культурний рівень і творчі здібності стають визначальним фактором економічного зростання. Стало вигідним вкладати засоби в людський капітал. Це забезпечувало стратегічний успіх у конкуренції і отримання більшого прибутку.

Однак ці процеси виходять за власні рамки капіталу і є його запереченням у власних межах. Все це призвело до того, що частка вартості робочої сили у новоствореній вартості спочатку перестала падати, а потім стала збільшуватися. Час початку зростання частки вартості робочої сили у новоствореній вартості є математично точним визначенням межі початку соціалізації капіталу, становлення елементів нового соціально-економічного устрою в надрах старої форми суспільства.

Зараз в процесі накопичення капіталу з'являються нові тенденції. Якщо у «славне тридцятиліття» після другої світової війни, в розвинених країнах сформувався середній клас, і розрив у багатстві між людьми зменшувався, то зараз він зростає. Це добре показано в роботі Т. Пікетті «Капітал у XXI столітті» [10]. Процеси фінансизації економіки створили нові можливості для накопичення капіталу і зростання розриву у багатстві. Недавно «Лабораторією нерівності у світі» випущено «Доповідь про світову нерівність – 2018». Автори доповіді стверджують, що після 1980 р. на 1% осіб, які отримували самі високі доходи, приходилась вдвічі більша частка зростання цього доходу, ніж

на 50% самих бідних [11]. Ця тенденція викликала новий інтерес до «Капіталу».

Незважаючи на розпад соціалістичної системи, не можна вважати, що зовнішня альтернативність капіталізації і соціалізації історично себе вичерпала. Досвід сучасного Китаю, який відкриває простір для розвитку капіталістичних форм в тих частинах економічного простору, де вони виявляють свої переваги і техніко-технологічно не вичерпали себе, набагато більш відповідає природничо-історичним підходам Маркса: не перестрибувати через закономірні етапи (потрапляючи, як правило, в прірву), а створювати можливості для розвитку та історичного вичерпання закономірних форм.

Незалежно від того, чи буде капітал в історично досяжній перспективі залишатися економічною основою суспільства, на якій розвинуться протилежні йому процеси соціалізації, або він вичерпає свої можливості, поступившись місцем іншій основі, і той, і інший варіант може бути зрозумілий тільки на основі вивчення внутрішніх закономірностей розвитку капіталу, вихідний теоретичний аналіз яких дано в «Капіталі». У цьому сенсі методологічне значення «Капіталу» в історичній перспективі буде не втрачатися, а посилюватися.

До важливих теоретичних досягнень К. Маркса в «Капіталі» відноситься також аналіз додаткової вартості в її загальній формі як такої, незалежно від конкретних форм прояву в прибутку, позичковому відсотку, земельній ренті і т.ін. До цього додаткова вартість досліджувалася тільки в тому вигляді, в якому вона виявлялася на поверхні суспільства, і Маркс показує це в IV томі «Капіталу» – «Теорії додаткової вартості». Однак до того, як додаткова вартість придбала, наприклад, форму грошей, отриманих в якості земельної ренти, вона мала форму надлишкового прибутку капіталіста, ще раніше була втілена в товарах, які реалізувалися в торговій мережі, і в найбільш глибокій основі вона створювалася в самому процесі виробництва товарів. У процесі свого руху додаткова вартість змінює свої предметні і економічні форми, переходячи з виробництва в обіг, з товарної форми в грошову, з форми прибутку в форму земельної ренти і т.д. Вона є загальною основою і субстанцією своїх конкретних форм і як така вона є

особливу реальність, яка повинна бути зрозуміла і теоретично відтворена як така. Саме такий підхід відкриває можливості теоретично обґрунтовано підходити до різних сучасних форм капіталу (людського, соціального, інтелектуального, цифрового і т. ін.)

Завжди так буває, що справді науковий твір, який теоретично адекватно відтворює складний об'єкт, має велику евристичну силу. У ньому виявляються нові аспекти, які актуалізуються разом з розвитком об'єкта. Саме таким твором є «Капітал». У цьому плані хотілося б вказати на аналіз Марксом, кажучи сучасною мовою, економічного простору і часу.

На початку XX століття великий А. Ейнштейн створив теорію відносності, в якій, зокрема, показав відносність простору і часу, можливість перетворення часу в простір і навпаки. Час виявився просто ще одним виміром чотиривимірному простору-часу. Те, що і в голову не могло прийти на рівні буденної свідомості (наприклад, зменшення довжини предмета при великих швидкостях руху) стало науково доведеним положенням, підтвердженням експериментально. У світлі цього не дивно, що М. Бакунін, ділячись своїми враженнями про «Капітал» К. Маркса, зауважив, що К. Маркс, напевно, пожартував, кажучи про матеріалізації часу. Але це був не жарт.

Досліджуючи феномен втілення суспільно необхідного часу праці в товар, К. Маркс по суті аналізує перетворення часу в простір товару. За Марксом, вартість – це суспільно необхідний час праці, втілений у товарі, а значить, і в тому фізичному просторі, який займає товар. Правда, в результаті цього фізичний простір стає разом з тим і соціальним. Але це збіг фізичного і соціального (точніше економічного) простору є лише вихідною формою розвитку власне економічного простору-часу. Втілення вартості в реальних золотих грошах, як загальному еквіваленті, відокремлює економічний простір-час від фізичного простору товару, але зберігає його в фізичному просторі реальних грошей (золота). У сучасному світі з розвитком ідеальних (електронних) грошей, економічний простір відокремлюється від своїх конкретних форм і виступає в своїй чистій формі. Гроші вже представляють вартість в

чистому вигляді, як згусток суспільно необхідного часу, його просторову локалізацію, як час, що став економічним простором і набув єдиної з простором форми економічного простору-часу. Тепер стало можливим в лічені секунди (практично миттєво, долаючи час) переміщати за допомогою електронних переказів грошей величезні багатства з континенту на континент, ущільнювати і розріджувати економічний простір.

Для багатой людини, як власника згустку економічного простору-часу, поснідати в Нью-Йорку, а повечеряти в Парижі – не проблема. Це «не відстань і не час». Або це така відстань-час, яка коштує, скажімо, 800 доларів США. А бідна людина може кілька років працювати, щоб накопичити суму грошей, що дозволяє подолати фізичний простір, наприклад, між Києвом і Парижем. Вартість – це економічна форма подолання обмеженості фізичного простору і часу.

Виходячи з Марксової теорії вартості, простежуючи реальні ретроспективні і перспективні зміни товарного світу, можна зрозуміти як ті зародкові форми, в яких вартість втілювалася в докапіталістичній світі, так і ті, в яких вона буде функціонувати в майбутньому інформаційно-мережевому суспільстві. Відпадуть форми матеріалізації часу в товарі та реальних грошах, відбудеться відділення часу праці від часу виробництва блага, пануючі блага втратять речовинний характер (інформація, здатності людей), і вартість перетвориться в необхідний час відтворення блага. Така теорія вартості, зовні здавалося б нічого спільного з трудовою теорією вартості К.Маркса не має, прямо впливає з неї як зі свого логіко-історичного підґрунтя і набуває нового образу разом з новою формою суспільства, в якому вона функціонує. На основі цієї теорії можна пояснити вартість і прав, і інформації, і ідеальних продуктів, що незрозуміло з точки зору трудової теорії вартості, якщо її сприймати догматично.

Аналізуючи вартість, К. Маркс задовго до А. Ейнштейна відкрив відносність простору і часу в економічній сфері. І це випередження має також історичне пояснення. Економіка, її рух набагато ближче (просторово і історично) людині і практично актуальніше для нього, ніж світ великих (космічних) відстаней і

швидкостей. І відмовлятися від методологічних можливостей «Капіталу» К. Маркса було б дуже нерозумно і непрактично.

Досить повне розуміння «Капіталу» можливо тільки з його підготовчими матеріалами, які часто розкривають Марксову методологію глибше, ніж відпрацьовані висновки, що містяться в «Капіталі». У цьому аспекті варто звернути увагу на Марксове розуміння додаткової вартості як перетвореної форми вільного часу. Людина виділяє себе з тваринного світу виробництвом знарядь праці. В цьому процесі вона стає вільною від природної необхідності і стверджує себе як творчу істоту. Час створення знаряддя праці був першою формою вільного часу людини, який виступав у перетвореній формі необхідного часу праці. В міру вдосконалення знарядь і підвищення продуктивності праці цей необхідний час скорочується, в результаті чого знову утворюється вільний час. Однак останній далі заповнюється працею, перетворюючись, таким чином, в додатковий час праці. Разом з цим з'являється можливість присвоєння додаткового часу, праці і продукту виробника іншими людьми, що реалізується спочатку в рабовласницькому, потім в феодальному і, нарешті, в капіталістичному суспільстві. Те, що спочатку було вільним часом, завдяки заповненню його працею, стало додатковим часом, втіленим в додатковому продукті. Останній перетворився, в свою чергу, в капіталістичному суспільстві в додаткову вартість. Це створило економічний базис, з одного боку, для вивільнення частини робочого часу і перетворення його у вільний час розвитку людини, з іншого – для перетворення часу праці завдяки зміні її змісту і характеру із засобу заробляння на життя в форму самовираження і самореалізації людини у виробничій сфері.

Це означає, що вся економічна історія людства є історією створення людиною вільного часу як простору для свого розвитку. Однак в ході історичного розвитку вільний час набуває перетворені і відчужені від людини форми додаткового часу (праці, продукту, вартості). Разом з тим це відчуження створює об'єктивні передумови для свого власного заперечення і повернення вільному часу (на новій історично збагаченої основі) його справжнього сенсу як часу вільного всебічного розвитку людини.

«Капітал», таким чином, є справді гуманістичним твором, який перетворює гуманізм з абстрактного гасла і заклику в науково обґрунтовану, реалізовану в самій дійсності, тенденцію розвитку людського суспільства. Він розкриває історичний шлях через відчуження до свободи і дає методологію пізнання і перетворення світу.

1. Бузгалин О., Колганов А. Глобальный капитал. В 2-х т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rabkrin.org/buzgalin-a-v-kolganov-a-i-globalnyiy-kapital-dvuhtomnik/>

2. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / пер. с фр. А.Л.Дунаев, науч.ред.пер. А.Ю.Володин. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 29. – М.: Издательство политической литературы, 1973.

4. М.Блауг. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1994.

5. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 42.

6. Маркс К. К критике политической экономии. – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 13.

7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 23.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 42.

9. Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. – LAP LAMBERT Academic Publishing. – 516 с.

10. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / пер. с фр. А.Л.Дунаев, науч.ред.пер. А.Ю.Володин. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

11. World Inequality Report 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf>

Фещенко Валентина Михайлівна

*д.е.н., професор кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОСВРОПЕЙСЬКИХ НАУКОВИХ СТУДІЙ: МІСЦЕ ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ К.МАРКСА

200 років від дня народження К. Маркса – великого мислителя ХІХ ст., діяльність якого була пов'язана з різними сферами економічної науки, філософії, соціальними та політичними рухами, – це не тільки поважна історична дата, але й слушна нагода, щоб звернутися до інтелектуальної спадщини К. Маркса, привід для критичного переосмислення й детального дослідження його наукових праць та політичних висновків.

З цією метою в світовому науковому просторі вже проведено або анонсовано низку відповідних науково-практичних заходів. Зокрема, у вересні 2017 р. в Ліоні відбулася конференція, організована дослідницьким центром Triangle та European Journal of the History of Economic Thought, у цьому ж місяці були проведені наукові читання в Державній публічній історичній бібліотеці Росії. Заплановані наукові конференції у Німеччині (травень 2018 р.), Індії (червень 2018 р.), симпозіум у Японії (грудень 2018 р.) та інші. Зазначену мету переслідували й організатори сьогодишнього Круглого столу «Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть».

До вивчення та оцінки інтелектуальної спадщини К. Маркса впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. зверталось багато видатних, відомих і менш відомих вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних. Серед них М. Блауг, Дж. М. Кейнс, Й. Шумпетер, Р. Хайлбронер, В. Вигодський, А. Гальчинський, О. Гош, А. Коган, С. Мочерний, Р. Нурєв, Н. Розенберг, М. Розентальта багато інших дослідників. Серед присутніх тут, мабуть, кожний так чи інакше цікавився працями К. Маркса. Процес критичного пізнання, аналізу та оціночних суджень марксистської економічної теорії був непростим, суперечливим (іноді,

кардинально протилежним) в різних країнах та в різні історичні періоди і розтягнувся на досить тривалий час.

Як відомо, на сучасників учення К.Маркса не справило такого впливу, як на його послідовників у ХХ ст. Він не читав регулярних курсів у жодному з більш чи менш відомих європейських університетів, не вів протягом тривалого часу постійної рубрики в газетах чи журналах, не був членом редколегії популярних періодичних видань [1, с. 7]. За життя він опублікував лише невелику частину своїх наукових праць (виданих невеличким накладом і в різних країнах), залишивши Ф. Енгельсу та деяким іншим ученим рукописи, щоб їх розшифрувати, доопрацювати, а вже потім опублікувати. Час видання творів К.Маркса розтягнувся більш, ніж на сто років. Є багато текстів, які й досі не оприлюднені. Розуміння ж спадщини вченого, за висловом Й. Шумпетера, почалося зі зняття «сакральності» з його творів, сприйняття К. Маркса як людини і дослідника, який може помилятися і в праві змінити свою думку під дією обставин чи нової інформації, що відкрилася.

Сам Й. Шумпетер, вимогливий і жорсткий в оцінках, досить неоднозначно висловлювався щодо теоретичних надбань К. Маркса. У праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) він високо оцінював К. Маркса як соціолога, пророка; відмічав його пристрасну мову викладу «Капіталу». Особливо важливим у його теорії вважав тлумачення еволюції як процесу, що генерується самою економічною системою, а також актуальну й сьогодні ідею К. Маркса про поєднання економічної історії з економічною теорією, справедливо вважаючи, що остання без історичного контексту суттєво втрачає у глибині аналізу та обґрунтованості висновків [2, с. 90-91].

Разом з тим, у Й. Шумпетера є висловлювання щодо дуже скромних досягнень К. Маркса в галузі економічної теорії, і що він лише використав і адаптував поняття та передбачення Рікардової економічної теорії [2, с. 9].

Високо оцінював системний підхід К.Маркса до вивчення капіталізму М. Блауг [3, с. 207]. Гуманістичну домінанту у творчості автора «Капіталу» досліджував А. Гальчинський.

Сьогодні марксизм втратив ту популярність, яку мав у кінці XIX та протягом XX ст. Науковий інтерес до марксистського вчення наразі зосереджений навколо критики його засадничих положень та політичних висновків, особливо у пострадянських та постсоціалістичних країнах. Але й в реаліях XXI ст. його ідеї викликають інтерес та жваві наукові дискусії, по-різному інтерпретуються, досліджуються у працях сучасних учених. Певною мірою цей критичний підхід до Марксової економічної теорії було започатковано ще на зламі XIX-XX ст. в західноєвропейській економічній думці у працях Е.Бем-Баверка, Е.Бернштейна, К.Каутського, в наукових працях російських вчених та політичних діячів: П.Струве, В.Плеханова, Л.Троцького, а також у дослідженнях представників української економічної думки М. Зібера, С. Булгакова, А. Вольського, Б. Кистяківського, С. Подолинського, І. Франка, М. Туган-Барановського та інших.

В їхніх працях економічне вчення К. Маркса було піддане аргументованому критичному переосмисленню. Йшли жваві дискусії навколо основних положень марксизму та його категоріального апарату. Тому аналіз еволюції поглядів провідних українських вчених на найважливіші тези марксистської економічної теорії: вартість, додаткову вартість, економічні кризи, класові суперечності, майбутнє капіталістичної системи важливий для розуміння процесу формування понятійного апарату сучасної економічної науки; а також для розкриття творчого внеску українських економістів щодо зазначених категорій (науково-природниче обґрунтування праці С.Подолинським, інвестиційна теорія циклів та синтетична теорія цінності М.Туган-Барановського та ін.).

Марксистське економічне вчення, як відомо, стало логічним завершенням системи поглядів, в основі якої лежала концепція трудової теорії вартості класичної школи політичної економії. Після публікації I тому «Капіталу» ідеї К.Маркса набули популярності не тільки в західноєвропейській науці. Вони поширилися в Центральній та Східній Європі, в тому числі і в Російській імперії, куди входила частина українських земель. Через захоплення марксизмом в останній третині XIX ст. пройшло багато українських професійних і непрофесійних економістів. Серед них:

М.Зібер, В.Желєзнов, Б.Кистяківський, С.Подолинський, М.Ратнер, М.Туган-Барановський, І.Франко та ін.

М.Зібер був одним із перших учених, хто відгукнувся на публікацію першого тому «Капіталу» К.Маркса. За умов майже повної відсутності відгуків у західних наукових джерелах для К.Маркса була особливо важливою ґрунтовна оцінка українським вченим його фундаментальної праці. В своїй магістерській дисертації «Теория ценности и капитала Давида Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями» (1871), а також в низці праць, зокрема:

«Экономическая теория Карла Маркса», «Несколько замечаний по поводу статьи Ю.Жуковского» «К.Маркс и его книга о капитале», «Б.Чичерин contra К.Маркс» та інших М.Зібер виклав зміст «Капіталу», розкрив сутність трудової теорії цінності Рікардо – Маркса та марксистської схеми суспільного розвитку.

Проте позитивний відгук М.Зібера на I том «Капіталу» зовсім не свідчив про беззаперечне сприйняття ним марксистського економічного вчення. В ряді положень погляди дослідників суттєво розходились. М.Зібер не поділяв марксистську ідею класової боротьби і радикально-революційного перетворення суспільства. В своїх суспільних поглядах він виступав як гуманіст, прихильник демократичних реформ та еволюційного шляху економічного розвитку. Майбутнє вчений пов'язував з державним соціалізмом, в якому держава та економічна кооперація суспільства можуть поєднатися в одне ціле.

Серед прихильників марксистського економічного вчення був також відомий громадсько-політичний діяч XIX ст., засновник української школи фізичної економії С.Подолинський. Під впливом «Капіталу» К.Маркса він опублікував низку праць, зокрема заборонену в Російській імперії працю «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). В ній, ґрунтуючись на вченні Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, вчений проаналізував процеси розшарування українського пореформеного села та зародження капіталістичних відносин, розкривши його основні форми в українському господарському середовищі: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток» [4, с. 139].

Проте вже в наступному дослідженні – «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) – для С.Подолінського характерним стає ширший за Марксовий погляд на процес створення додаткової вартості та розвиток людського суспільства загалом. Уперше в історії науки С.Подолінський проголосив ідею про здатність людини в процесі праці зберігати і нагромаджувати сонячну енергію та зробив спробу поєднати аналіз праці людини з розподілом енергії на поверхні землі та «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [4, с. 64]. На жаль, Ф.Енгельс, якому К.Маркс переслав зазначений твір, не зрозумів і не підтримав ідею С.Подолінського, через що наукове відкриття українського вченого отримало визнання лише через сто років.

Важливе місце посідало марксистське економічне вчення у творчості видатного українського мислителя, поета і громадського діяча І.Франка. Йому ми завдячуємо перекладом українською мовою 24-го розділу I тому «Капіталу» К.Маркса, який він вважав дуже важливим для розуміння сутності основних етапів генези капіталістичного виробництва. З марксистських позицій І.Франко дав визначення основних категорій політичної економії, зокрема: товару, його мінрової і споживчої вартості; розкрив сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, ренти тощо. Разом з тим, аналіз наведених категорій підпорядковувався українським вченим не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності розробки державних заходів щодо їх розв'язання.

У своїй світоглядній еволюції І.Франко пройшов від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму, від щирого захоплення К.Марксом до глибокої критики його теоретичних положень, наголошуючи на шкідливості некритичного сприйняття марксистського вчення та необхідності «розвіяти міф про месіянство та непомилковість марксизму».

Предметом глибокого аналізу та критичного осмислення було марксистське вчення у працях відомого українського вченого-економіста і громадського діяча М.Туган-

Барановського. На початку своєї наукової діяльності, він в цілому поділяв марксистські погляди, зокрема трудову теорію вартості. Однак, це не завадило йому в одній із перших своїх наукових праць – «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» – викласти власну синтетичну теорію цінності, поєднавши трудову теорію вартості з теорією граничної корисності. З марксистських позицій М.Туган-Барановський вів полеміку з представниками народницької течії економічної думки щодо перспектив розвитку російського капіталізму, а докладне вивчення схем суспільного відтворення капіталу К.Маркса було використане українським дослідником при розробці власної інвестиційної теорії циклів. Разом з тим, віддаючи належне школі Маркса-Енгельса за найбільш глибоке пояснення криз, М.Туган-Барановський вважав, що «аналіз Маркса лишився незакінченим і невикористаним ним самим для якихось загальних висновків. Його знамениті схеми лишилися без логічного завершення» [5, с. 250]. Спираючись на попередні дослідження, М.Туган-Барановський дав принципово нове бачення циклічного характеру розвитку капіталістичного господарства, створивши на цьому підґрунті всесвітньовідому теорію криз та економічної кон'юнктури.

Особливо помітними стали розбіжності М.Туган-Барановського з марксизмом в кінці 90-х рр. XIX – на початку XX ст. Зокрема, у працях «Нарис із новітньої історії політичної економії та соціалізму» (1903), «Теоретичні основи марксизму» (1905) український вчений як один із лідерів «легального марксизму» (поряд зі П.Струве, Б.Кістяківським, С.Булгаковим) критикує К.Маркса за занадто широке використання тези про класову боротьбу, за змішування розуміння цінності й вартості, за необґрунтованість тези щодо абсолютного зuboжіння робітничого класу, за розробку теоретичної моделі соціалізму, в якій немає місця творчій свободі людини, тощо. Тобто, йшлося про спростування засадничих положень марксистської теорії. М.Туган-Барановський наголошує на необхідності відходу від марксистських базових принципів аналізу суспільства: «Мені необхідно розмежуватися з марксизмом... Марксистська догма має бути розбита, вона досі... панує в умах» [6, с. 100].

Такий перегляд марксистського економічного вчення пояснювався в науковій літературі (І.Франко, М.Туган-Барановський) тим, що марксизм, сформований всередині XIX ст., став теоретичним осмисленням капіталізму епохи вільної конкуренції. Реалії на зламі XIX–XX ст. йшли урозріз з емпіричним матеріалом, який вивчав свого часу К.Маркс. Відповідно й висновки німецького вченого суперечили новим умовам суспільної еволюції.

Однак, навіть не сприймаючи політичних висновків марксизму, М.Туган-Барановський з глибокою повагою ставився до своїх попередників у сфері теоретичного аналізу. Так, у передмові до третього видання своєї фундаментальної праці – «Основи політичної економії»(1909) він зауважував: «Присвячуючи свою книгу Кене, Госсену і Марксу, я хотів віддати належне тим ідейним впливам, яким вона зобов'язана своїм виникненням» [7, с.VI].

Таким чином, марксистське економічне вчення отримало глибоке критичне осмислення та креативний розвиток в працях провідних представників української економічної думки останньої третини XIX – початку XX ст. У цьому теоретичному протистоянні українська економічна думка зростала, збагачувалася, набувала світового звучання. З іншого боку, незважаючи на всі суперечності теоретичного доробку К.Маркса, дискусії навколо яких тривають до сьогодні, марксистська теорія стала невід'ємною частиною сучасних наукових уявлень про суспільство та закони його розвитку, а здійснене К.Марксом дослідження економічних проблем капіталістичної системи господарства лягло в основу наукових розробок XX-го ст.

1. Нуреев Р. «Капитал» К.Маркса vs «Развитие капитализма в России» В.И.Ленина: единство и различия // JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES (Журнал институциональных исследований). – Т. 10. – № 1. – 2018. – С. 6-23.

2. ШумпетерЙ. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса [Текст] / пер. с англ.Н.В.Автономовой, И.М.Осадчей,

под науч. Ред В.С.Автономова. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 416 с.

3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: «Дело Лтд», 1994. – 720 с.

4. С.Подолінський. Вибрані твори / Упоряд. Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.

5. Туган-Барановский М. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. – М.: Наука; РОССПЭН, 1997. – 574 с.

6. Письма М.И.Туган-Барановского А.А.Кауфману...// Неизвестный М.И.Туган-Барановский. – СПб.: Нестор-История, 2008.

7. Туган-Барановский М. Основы политической экономии . – 3-е изд., перераб. – Пг.: Изд-во «Право», 1915. – 1X, 593 с.

Леоненко Петро Михайлович

д.е.н., професор, віце-президент, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління»

МІСЦЕ ТА ЗМІСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ МАРКСИЗМУ В НОВІТНІХ КЛАСИФІКАЦІЯХ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Дослідження питань неоднозначного відношення представників різних наукових шкіл і напрямів економічної та фінансової наук до теорії К.Маркса і марксизму, на наше глибоке переконання, необхідно здійснювати з урахуванням щонайменше таких чотирьох теоретико-методологічних положень. По-перше, загальної еволюції суспільствознавчих наук, особливо їх методології. По-друге, специфіки етапів розвитку економічних і фінансових теорій. По-третє, особливостей дискусій щодо місця та змісту економічної теорії К.Маркса і марксизму в різних класифікаціях науки. По-четверте, змін в осмисленні й трактуванні марксизму в постсоціалістичних країнах. Лише з урахуванням цих положень можна переконливо пояснити ряд явищ і процесів, пов'язаних з

трактуванням марксизму в сучасних умовах. Наприклад, бум публікацій закордонних вчених про економічну спадщину К.Маркса в 1968 р. з нагоди 150-річчя народження видатного вченого і брак подібного явища в 2018 р. з нагоди 200-річчя народження великого мислителя.

Свідомо обмежуємось розглядом деяких питань окресленої вище теми лише стосовно нового етапу розвитку економічних та фінансових теорій, який, на переконання більшості зарубіжних та вітчизняних дослідників, розпочався з середини 1970–рр. Разом із тим усвідомлюємо, що цілий ряд концепцій та тенденцій, які сформувались і розвивались на попередньому етапі, увійшли до нового етапу як його складова частина. З одного боку, в країнах з ринковою економікою завершилось майже сорокарічне домінування кейнсіансько–неокласичного синтезу та відбувалось «нове прочитання», «критичне переосмислення», «перебудова», «оновлення» економічної теорії Дж. М.Кейнса. Водночас піддавалась критиці неокласична мікроекономіка та здійснювались спроби пошуку єдиного підходу для інтеграції мікро- та макроаналізу. З другого боку, завершувалось розпочате ще на попередньому етапі формування та відбувся подальший розвиток ряду нових теорій–раціональних очікувань, монетаризму, поведінкових фінансів, нової неокласики, нового кейнсійанства та ін.

Специфіка суперечливого поступу економічної та фінансової наук на новому етапі полягає насамперед у тому, що він відбувається широким фронтом. Найбільш загальною характеристикою є те, що розвиваються в сукупності основні напрями науки – неокласичний, інституціонально-інформаційний, неоінституціональний, некейнсіанський, посткейнсіанський, марксистський та ін. Водночас це означає співіснування та конкуренцію різних, включаючи марксистські, теоретичних концепцій, частина яких перейшла в теперішність із минулого, тобто з попередніх етапів. Разом із тим у зв'язку з науковими революціями, відбуваються істотні зміни, по-перше, щодо домінантного становища окремих теорій, шкіл і наукових напрямів, по-друге, щодо характеру їх взаємовідносин (звичайно, розуміючи, що йдеться про теоретичні позиції представників фінансової та економічної наук), по-третє,

стосовно посилення міждисциплінарного підходу. На наш погляд, ці внутрі- та міждисциплінарні взаємовідносини необхідно розглядати в першу чергу як комплементарні, а не як конфронтаційні, потенційно конвергенційні та синтезні, а не взаємовиключні.

Принципове значення має як змістовна, так і просторова характеристика нового етапу розвитку фінансової та економічної наук. З кінця 1980-х рр. він охопив колишні соціалістичні країни, тим самим був зруйнований мур, що раніше відгороджував дві протилежні соціально-економічні системи і заважав розвитку науки в єдиному світовому річищі.

Відомий французький економіст професор Т. Пікетті з цього приводу наголошує: «Двополюсне протистояння 1917-1989 рр., очевидно, залишилось в минулому. Зіткнення комунізму та капіталізму швидше вихолощувало, ніж стимулювало, дослідження істориками, економістами і навіть філософами капіталу та нерівності. Уже давно час вийти за межі цих давніх суперечок, які на мій погляд, відобразились і в історичних працях» [1, с. 584-585]. У зв'язку з цим Т. Пікетті запропонував ряд теоретико-методологічних новацій щодо розвитку сучасної економічної науки Заходу, серед яких на першому місці перебуває необхідність посилення історичного та інституціоналістського підходів до її розвитку.

Разом із тим Т. Пікетті чітко сформулював своє відношення як до марксистського економічного вчення та його висновків, так і до змін в умовах капіталізму. «Сучасне економічне зростання і поширення знань дало змогу уникнути марксистського апокаліпсису, – пише французький дослідник, – але не змінило глибинної структури капіталу та нерівності – або принаймні змінили не настільки, як це можна було уявити в оптимістичні десятиліття після Другої світової війни» [1, с. 9].

На постсоціалістичних просторах відбулась специфічна наукова революція, яка сприяла розвитку економічних і фінансових знань, проте водночас викликала до життя чимало проблем, серед яких ще мало досліджені нові тенденції в розвитку теорій економічної та фінансової наук, парадигмальних зрушень та інших змін у теоріях. Частина з цих проблем пов'язана з переосмисленням місця і змісту

марксистської економічної науки в процесі ринкової трансформації економіки.

Постсоціалістичні країни почали зазнавати і національних, і світових економічних та фінансових криз. Знаковим явищем стала глобальна фінансово-економічна криза 2007-2009 рр., теоретична та практична реакція на неї. Кризи також стали об'єктом та предметом аналізу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників з позиції новітніх теорій.

На наш погляд, окремого розгляду (хоч би згадки) потребує також революція в галузі економічної і фінансової наук у Китаї та В'єтнамі. Вагома підстава для такого розгляду – потрібна специфіка перехідного періоду в науці і практиці. По-перше, це перехід від моделі «командно-адміністративної економіки» (точніше – моделі централізованого директивного планування та управління) до моделі ринкової економіки. По-друге, водночас це не характерний для європейських постсоціалістичних країн перехід до ринку і демократичного суспільства, а поступовий, тривалий і досить суперечливий рух до соціалістичного ринкового господарства («ринкового соціалізму») під керівним началом комуністичної партії. По-третє, це перехід від традиційного догматичного трактування марксистської економічної теорії до нового її тлумачення в умовах специфічного перехідного періоду. Ця потрібна специфіка посилює, на наш погляд, актуальність постановки питання про різноваріантність процесів ринкової трансформації економічної і фінансової систем, різноваріантність капіталізму, різноманітність трактувань марксизму.

Новітні класифікації економічної науки відображають її сучасне становище, місце та роль окремих теорій, шкіл і напрямів, включаючи й економічну теорію марксизму, їх співвідношення тощо. Часто в основу цих класифікацій покладені різні критерії. Зміст же самих складових частин класифікацій науки визначається в основному належністю їх авторів до певних наукових шкіл чи теоретичних напрямів, а отже і різними підходами до економічної теорії марксизму. В новітніх класифікаціях економічної науки (Г. Бортіса, Дж. Годжсона, К. Фрімена, К. Перес, М. Додіг, Д. Детцера, Г. Герра, О. Худокормова та ін.) поширеною є думка, що

марксистська економічна теорія, незважаючи на її певну історичну обмеженість, становить собою неперехідну історичну цінність, вона багато в чому правильно відбила глибинні закономірності суспільно-економічного розвитку. Водночас такі оцінки супроводжуються рядом застережень і зауважень, протиставленнями ортодоксальних і гетеродоксальних теорій, показом еволюції відношення вчених-економістів до марксистського вчення тощо.

В класифікації сучасної економічної науки відомого філософа економіки Д.Хаусмана (США) центральне місце відведено неокласичному магістральному напрямку (мейнстриму), більшу частину якого складають мікроекономіка, макроекономіка і економетрика. Остання розглядається як гілка одночасно прикладної статистики і економічної теорії. Магістральному напрямку протиставлені, як альтернативи, інші наукові школи і напрями, що конкурують між собою і мейнстримом. Серед них – інституціональна, еволюційна та поведінкова економічні теорії, як такі, що «поряд з неокласичною теорією займають уми сучасних економістів» [2, с. 46]. Окрім цих альтернатив Д.Хаусман розглядає також неорікардіанство, неоавстрійську школу, посткейнсіанство, попутно зауважуючи, що «спеціалісти з економічного прогнозування взагалі рідко покладаються на якусь одну економічну теорію» [2, с. 46].

При аналізі неокласичної науково-дослідної програми на основі досвіду 1970-х – початку 2000-х років американський вчений займає обережну позицію: «Важко сказати чи провальна вона, чи, навпаки, була успішною» [2, с. 43]. Дослідник аналізує економічну теорію К.Маркса, як першу альтернативу неокласиці, і правильно відзначає: «Покоління тому досить багато вчених продовжувало цікавитись марксистською економічною теорією. Хоч Маркс знаходився під сильним впливом праць Рікардо, він запропонував власний погляд на природу економічної науки та її відношення до інших суспільних наук, відмінний від думки економістів класичної та неокласичної школи» [2, с. 44]. Таким чином, вчений відмежовується від широко розповсюдженого в сучасній літературі трактування місця і ролі К. Маркса як завершувача

класичної політичної економії. Проте прикінцевий висновок Д.Хаусмана щодо історичної долі теорії К.Маркса відзначається, на наш погляд, необґрунтованою категоричністю і песимізмом.

«Після розпаду Радянського Союзу і трансформації його економіки, а також економік Східної Європи, інтерес до марксистської економічної теорії згас, – вважає Д. Хаусман. – Це досить дивно, бо економічний лад Росії та країн Східної Європи мав досить мало спільного з економічною теорією Маркса. Однак економічні теорії не здатні ширяти у повітрі над бурхливими політичними хвилями. Їх кидає цими хвилями, туди й сюди, а інколи, як і відбулось з теорією Маркса, вони йдуть на дно» [2, с. 45].

Твердження сучасного американського філософа економіки про невідповідність економічної системи соціалізму марксистській теорії не відзначаються новизною. Вони з'явилися в немарксистській літературі ще в 20-ті роки ХХ ст. Проте парадокс полягає в їх особливій популярності серед вчених у постсоціалістичних країнах в процесі ринкової трансформації останніх.

Поверховість прикінцевого висновку Д. Хаусмана про «згасання» інтересу до марксистської економічної теорії обумовлена насамперед тим, що він зроблений на основі прихильності вченого до неокласичного мейнстріму, без надання належного значення впливу на нього альтернативних йому численних наукових шкіл і теоретичних напрямів. Хоч такий підхід у сучасній економічній та фінансовій літературі Заходу став, очевидно, домінантним, але не став єдиним і безроздільно визначальним. По-перше, необхідно врахувати існування значної дискусії серед західних вчених щодо так званого «плюралізму мейнстріму», тобто співіснування різноманітності дослідницьких програм в нинішньому мейнстримівському економісму. «Економікс ніколи не був об'єднуючою дисципліною, – вважають італійські дослідники М. Цедріні та М. Фонтана. – Одначе, контраст між фрагментацією нинішнього «мейнстримівського плюралізму» і десятиліттями, коли багато провідних економістів мейнстріму вихваляли чесноту «імперського» відношення своєї дисципліни (побудованому на відносній міцності неокласичного

ядра), не був таким різким» [3, с. 428]. По-друге, наявність альтернативних мейнстриму шкіл і напрямів обумовлює існування й інших впливових трактувань питань взаємовідносин марксистських і немарксистських теорій. Вони представлені в таких класифікаціях науки, як «ортодоксія» і «гетеродоксія» (Дж. Годжсон, Р. Нельсон, С. Вінтер, Т. Вайскопф та ін.), «спектральний аналіз» (Г. Бортіс, С. Харкорт та ін.), виокремлення теорій фінансів і фінансових криз (Д.Детцер, Н.Додіг, Г.Герр та ін.) [4; 5; 6; 7].

Один із провідних представників інституціоналізму, прихильник класифікації науки за схемою «ортодоксія» і «гетеродоксія» професор Дж. Годжсон (Великобританія) відзначив, що намітився рух неокласичної теорії «в нечітко визначеному інституціоналістському напрямку». При цьому вчений відмічав також «важливий теоретичний внесок інших течій економічної думки – посткейнсіанства та марксизму» [4, с. 55]. На думку британського дослідника, «насправді необхідно не стільки розвивати інституціоналізм як такий, скільки синтезувати певні елементи інституціонального, марксистського і посткейнсіанського аналізу» [4, с. 55]. Науковець вважав доцільним впровадити в інституціоналізм певні ідеї марксизму щодо природи економічних систем і теорії виробництва, а також результати Дж.М.Кейнса і деяких посткейнсіанців у сфері проблем невизначеності та монетарної теорії.

У цьому відношенні показовими є структура і зміст хрестоматії з інституціональної та еволюційної теорій під редакцією Дж. Годжсона. Праці провідних представників цих теорій об'єднані в трьох розділах: 1) навчання, довіра, влада і ринки; 2) плюралізм і компаративні парадигми; 3) варіанти капіталізму [5]. У кожному з них використовуються праці К.Маркса.

Характерним прикладом зазначеного вище підходу є також погляди основоположників еволюційної теорії економічних змін Р. Нельсона і С. Вінтера, їх послідовників. З одного боку, ці відомі американські вчені відмічають, що багато недавніх спроб «формалізувати теорію марксизму були тісно зажаті аналітичним інструментарієм. В результаті віддати належне ідеям Маркса про закони економічних змін не вдалося»

[6, с.74]. Проте, з другого боку Р.Нельсон і С. Вінтер вважають ряд своїх ідей цілком спорідненими з теоріями Маркса. До них віднесені твердження, що «капіталістична організація виробництва визначає динамічну еволюційну систему і що розподіл розмірів та прибутку фірм потрібно трактувати в термінах еволюційної системи» [6, с.74].

Разом із тим американські вчені вказують на ряд важливих відмінностей між марксистською та еволюційною теоріями. Серед них найважливішою науковці вважають відмову застосовувати у своєму позитивному і нормативному аналізі теорію класів і класової боротьби.

Особливе місце в сучасних класифікаціях науки займає радикальна політична економія. За приблизно півстолітній період свого існування вона зазнала значної еволюції щодо трактування місця, ролі та змісту економічної теорії марксизму [7], проте не втратила свого зв'язку з нею.

Німецькі дослідники Н.Додіг та Г.Герр відзначають, що економічне мислення впродовж тривалого часу виробило велику різноманітність моделей, в яких розглядаються фінансові кризи та їх вплив на економічний розвиток. Ці моделі належать до різних парадигм, і навіть в межах окремої парадигми можливе існування численних теоретичних підходів.

Вирішальними критеріями для виокремлення різних груп теорій німецькі вчені обрали підходи представників цих теорій до фінансів і фінансових криз з позицій різного часового періоду – середньострокових циклів і довгострокового розвитку капіталізму на різних його фазах. У цих теоріях важливе місце відведене аналізу економічної теорії Маркса щодо циклічного розвитку капіталістичного способу виробництва. Зокрема, моделі, що відзначалися різним підходом до фінансових криз в залежності від довгострокового розвитку капіталізму на різних його фазах, включають дві підгрупи представників: 1) авторів, що працювали в марксистській традиції (Р. Гільфердінг, Р. Люксембург і П. Суїзі), та тих, хто розглядав розвиток різних історичних періодів капіталізму (регуляціоністська школа – М.Агліетта, Р. Бреттон, Р.Бойєр, школа соціальних структур нагромадження – Д. Гордон, М. Рейч, Р.Едвардс, Д. Котц та ін.);

2) посткейнсіанців (Дж. і В. Корнволл, Й. Стейндл, Х. Мінські) [8].

Таким чином, перефразовуючи відомий вислів М.Твена, можна стверджувати, що чутки про кончину економічної теорії марксизму передчасні.

1. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті / Т. Пікетті; пер. з англ. – К. : Наш формат, 2017. – 696 с.

2. Філософія економіки. Антологія / под ред. Хаусмана Д.М.: 2012. – 520 с.

3. Cedrini M., Fortana M. Just another niche in the wall? How specialization is changing the face of mainstream economics / M. Cedrini, M. Fortana// Cambridge Journal of Economics. 2018. – № 42. – pp. 427–451.

4. Hodgson M. Economics and institutions. A Manifesto for a Modern Institutional Economics, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988. – 365 pp.

5. Hodgson M. (ed.). A Modern Reader in Institutional and Evolutionary Economics. Key Concepts. Cheltenham, UK : Edward Elgar, 2002. – 239 p.

6. Nelson R. R., Vinter S. An evolutionary theory of economic change. Cambridge, 1982. – 437 p.

7. Weisskopf T. E. Reflections on 50 Years of Radical Political Economy // Review of Radical Political Economics. 2014, Vol. 46(4) – 437-447 pp.

8. Dodig N., Herr H. Theories of Finance and Financial Crises – Lessons for The Great Recession // Working Paper. Institute for International Political Economy. – №126. – P. 1–87.

Гальчинський Анатолій Степанович

*д.е.н., професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ДОМИНАНТА УЧЕНИЯ К. МАРКСА

Маркс по праву считается одним из создателей теории глобализации. Речь в первую очередь идет о его обоснованиях планетарной миссии капитала, который в своем развитии «не знает границ» [1, с. 163]. «Тенденция к созданию *мирового рынка*, – акцентируется в рукописях «Капитала», – дана непосредственно в самом понятии капитала». «Отсюда великое цивилизующее влияние капитала». Соответственно своей природе «капитал преодолевает национальную ограниченность и национальные предрассудки»; «капитал разрушителен по отношению ко всему этому, он постоянно всё это революционизирует» [2, с.385-387], выступает в качестве базиса глобализации [3, с. 35]. Вывод, следующий из этих обобщений, понятен: мировой рынок является одновременно «как предпосылкой, так и результатом капиталистического производства» [4, с. 262]. Но значимым в представленном анализе является не только это. Мировой рынок и глобализация капитала, по Марксу, формируют границы капиталистической экономики. Пределом капиталистической глобализации, считает он, является сам капитализм. С глобализацией связана тенденция к самоотрицанию «капитала посредством самого капитала» [2, с. 387].

В данных определениях речь идет о системообразующих позициях экономической матрицы глобализации. Но в Марксовой теории присутствует и другой аспект глобализации, который, как правило, не учитывается в научных исследованиях. Он связан с глобализацией человека, развитием на этой основе богатства человеческой личности. В этом случае глобализация определяется Марксом «как возможность универсального развития индивида и действительное развитие индивидов на этом базисе». Отсюда – главный антагонизм капиталистической глобализации: возможность на ее основе

универсального развития личности и одновременно реальные (в связи с абсолютной доминантой воспроизводства капитала) ограничения ее реализации [3, с. 34-35].

Как видим, речь идет об антропологической парадигме глобализации. Основываясь на теории Маркса, мы разграничиваем таким образом две линии глобализационного процесса. Выделяем, с одной стороны, глобализацию, основой которой выступают сугубо экономические детерминанты – углубление международного разделения труда, интернационализация мировых рынков капитала, товаров и рабочей силы, и с другой – глобализацию человека, формирование на соответствующей основе «планетарной формы духовного богатства человеческой личности», «богатства глобального общения». «Действительное духовное богатство индивида, читаем в Немецкой идеологии», – всецело зависит от богатства его действительных (глобальных. – А. Г.) отношений»; «при этом освобождение каждого отдельного индивида совершится в той же самой мере, в какой история полностью превратится во всемирную историю». Отсюда первый исторический акт глобализации – конституирование природы индивида, богатства его личности; «всемирно–историческое существование индивидов означает такое их существование, которое непосредственно связано со всемирной историей» [5, с. 36, 35].

В этих положениях Маркса и Энгельса определена сущность *антропологической глобализации*. Ее логика должна быть понятна читателю: богатство человеческой личности, индивидуальность каждого из нас формируются социальной средой наших общений, пространством коммуникаций, параметрами интеллектуального обмена. Соответственно логическим фундаментом глобализированной личности является человечество в его современном определении человечество как планетарное общество. Методологически в этой позиции разграничиваются понятия «человечество как суммативная целостность» и «человечество в своей системной целостности». Антропологическая глобализация – это движение от первого определения ко второму, от суммативной к системно-целостной общности человечества. Основой

планетарного общества, на фундаменте которого формируется планетарная личность, является человеческая общность в своей системной целостности.

Хочу привлечь внимание читателя к принципиальному значению, которое приобретает в структуре нашего анализа именно это понятие. Утверждение человечества в его целостности, по В. Вернадскому, означает переломный момент в развитии планеты, начало новой эпохи человечества, его истории. Только достигнув соответствующего состояния, человечество в своем целостном измерении становится реальным субъектом утверждения ноосферы как «мыслящего пласта биосферы». «Создание ноосферы из биосферы, – пишет В. Вернадский, – ...требует проявления человечества как единого целого. Это его неизбежная предпосылка. Это новая стадия в истории Планеты, которая не сравнима с прошлым» [6, с. 261-262]. Определяющей здесь является проблема взаимодействия людей, гармонизации отношений между ними, формирования межличностного единства, достижения, как об этом пишет Тейяр де Шарден, «конвергенции со всеми». Логика рассматриваемой модели глобализации несет на себе соответствующую нагрузку.

В этом контексте антропологическая глобализация рассматривается нами как один из главных механизмов преодоления противоречия между «Я» и «Мы», умножения на этой основе энергетического потенциала человека, особо действующий инструмент развития и самообогащения личности. Масштабность личности обуславливается, как об этом речь шла выше, широтой ее мировосприятия, уровнем коммуникативной планетарности ее мышления и интеллекта, глубиной ее интегрированности в системные связи, реализуемые не только на локальном, а и на глобальном уровнях.

В этом смысле развитие человека, развитие человечества, равно как и процесс формирования планетарного общества, – это взаимозависимые определения. Планетарное общество формирует механизмы органического сочетания индивидуального и целостного в структуре личности. У человека нет будущего за пределами этой целостности

ассоциации «собственного его с тем, что представляет собой целое» (Тейяр де Шарден). Таким целым является гармонизированная общность человечества. Отсюда планетарное общество выступает как инструмент метасинтеза, планетаризации человека, формирования на глобальном уровне «конвергентной личности» и соответствующей легализации общечеловеческого «Мы». Прежде всего эти преобразования образуют основную ось антропологической глобализации общества.

Такие преобразования органически связаны с логикой глобальной социализации, с качественными преобразованиями механизмов взаимодействия человека и общества, с умножением глобального интеллекта планетарной личности. Субъектом прогрессирующей социализации, пишет по этому поводу С. Булгаков, является человечество. «Соединение всего существующего с Божеством» осуществляется на уровне человечества. Между Богом и миром стоит человечество; по отношению к миру оно служит объединяющим началом, формирует единство в универсальном организме. В этих определениях С.Булгакова воплощена основополагающая позиция христианского социализма.

Эту позицию отстаивал и Вл. Соловьев. В его научных обоснованиях христианство через механизмы «христианской политики» «дает человечеству не только идеал абсолютного совершенства, но и путь к достижению этого идеала» [7, с. 462]. Соответствующих взглядов придерживался и П. Тейяр де Шарден. Сложившееся «понятие феномена социализации», пишет ученый, ассоциируется с «социализацией человечества», с «системой конвергенции в масштабах планеты всех находящихся на земле индивидуальных мышлений» [8, с. 316-319]. Эти концептуальные по своей сути положения христианского социализма – ключ к пониманию специфики планетарного общества, которое лишь утверждает свои ценности. Социализация человечества как общечеловеческая доминанта исторического прогресса предопределяет и *differentia specifica* планетарного общества. Позиция, которую я пытаюсь обосновать, опираясь на методологию христианского социализма, предельно ясна:

планетарное общество по своей сути – это феномен социализации человеческой общности.

Естественно, мы говорим здесь не о логике формационного социализма, не об экономической социализации и не о соответствующей системе унификации и централизации общественных отношений. Речь идет о противоположном – о социализации, которая размещается на полюсе реальной суверенизации и свободы человеческой личности, возрастающего доверия к каждому человеку. Социализированное в планетарном определении «Мы» легитимизируется на принципах, с одной стороны, конструктивной самодостаточности его субъектов, с другой – «дифференцированного единства» и соответственно логики конвергентных коммуникаций.

В этом случае располагающийся на траектории постформационных трансформаций «планетарный социализм» может оцениваться как «коммуникационный социализм», «социализм глобально-конвергентных коммуникаций», в конечном итоге – как «информационный социализм». Критерием здесь является формирование таких условий для социальных и духовных коммуникационных связей (отношений), которые бы не ограничивали, а, наоборот, расширяли возможность для человека становиться самим собой, утверждать свое «Я», свои достоинства и идентичность, реализовать свой креативный потенциал. Мы говорим о способе формирования и легализации глобальной социальности, которая присутствует в каждом из нас, реализуется «через нас».

Социализация по принципу «у нас и через нас» не только не исключает, а, наоборот, предполагает сознательную целенаправленность развития планетарного общества. Носителем «сознательного» выступает в этом случае планетарный Разум, который формирует основу ноостической перспективы общецивилизационных трансформаций... Речь идет об определениях понятия «человечество в своей системной целостности» (я акцентирую на его целостности) как живого организма, которому присущи: а) функция общего восприятия (опознания) внутренних и внешних влияний; б)

возможность коллективного реагирования на соответствующие воздействия; в) возможность самообучения; г) склонность к солидарной ответственности и к коллективной самозащите.

Особенно значимым в этом феномене является наличие обратных связей, на основе которых реализуется рефлексивная состоятельность человечества, его адаптивный потенциал. В этом контексте рефлексивность понимается как своеобразная «невидимая рука» человечества, индикатор его самосохранения и жизнестойкости, как приобретенная в процессе эволюции способность к самоидентификации, осознанию своей системной тождественности, осмыслению собственных действий. Именно в этом смысле Тейяр де Шарден рассматривал человечество в его целостности как саморефлексивный феномен. Речь идет, отмечал французский мыслитель, о «коллективном потоке рефлексии», «рефлексивности, охватывающей все человечество», о человечестве как живом организме со «своей нервной системой, своими воспринимающими центрами своей памятью» [8, с. 185, 259].

В конечном итоге человеческая история представляется как поэтапная эволюция ноостического процесса – необратимой самоидентификации глобального интеллекта, основой которого является формирование планетарного (цивилизационного) Разума, Божественного Разума Планеты, по словам С. Булгакова. Человечество в своей системной целостности является носителем этого Разума. Важно осознавать и то, что человечество в своей целостности – это продукт естественного самосовершенствования человеческой личности, ее социализации, перехода сознания человека на качественно новую ступень эволюции – на уровень глобализации его интеллекта.

На этой основе очерчивается еще одна принципиально значимая особенность логики глобальной социализации. Она ассоциируется с принципами ноосферы и, соответственно, несет на себе системные характеристики ноостического процесса. Идеи основателей теории ноосферы – В. Вернадского и П. Тейяра де Шардена – по сути, берут свое начало от Маркса. Мы уже говорили о том, что социализм, по

Марксу, – это общество Разума. Нынешняя ноостическая социализация связана с реалиями современной информационной революции, с распространением сетевых коммуникационных структур. Современный глобальный социум утверждает свои ценности как планетарное информационно-сетевое общество. Логика глобальной социализации имеет и такое измерение.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 23
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 46. Ч. I
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 46. Ч II
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 26. Ч II
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 3
6. Вернадский В. Биосфера и ноосфера. М., 2004
7. Соловьев В. Сочинения. М., 1988. Т.1.
8. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 2002

Гайдай Тетяна Вікторівна

*д.е.н., доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ К. МАРКСА: КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЕПОХ ТА ОЦІНОЧНИХ ГЕШТАЛЬТІВ

Історична постать К. Маркса засвідчує багатогранність його особистості як мислителя, науковця (філософа, соціолога, економіста), ідеолога політичного руху, партійного будівничого та політичного діяча. З відстані історичного часу з упевненістю можна констатувати, що масштаби ідейного впливу цієї особистості у будь-якій з її численних іпостасей вийшли далеко за межі своєї історичної епохи, ставши надбанням інтелектуальної історії людства, а для значної його частини – реальним фактором історії.

Проте енциклопедична за своєю всеосяжністю теоретична спадщина К. Маркса як мислителя і науковця, а особливо її

центральна складова – економічна теорія марксизму – від часів її творення й дотепер не втрачає своєї контрверсійності. І хоч від часу виходу першого тому головної економічної праці Маркса – «Капітала» – нас відділяє вже понад півтора століття, Марксова економічна теорія на сучасному інтелектуальному тлі є не менш контрверсійною ніж раніше, якщо не більш.

У своєму словниковому значенні *контрверсійність* у застосуванні до вчення, теорії означає дискусійність, неоднозначність і різноманітність трактувань, спірність та суперечливість оціночних суджень і підходів. Її інтегральним свідченням, з *одного боку*, є те, що економічна теорія К.Маркса, на прикладі «Капіталу», не обділена світовим визнанням: твір перекладено 50 мовами, його сукупний тираж складає близько 50 млн. примірників, він витримав понад 500 перевидань і продовжує друкуватися по всьому світу, наближаючись, за деякими оцінками, за індексом цитування до індексу цитування Біблії. Проте, з *іншого боку*, за життя Маркса лідери тогочасної академічної економічної науки не відносили теоретичну полеміку з ним, крім Е. Бем-Баверка та В. Парето, до своїх наукових пріоритетів [1, с. 3], сама ж економічна теорія К. Маркса ніколи не належала до мейнстріму світової економічної науки, існуючи і розвиваючись формально на її периферії [2, с. 37], а в сучасних умовах у межах економічної гетеродоксії.

На наш погляд, потужними чинниками загострення контрверсійних трактувань та оціночних суджень щодо економічного вчення Маркса стали так звані історичні перехрестя чи злами історико-економічних епох, зокрема епохальні рубежі XIX-XX ст., а на сучасному етапі – XX-XXI ст.

Перетин XIX-XX ст. став *першим епохальним перехрестям* – трансформаційним переходом від так би мовити «класичного» (Марксового) капіталізму до технологічно-модернізованої господарської системи корпоративного капіталізму. На зламі цих економічних епох загострились дискусії щодо *перегляду* теоретико-методологічних основ економічної теорії марксизму, *переоцінки* ступеня її відповідності новим історико-економічним реаліям оновленого капіталізму. З одного боку, ідеологи ліберально-реформістської

ревізії марксизму з нової генерації європейської соціал-демократії (Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг та ін.) у 1880-90-х рр. піддали критичному перегляду, а по суті критичному спростуванню підвалини та фундаментальні положення Марксової економічної теорії (теорію вартості, капіталу та додаткової вартості, теорію зубожіння пролетаріату, а також сам вектор історичної тенденції капіталістичного нагромадження тощо). Аналогічну лінію критичного марксизму поділяли та кожний у свій спосіб творчо розвивали М. Туган-Барановський, М. Бердяєв, С. Булгаков та ін.

З іншого боку, на іншому полюсі ідейного протистояння вже під гаслами «захисту чистоти і непохитності» теоретичних засад марксизму в перші десятиліття ХХ ст. ідеологами російського більшовизму (В. Ульянов-Ленін та ін.) було протягнуто фактичну підміну-ревізію марксистської економічної ортодоксії у вигляді заколотничо-волютаристського «обґрунтування» можливості соціалістичної революції не на вищому, завершальному етапі історично-поступальної еволюції капіталізму, а на етапі ранньо-висхідного розвитку молодого постфеодального російського капіталізму. Наслідком чого, як відомо, стали багатомільйонні людські жертвоприношення на тлі насадження тоталітаризму та пануванням упродовж більшої частини ХХ ст. адміністративно-командної системи «реального соціалізму».

Для економічної теорії марксизму це також обернулось драматично – ставши частиною державної ідеології, як дослідна програма (ДП), вона перетворилась на суцільне «жорстке ядро» (незаперечні та неспростовні в рамках ДП набори фундаментальних, базових методологічних припущень та теоретичних тверджень). Це практично позбавило її розвинутої і здатної до подальшого вільного розвитку «захисної оболонки» – теоретико-методологічної площини активної модернізації та адаптування ДП до динамічних онтологічних і гносеологічних змін. За цих умов марксизм, як і будь-яка дослідна програма, неминуче був приречений на теоретичну «муміфікацію» – догматизацію.

Другим епохальним перехрестям, яке спричинило новий надпотужний вибух контрверсійних трактувань і дискусійно–

критичних переоцінок економічного вчення марксизму (його ідеології, методології, теоретичних основ, загальної економічної теорії та її складових, місця і ролі в історії економічних учень та економічної науки) став рубіж XX-XXI ст., який ознаменував нову перехідну, системно-трансформаційну епоху для країн Східної Європи. Економічне вчення марксизму, втративши в країнах постсоціалістичної трансформаційної чи емерджентної (виникаючої ринково-підприємницької) економіки роль складової державної ідеології, з одного боку, відкрилось для творчих і недогматичних трактувань [3; 4], а з іншого – навпаки, почало викликати стійку реакцію відторгнення, що послужило сприятливим ґрунтом для антимарксистських настроїв. Хоч слід зауважити, що економічний марксизм при цьому часом зовсім незаслужено «розплачувався» за ідейно-теоретичні нашарування ленінізму, сталінізму та інших «-ізмів».

Як не парадоксально, в той же самий час у високорозвинутих країнах ринкової економіки, які безпосередньо не зазнали «перетворюючого» впливу економічної теорії марксизму, спостерігався зростаючий інтерес до нього, особливо серед рафінованих інтелектуалів лівого крила. Так, наприкінці XX століття за результатами відомого голосування в Інтернет-рейтингу корпорації «ВВС» саме К. Маркс посів перше місце серед видатних мислителів II тисячоліття, випередивши І. Ньютона, А. Ейнштейна та Ч. Дарвіна.

І тут ми підходимо до ще одного аспекту контрверсійності трактувань економічної теорії К. Маркса – *контрверсійності оціночних гештальтів*. Представники економічної науки, включно із дослідниками історико-економічної проблематики, сприймають предмет дослідження (наприклад, учення, теорію) крізь власний науковий гештальт (від нім. *gestalt* – образ, форма, структура) – ментальний образ, сформований приналежністю до певної наукової парадигми в єдності її ідейних та теоретико-методологічних основ. Оціночний гештальт науковця – це своєрідна психологічно-світоглядна «лінза», «фільтр» бачення предмета дослідження, він є фактором психологічної інерції, що ускладнює сприйняття

та утвердження інших стандартів наукового мислення, відмінних від загальноприйнятих для даної парадигми.

Спробуємо систематизувати численні приклади контрверсійності існуючих оціночних гештальтів в аналізі економічного вчення К. Маркса:

- протиставлення на теренах економічної науки Маркса-ідеолога і політика Марксу-вченому, теоретику: відомо, що на рубежі XIX та XX ст. Маркс сприймався переважно як ідеолог пролетарського руху, ніж учений; був малознаний у колиській економічній науки – англосаксонському академічному середовищі; у сучасній економічній теорії Марксу і дотепер знайшлося місце лише в окремих течіях гетеродоксії, а визнання іншими напрямками складових його вчення спіткало хіба що теорію суспільного відтворення (кембриджська течія посткейнсіанства, калецкіанство);

- обстоювання ролі Маркса як вершителя наукової революції в економічній науці (що відповідає його науковій самооцінці) vs заперечення цієї ролі (віднесення постаті вченого до завершувачів класичної школи);

- протиставлення молодого і зрілого Маркса: вища оцінка його ранніх економіко-філософських рукописів 1840-х рр. ніж пізніх, зрілих економічних праць включно з «Капіталом» і навпаки;

- протиставлення Маркса як автора I і III томів «Капіталу»: I том як найбільш абстрактно-аналітична частина його твору, у якій була розроблена розгорнута система нових категорій вищого рівня абстракції (учення про двоїсту природу праці, постійний та змінний капітал, додаткову вартість, ступінь капіталістичної експлуатації, обґрунтування історичної приреченості капіталізму) протиставлялась змісту та аналітиці III тому, де діалектично знімалися ці рівні вищого абстрагування, і навпаки;

- наявність одночасно існуючих ствердження і заперечення прозорливості історичних передбачень Маркса щодо історичної долі капіталізму: їх помилковість чи виправданість;

- співіснування твердження щодо класової непримиренності Маркса і контрверсійного твердження щодо нього як гуманіста;

- контрверсійні визнання марксизму в економічній науці переважно ученням історичного минулого чи, навпаки, – історичного майбутнього.

У цьому стислому наративі ми далекі від того, щоб вичерпати увесь довгий перелік оціночних контрверсій, тим більше ставати на бік якоїсь з них, обстоюючи її правоту, враховуючи, що в умовах постмодерну будь-які оціночні підходи набувають ще більшої неоднозначності та плюралістичності. Залишаємо це захоплююче інтелектуальне заняття за читачем!

1. Ананьин О. Карл Маркс и его «Капитал»: из девятнадцатого в двадцать первый век // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 72–86.

2. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: ГелиосАРВ, 2002. – 352 с.

3. Иноземцев В.Л. К теории постэкономической общественной формации. – М.: Таурус, 1995. – 330 с.; За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М.: Academia: Наука. – 1998. – 639 с.

4. Гальчинський А. Маркс и современный мир: Гуманистическая доминанта. – К.: Либідь. – 2015. – 328 с.

Тарасевич Віктор Миколайович

*д.е.н., професор, завідувач кафедри політичної економії
Національної металургійної академії України*

К. МАРКС: У ИСТОКОВ ФИЛОСОФИИ НАУЧНОЙ КРИТИКИ

Подзаголовок главного труда К. Маркса «Капитал» гласит «Критика политической экономии» отнюдь не случаен.

Величественное здание непревзойденной теории капиталистического способа производства зиждется на мощном фундаменте критического осмысления тысяч трудов предшественников. Именно К. Маркс заложил основы философии научной критики и предвосхитил ее многие современные положения. Акцентируем лишь некоторые из них.

Критика – естественное состояние науки. Некритическая наука – недопустимый оксюморон. Вместе с критикой наука рождается, существует и умирает. Даже положительный (не полемический) научный дискурс критичен, прежде всего, по отношению к самому себе, поскольку пробивает дорогу сквозь нагромождение «белых пятен», сомнений, догадок. Речь идет о критике, как отрицании – «снятии» ее объекта, «процедуре открытия»¹, творении нового научного знания, синергии диалектического и метафизического инструментария. Критику следует отличать от иных, «околокритических» феноменов. Отличительной чертой ненаучной критики является использование ненаучных средств, инструментария, псевдонаучной критики – следование ненаучным целям, в критиканстве доминирует критика ради критики с политико–идеологическим подтекстом. Весьма распространенным является отождествление критики, как сложного научного феномена, с одной из ее элементарных составляющих – *формально-логическим отрицанием* критикуемого объекта. Последнее выполняет важную функцию исходного дистанцирования критикующего от критикуемого², позиционирования критикующим себя по отношению к критикуемому как к потенциально неверному иному. Но, будучи абсолютизированным (в данном случае не важно, по каким причинам), подобное отрицание делает неуместными и невозможными дальнейшие необходимые критически –

¹ Это словосочетание Ф. Хайек употреблял в отношении конкуренции (См.: Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия // МЭМО. – 1989. – №12. – С. 5). На мой взгляд, оно вполне приложимо и к критике, как одной из форм научной конкуренции.

² Здесь и далее под критикующим и критикуемым подразумеваются либо ученый как носитель соответствующих процесса и результатов (идей, концепций, теорий, гипотез, учений, систем, парадигм и т.п.) научной деятельности, либо самые процесс и результаты научной деятельности.

творческие шаги. В таком духе, как известно, была выдержана официозная критика буржуазных экономических теорий. Объектом подобной критики стал в 90-е годы прошлого века и марксизм.

Следует различать критику абсолютную и относительную. *Абсолютная* критика безусловна и безотносительна, а, следовательно, – преимущественно банальна. Она не предполагает жесткого соответствия критикующего и критикуемого, поскольку ее результат практически предопределен вне зависимости от степени указанного соответствия. Такова, к примеру, критика идеи Платона о необходимом отсутствии всякой собственности у философов и стражей (воинов), или критика отождествления богатства с деньгами у меркантилистов. Результаты абсолютной критики небезосновательно ассоциируются с *абсолютными истинами*. Последние могут представлять собой либо простейшие банальности, адекватные неразвитым формам первой, либо сверхсложные научные конструкции, перспективы возведения которых весьма туманны. Тем более значимыми на этом фоне представляются более скромные результаты *относительной*, условной критики.

Относительная критика многолика. Могут критиковаться: а) результат научной деятельности – с позиций иного результата; б) результат – с позиций процесса научной деятельности, обусловленного методами, приемами, познавательными технологиями и инструментарием; в) процесс – с позиций результата. Обязательной является *самокритика* результата, процесса, а также критики. Поэтому важно хорошо представлять, какой именно вид критики берется на вооружение, присущие ему условия, ограничения и пределы.

Например, критика теории с позиций какой-либо идеи изначально задана содержанием последней и, в известном смысле, ограничена. В то же время, она (критика) может быть связана с поиском идей адекватного себе научного пространства, с попытками самоутверждения и развития в диалоге с более сложными научными результатами, то есть выхода за изначальные ограничения. Критика идеи с позиций той или иной теории, по всей видимости, исходит, прежде всего,

не из самооценности первой, а из желания «примерить» ее к «жесткому ядру» или «оболочке» теории с тем, чтобы либо отвергнуть, либо ассимилировать.

Критическое столкновение альтернативных теорий, таких, например, как теория трудовой стоимости и теория предельной полезности, может порождать различные результаты: 1) сохранение и укрепление «чистоты» основ посредством взаимного неприятия и «разгрома»; 2) ассимиляция отдельных идей, подходов; 3) попытки синтеза базовых положений, подобные предпринятой М.Туган-Барановским. Очевидные различия указанных результатов, особенно первого и третьего, наводят на мысль о неоднородности относительной критики, правомерности выделения ее текстуальной и контекстуальной составляющих.

Текстуальная критика ограничивается *непосредственным* содержанием, «текстом» критикующего и критикуемого. Она свободна, изолирована от контекстов, в которых неизбежно пребывают и то, и другое³. *Контекстуальная* критика более сложна и плодотворна. Прежде всего, разнообразны сами контексты⁴. Наиболее значимы – гносеологический, онтологический, аксиологический. Вполне возможны, а зачастую просто необходимы их коммуникативные сочетания. Затем, в каждом из контекстов возможно выделение особых составляющих. К примеру, в *гносеологическом* контексте в качестве таковых могут считаться результатная и процессуальная.

Та или иная теория, будучи помещенной в контекст соответствующей ей научной системы или парадигмы, как более сложных *результатов* научной деятельности, обретае

³ Разумеется, она предполагает *точное* следование критикуемому тексту, его *точное* воспроизведение.

⁴ Понятие контекста изначально сформировалось в теории языка и лингвистике. Здесь он предстает как значимое окружение языкового знака, средство объяснения, многообразие отношений текста (См.: Касавин И. Проблема и контекст. О природе философской рефлексии // Вопросы философии. – 2004. – №11. – С. 25-27). Если попытаться обобщить указанные характеристики, придав им необходимый элемент динамизма, получим один из вариантов *общенаучного* определения, а именно: *контекст суть темпоральное пространство текста*. В дальнейшем мы будем опираться именно на это определение.

контекстуальное содержание, которое, как правило, значительно богаче содержания сугубо *текстуального*⁵. Вероятно, первое может быть и беднее последнего, но, как правило, они не идентичны. Чтобы остаться на высоте положения, результатная критика соответствующим образом изменить свои рамки и инструментарий. Очевидно, упомянутая попытка М. Туган-Барановского синтезировать теории трудовой стоимости и предельной полезности является непосредственным следствием именно такой критики.

Онтологический контекст критики, как правило, не ставится под сомнение. Однако тот или иной научный результат критикуется преимущественно «в первозданном виде», с позиций реалий, современных не критикуемому, а критикующему. Разумеется, такая критика не бесполезна, хотя и не совсем корректна. Точно так же, как любой научный результат является адекватным вполне определенным условиям, научная критика может быть корректной, если исходит из этих же условий. Вместе с тем, интересной представляется позитивная критика на основе определенной научной *реконструкции*. Речь идет о попытке поместить критикуемое в контекст *современных* реалий и проследить его неизбежные модификации, то есть представить дело таким образом, что критикуемый научный результат изначально появляется в современных условиях и соответственно им должен быть определен.

В таком случае, например, логично следующая из теории трудовой стоимости базовая теория прибавочной стоимости окажется модифицированной по крайней мере в том смысле, что собственно эксплуататорская составляющая прибавочной стоимости и ее превращенной формы – прибыли окажется не

⁵ Здесь вполне уместны определенные аналогии с известным положением Л. Выготского: «Из контекстов, в которых введено слово, оно черпает интеллектуальное и аффективное содержание и означает то меньше, то больше по сравнению с его значением, если мы его рассматриваем изолированно и вне контекста. Больше, если круг его значения расширяется, наполняется новым содержанием, меньше, если абстрактное значение слова ограничивается только данным контекстом. С этой точки зрения, смысл слова неисчерпаем, слово обретает значение только в предложении, предложение – в контексте абзаца, абзац – в контексте книги, книга – в контексте всех трудов автора» (цит. по: Вопросы философии. – 2004. – №7. – С. 12).

столь впечатляющей. Вряд ли непосредственно эксплуататорской можно считать часть прибыли, которая направляется в государственный или местные бюджеты, на благотворительные цели, на выплаты дивидендов работникам – владельцам акций, перераспределяется в рамках системы участия наемных работников в прибыли, в том числе и самого предпринимателя, как наемного работника. В то же время констатация абсолютной ошибочности теории прибавочной стоимости должна быть подкреплена не только и не столько обращением к ортодоксальной теории факторов производства, но и убедительным обоснованием некорректности ее выведения К.Марксом из теории трудовой стоимости.

Поскольку каждый научный результат прямо или косвенно, в большей или меньшей мере выражает интересы той или иной социальной группы, постольку в нем в той или иной форме воплощены имманентные последней ценностные установки или ценности, как предельные нормативные основания⁶ ее жизнедеятельности. Поэтому вне аксиологического контекста, без адекватного понимания указанных ценностей критика может оказаться не полной и не продуктивной. Очевидно, необходимыми условиями такого понимания являются, *во-первых*, сопоставление 1) особых, групповых ценностей критикующего и критикуемого с общечеловеческими ценностями; 2) групповых ценностей критикующего и критикуемого между собой; *во-вторых*, анализ корректности коэволюции ценностных установок, их взаимопереходов и взаимопревращений. Например, критикуя марксизм, важно установить, каким образом в рамках его научных постулатов возможна и необходима трансформация ценностей трудящихся в процессе перехода из царства необходимости через эпоху диктатуры пролетариата в царство свободы; *в-третьих*, оценка степени имманентности групповых ценностных установок и соответствующих научных результатов.

⁶ См.: Столович Л. Об общечеловеческих ценностях // Вопросы философии. – 2004. – №7. – С. 88.

Например, уже сама постановка вопроса о соответствии базовых ценностей либерализма, с одной стороны, и его научной программы, – с другой, обнажает противоречие между свободой *личности*, как ценностью, и рациональным поведением *homo oeconomicus*, как ключевой научной проблемой. Отсюда неизбежен вывод: если либерализм не хочет ограничить себя присущими *homo oeconomicus* принципами утилитаризма и гедонизма, он должен значительно очеловечить, «оличностить» свою научную программу. В этом смысле вполне уместно его сближение с институционализмом и марксизмом. В общем же случае, степень имманентности ценностных установок и научных результатов, вероятно, пропорциональна уровню качества и зрелости последних. Разумеется, здесь не принимаются во внимание случаи научной недобросовестности, попытки прикрыть сомнительные научные результаты «вуалью» бесспорных ценностей и истин.

На мой взгляд, практика использования ценностных суждений в качестве аргументов в научном споре требует серьезного осмысления. Например, является ли вполне корректной критика *научных* позиций критикуемого с высот *ценностных* установок критикующего? Очевидно не вполне, поскольку перед нами – разнокачественные феномены. Научный результат является итогом *научной деятельности*, а ценностные установки суть «командные высоты» мировоззрения, которое вызывает в процессе *жизнедеятельности*, и в котором наука – всего лишь одна из составляющих, хотя и чрезвычайно важная. Так, непосредственная критика тоталитарной экономики с позиций принципа свободы личности явно недостаточна для понимания соответствия или несоответствия ее научных оснований марксистскому учению. Точно так же критика либерализма и неоклассики с позиций принципа социальной справедливости вряд ли способна поколебать их научные постулаты. Подобное «столкновение» различных контекстов критики неизбежно. Поэтому одной из задач, которая встает перед критикующим, является поиск их оптимального сочетания.

Упомянутая проблема соотношения в критике ценностного, онтологического и собственно научного начал

является частным случаем более общей многогранной проблемы адекватной критики. Прежде всего, речь идет о соответствии критикующего и критикуемого. Так, необходимым условием адекватности *текстуальной* критики является текстуальность и критикующего, и критикуемого. Критика становится *контекстуальной*, если: 1) критикующее текстуально, а критикуемое контекстуально; 2) критикующее контекстуально, а критикуемое текстуально; 3) критикующее и критикуемое контекстуальны. В первых двух случаях очевидна неадекватность контрагентов критики. Она вполне допустима, но при условии осознания и учета налагаемых ею неизбежных ограничений на процесс и результаты критики.

Достаточно простое решение проблемы адекватности критики характерно для декартовой традиции перспективизма. Имманентная ей мифологема *буквальности значения* предполагает, что каждый текст (контекст) имеет одно и только одно инвариантное значение, находящееся в самом тексте (контексте), и, следовательно, у каждого текста (контекста) есть только одна правильная, истинная интерпретация⁷. На поверку оказывается, что в большинстве случаев критикующий имеет дело с *не осмысленной* интерпретацией критикуемого. Не осмысленной в том смысле, что иные интерпретации либо не осознаются, либо не принимаются в расчет по соображениям не всегда научным, а сама эта интерпретация далеко не всегда оценивается на предмет адекватности содержанию критикуемого. Одним словом, буквализм и однозначность существенно ограничивают, а то и исключают *научную* интерпретацию. Между тем, она необходима – и объективно, и субъективно.

Объективная необходимость интерпретации текстов коренится в их неполноте, незавершенности и многозначности, в существовании скрытых довербальных и дорефлексивных феноменов, не явных идей и предрассудков⁸, в самом существовании описываемой в них реальности –

⁷ См.: Специфика философской интерпретации. Обзор // Вопросы философии. – 1999. – №11. – С. 43.

⁸ См.: Микешина Л. Специфика философской интерпретации // Вопросы философии. – 1999. – №11. – С. 4-5.

противоречивой и ускользающей. Даже из одной точки она может видаться по-разному, что в неявной форме запечатлевается в тексте и контексте. Субъективная необходимость интерпретации определяется не столько объективностью самого субъекта, сколько его творческой деятельностью, сомнениями и поисками. Следовательно, интерпретация критикуемого должна стать необходимой предпосылкой и «спутником» научной критики. Критикующий неизбежно сталкивается с императивом овладения основными приемами *герменевтики*, как искусства и теории истолкования текстов⁹ и контекстов, нахождения позиции «между чуждостью и близостью»¹⁰ (Х.-Г. Гадамер) к критикуемому.

Критикуемые контексты, тексты, отдельные умозаключения, предложения и даже слова *многозначны*, а потому открыты для *множества интерпретаций*. Задача критикующего усложняется: нужно не только представить свою собственную интерпретацию критикуемого, но и сравнить ее с иными интерпретациями, осуществить осознанный выбор наиболее адекватной. Каждая интерпретация предполагает: 1) истолкование *явного*, непосредственно данного содержания критикуемого; 2) выявление и осмысление его *не явных, скрытых* элементов. «Решающим должно быть... то, что через сказанное открывается как еще не сказанное» (М. Хайдеггер)¹¹; 3) выяснение взаимного влияния и соответствия явного и не явного и следующих отсюда уточнений в целостном образе критикуемого. Отсутствие хотя бы одной из указанных составляющих или их не полная реализация чревато заметным обеднением интерпретации или серьезными сомнениями в ее адекватности.

Достаточно полная и адекватная интерпретация предполагает выяснение *точного авторского смысла* текста и контекста. «Чтобы избежать регресс в «дурную бесконечность» толкования смыслов... текста, необходимо восстановить и сохранять роль автора как определителя значений и смыслов

⁹ См.: Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 119.

¹⁰ См.: Специфика философской интерпретации. Обзор // Вопросы философии. – 1999. – №11. – С. 48.

¹¹ См.: Микешина Л. Указ. соч. – С. 9.

текста из своего «единственного места» в мире. Изгнание автора, пренебрежение заданными им смыслами означает утрату главного нормативного принципа – прежде всего текст «значит» то, что «значит» (имеет в виду) автор. Доверие автору, соблюдение по отношению к его тексту не только семантических, эпистемологических, но и моральных норм – вот кардинальные условия корректности и обоснованности в работе интерпретатора...»¹². Адекватное отражение авторского смысла текста (контекста), выяснение и сохранение роли автора невозможно вне *понимания его как личности, индивидуальности*, может быть, в большей степени, чем он сам понимает себя. В соответствии с *герменевтическим методом* Л.Шестова, роль «перводвигателя» творческой активности личности играют не всегда полностью осознаваемые ею доразумные непосредственные переживания, восприятия и ощущения. Поэтому важно обнаружить скрытые психологические мотивы автора текста, соотнести «сознательные» элементы текста с досознательно-эмоциональным фоном, определить степень их адекватности реальным внутренним переживаниям мыслителя и истолковать текст в связи с этими последними. Необходим равноправный диалог с текстом и автором, диалог, в котором автор и текст «обретают голос в своей истине»¹³. Вероятно, ученым – экономистам предстоит настойчиво овладевать указанным подходом.

Одним словом, к оценке творчества неординарных личностей, будь-то А. Смит или К.Маркс, А.Маршалл или Дж.М.Кейнс, недопустимо подходить с какой-либо одной меркой¹⁴. Последнее обстоятельство налагает вполне определенные обязательства на критикующего субъекта. Очевидно, его личные качества оказывают влияние на характер и содержание интерпретации. Однако оставим в стороне рассуждения о том, должны ли масштабы его личности быть соразмерными масштабам личности автора критикуемого.

¹² Микешина Л. Указ. соч. – С. 8.

¹³ См.: Специфика философской интерпретации. Обзор // Вопросы философии. – 1999. – №11. – С. 47.

¹⁴ И в такой оценке не может быть мелочей. Поэтому нельзя пренебрегать и сопоставлением цитат, и рассуждениями о мыслях автора, и не только перед его смертью, и тем, что написано, но не опубликовано самим автором, и эволюцией взглядов его последователей и т.д.

Заметим лишь, что на интерпретацию критикующим критикуемого решающее влияние должны оказывать не ее политическая «актуальность», «оплатоёмкость» или степень околонушной новомодности, а служение истине ради нее самой, научная беспристрастность и последовательность.

Следование перечисленным установкам отнюдь не исключает многообразия интерпретаций (различные интерпретации может иметь один и тот же текст и вне контекста, и в каждом из многочисленных контекстов; по-разному может быть интерпретирован и каждый данный контекст; возможны и различные интерпретации каждой данной интерпретации), а потому предполагает *многовариантность*, «*многоканальность*» критики. В то же время оно способствует обоснованному *выбору* оптимальной интерпретации и соответствующего вида (сочетания различных видов) ее критики. Но, даже будучи успешно реализованными, эти варианты интерпретации и критики не завершают *процесс* критики хотя бы потому, что поиск и истолкование подлинного смысла текста (контекста) не имеет научных границ. Идеи рождаются, рожают новые идеи и не умирают. Своим бессмертием и новыми жизнями они во многом обязаны именно критике.

Зайцев Юрій Кузьмич

*д.е.н., професор, професор кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА СПАДЩИНА МАРКСИЗМУ У ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ – ПРИЧИНИ, ФОРМИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ

У своїй праці «Десять великих экономистов от Макрса до Кейнса» (1951) Йозеф Шумпетер писав: «Породження інтелекту чи фантазії у більшості випадків завершують своє існування

протягом періоду, який коливається від часу пообіднього відпочинку до життя цілого покоління. Однак із деякими цього не відбувається. Вони переживають занепад і знову повертаються, повертаються не як невпізнанні елементи культурної спадщини, але у власній індивідуальній сутності, із своїми особливими прикметами, які люди можуть бачити та торкатися. Їх із повним правом можна називати великими, жодної вади у цьому визначенні, що пов'язує велич із життєздатністю, я не бачу. У цьому сенсі це визначення, поза сумнівом, може бути застосоване до вчення Маркса» [1, с. 17].

Така оцінка ролі К.Маркса у розвитку світової економічної думки видатним теоретиком ХХ ст. Йозефом Алоїзом Шумпетером дозволяє нам опустити необхідну у подібних випадках ритуальну аргументацію щодо величч постаті, доцільності вивчення спадщини та перейти безпосередньо до проблеми заявленої у нашій доповіді.

Перше, що варто, на наш погляд, зазначити, розглядаючи проблему доцільності використання теоретико-методологічної спадщини К. Маркса в організації досліджень у предметному полі сучасної політичної економії, це динамізм розвитку, як економічної і господарської системи капіталізму у ХІХ-ХХІ ст., так і теоретичної економічної думки, що досліджує закономірності, тенденції, перспективи цього розвитку у сьогоденні та в майбутній перспективі. Зокрема, коли А. Сміт писав свою знамениту працю «Дослідження про природу та причини багатства народів» ринкова система капіталізму не охопила ще навіть Європу, не говорячи вже про такі регіони планети, як Азія, Африка, Латинська Америка. Водночас, це не завадило вченому визначити та сформулювати ключові закони та принципи функціонування ринкової економіки незалежно від географічного та соціально-політичного поля їх прояву, характеристики яких не втратили сили й у наш час.

К. Маркс почав писати свій «Капітал» за півстоліття після виходу у світ праці А. Сміта, однак за цей час кардинально змінився і технологічний спосіб виробництва, і просторове поле дії законів ринкової економіки, і архітектоніка системи національної економіки, суспільного поділу праці, соціальної стратифікації капіталістичного суспільства, й інституціональні

форми та інструменти досягнення мети пануючим класом, і зміст, характер, форми соціально-економічних суперечностей між основними суб'єктами економічного життя.

Усі ці зрушення викликали потребу критичного системного аналізу причин, що спричинили такі тектонічні зміни у житті тогочасного суспільства, пошуку відповідей на питання, а що буде далі, яка природа соціально-економічних суперечностей, що виникають у процесі розвитку капіталізму та постійно поглиблюються, загрожуючи існуючому порядку, і чи можливо зняти ці суперечності у межах існуючої системи. Такий системний аналіз дії законів ринку в умовах домінування капіталістичної приватної власності і провів К. Маркс, спираючись при цьому на гегелівське уявлення про суть і закони діалектики, принципи їх використання у пізнанні законів розвитку економіки та суспільства. Професор університету Віргінії (США) Аллан Мегілл підкреслює з цього приводу:

«...своїм підходом до наукових проблем Маркс багато в чому залишався зобов'язаним Гегелю». «Маркс узяв із філософії Гегеля свої поняття усезагальності та універсальності, поняття розумної прогресивної історії. Вирішальний поворот полягав у тому, що Маркс змістив темпоральну перспективу – замість орієнтації у минуле з'явилася орієнтація на майбутнє. Маркс вважав, зазначає А. Мегілл, що його ідеї базуються на досягненнях природознавства та технології, що розробляється у природознавстві, однак, водночас, він розвивав і можливості, закладені у філософії Гегеля, хоча й не реалізовані самим Гегелем» [2, с. 70, 71].

Слід зазначити, що більшість закономірностей функціонування та розвитку капіталістичної ринкової системи, сформульованих та описаних А. Смітом, а згодом і К. Марксом, не втратили своєї сили і сьогодні, так само як не втратили сили його погляди на природу економічних, соціальних, духовних ціннісних орієнтирів і суперечностей капіталістичного суспільства. У політичній економії нашого часу ці проблеми знаходять свій вираз, насамперед, у динамічному розвитку потреби в: а) розширенні поля предмету досліджень політико-економічного характеру, поглибленні процесів його структуризації; б) у формуванні та розвитку нових напрямів у

системі політико-економічних досліджень, із посиленням взаємозалежності складових метасистеми (суспільства), таких як економіка, політика, інституційне та соціальне середовище, культура, духовність, глобалізація тощо; в) у конкретизації інструментальної бази досліджень, формуванні дворівневої її системи – рівня абстрактних категоріальних сутнісних характеристик та рівня інституційних досліджень, які забезпечують, у єдності, рівень висновків, узагальнень, прогнозів і рекомендацій, прийнятих для формування конкретних цілей економічної політики, принципів, моделей та інструментів реалізації цих цілей. Адже, у кінцевому підсумку, предмет досліджень сучасної політичної економії безпосередньо пов'язаний із пошуком можливостей зміни ціннісних характеристик норм і правил поведінки усіх, без виключення, суб'єктів економічного життя суспільства.

Водночас субстанціональний характер таких змін у предметі та методологічній парадигмі політико-економічних досліджень вимагає відповіді на ряд питань, серед яких першорядним, на наш погляд, є питання про реальність існування у наш час базових, засадничих ознак та елементів структури предмету класичної політичної економії, хай навіть у певних перетворених формах. Відповідь на це питання передбачає, насамперед, пошук відповідей на питання, які, власне були окреслені і досліджувалися ще К. Марксом у «Капіталі»: 1) чи зникла розбіжність (а часом і полярність) економічних, політичних, соціальних інтересів основних суб'єктів економічного життя, яка визначає динаміку, форми та межі їх активності? 2) Чи усунені причини суперечностей, пов'язані з функціонуванням приватної власності, домінуванням принципу ринкової справедливості, які породжують протистояння основних суб'єктів суспільного виробництва? 3) Чи відображає сучасна система мотивації до праці, особливо у постсоціалістичних країнах та країнах, що розвиваються (населення яких складає 6/7 від загальної кількості населення планети) визнання та повноцінне використання об'єктивно існуючого закону (сформульований Й.А.Шумпетером) та, водночас, інституціональної норми – безпосереднього взаємозв'язку та взаємозалежності між трудовою активністю

працівника, якісними характеристиками його трудової діяльності та рівнем його доходів, якістю життя, як необхідної умови трансформації та подальшого розвитку економічної та соціальної системи?

У разі позитивної відповіді на ці питання, фактично розв'язується проблема щодо аргументації причин, які визначають доцільність використання теоретичної спадщини К.Маркса у дослідженнях сучасної політичної економії. Адже, слід буде визнати (а не визнати об'єктивних реалій ми не можемо) існування в сучасному суспільстві ланцюга проблем соціально-економічного характеру, які склали ядро предмету досліджень класичної політичної економії. Отже, теоретико-методологічна спадщина К.Маркса у вигляді кола поставлених та нерозв'язаних соціально-економічних суперечностей класичного капіталізму ще чекає свого часу щодо її використання у процесі розвитку економічної науки. Водночас, це свідчення історичної спадковості предмету сучасної політичної економії у всій різноманітності її складових та напрямів, її нерозривного зв'язку із класичною політичною економією, яку вже тривалий час ховають як застарілий непотріб.

Нова парадигма, нова філософія сучасної політичної економії виводить її за рамки суто ринкових законів і відносин, за межі аналізу економічної людини та суто економічної мотивації, раціональності та ефективності, включаючи в поле об'єктів і предмету дослідження політичні інститути (наприклад, політичні ринки, політичну ренту, економічну політику тощо), соціальні, цивілізаційні чинники економічного розвитку, чинники, які забезпечують якісну трансформацію людини та суспільства, як умови та мети цього розвитку. За цих обставин якісні зміни відбуваються й у методології політико-економічних досліджень, у системі підходів, які визначають місце, функцію та роль того чи іншого метода у забезпеченні якісного наукового результату, як бази формування певної концептуальної моделі розвитку суспільства.

За цих умов визнання та досвід використання у процесі дослідження надскладних соціальних об'єктів К.Марксом таких інструментальних форм і підходів, як системний діалектичний

підхід, визнання ролі технологічного способу виробництва у соціально-економічних трансформаціях, усезагальної та універсальної дії економічних і соціальних законів за даних історичних умов функціонування економіки та суспільства, дозволяє сучасній політичній економії ефективно реалізовувати стратегічні цілі і завдання теоретичних досліджень.

1. Шумпетер, Й. Десять великих економістів от Маркса до Кейнса [Текст] / пер. с англ. Н.В.Автономовой, И.М.Осадчей, Н.А.Розинской; под науч. ред. В.С.Автономова. М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 416 с.

2. Мегилл А. Карл Маркс: бремя разума. Научная монография / А.Мегилл; перевод с английского М. Кукарцевой. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 336 с.

Лагутін Василь Дмитрович

д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету

К. МАРКС І МЕТОДОЛОГІЯ ХОЛІЗМУ В ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В економічній науці традиційно розрізняється методологічний індивідуалізм і методологія холізму. Принцип методологічного індивідуалізму полягає у використанні моделі homo economicus («економічної людини») і пріоритетного аналізу поведінки індивіда в економіці. Ця методологія досить широко застосовується в неокласичній теорії для аналізу соціально-економічних процесів в найбільш простому вигляді. Протилежністю такого підходу є методологічний холізм, який розглядає індивіда як частину цілого. Політико-економічна теорія К.Маркса спирається, насамперед, на принцип холізму.

Безумовно, у працях такого видатного філософа і економіста як К.Маркс можна знайти пояснення різним теоретико-методологічним підходам, що пов'язано із науковою

потребою як можна багатогранніше «намалювати» широкоформатну картину соціально-економічної дійсності капіталізму. В його творах представлена широка палітра різних теоретичних висловлювань. Однак, якщо залишатися на позиціях об'єктивного аналізу, то слід визнати: К. Маркс прагнув, особливо у I-му томі «Капіталу», максимально відійти від методології індивідуалізму і встати на позиції розуміння капіталістичної економіки як інституційного механізму, який саморозвивається в напрямку власного знищення, незалежно від суб'єктивних позицій членів суспільства. Методологічна домінанта цього механізму і є основою холізму К. Маркса. Дійовими особами економічного розвитку в її повному холістичному уявленні у К. Маркса є різного роду метасуб'єкти – класи, групи, макроколективи, яким явно або неявно приписується надколективна суб'єктність. Ряд вчених все ж акцентує увагу на протилежному – на тому, що в економічних дослідженнях К.Маркса вагомою є роль людини, індивідуальності, політекономії людини [1, с. 119-130].

У рамках методологічного холізму традиційно недооцінюється роль діючих осіб у формуванні та розвитку суспільства. Результатом занадто часто стає їх реіфікація (перетворення індивіда в предмет, або продукт, тобто його уречевлення), надання суспільним інститутам онтологічного статусу автономних підсистем. Як пише Р.Хайлбронер про К.Маркса: «У його світобаченні немає жодної видатної фігури – ні прозорливого робітничого лідера, ні героя прийдешньої революції. Ніхто не сперечається, що головні ролі в його драмі є – це й наближуючий власне падіння капіталіст, і пожинаючий плоди свого тріумфу робітник, але й вони лише пішаки в грі, що завершується поразкою одного і перемогою іншого. Головною «фігурою» у сценарії Маркса є не людина, а процес»[2, с. 210].

Як «первинних» суб'єктів розвитку суспільства К.Маркс розглядав класи і соціальні групи. Конфлікт між пролетаріатом і буржуазією є одночасно і рушійною силою капіталістичного виробництва, і необхідною формою вирішення суперечностей буржуазного суспільства. Однак, такі категорії, як «клас», «класові суперечності», «класовий інтерес», «диктатура класу», занадто однобічно описували складні суспільні процеси і явища.

Класовоцентрична політекономія – найгірший варіант методології холізму в економічних дослідженнях. Прихильники марксизму, як це не парадоксально, часто забували про людину як головного суб'єкта суспільства і висували на перший план класові інститути. Переважання класового принципу «знімало» саме питання про автономність, незалежність та індивідуальність людини.

У «Капіталі» наймані робітники і капіталісти розглядалися як уособлення певних економічних відносин. К. Маркс підкреслював: «Постаті капіталіста і землевласника я змальовую далеко не в рожевому світі. Але тут мова йде про осіб лише остільки, оскільки вони є уособленням економічних категорій, носіями певних класових відносин та інтересів... Отже, з моєї точки зору, менш ніж з будь-якої іншої, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких в соціальному розумінні вона лишається, хоч би як високо підносилася вона над ними суб'єктивно» [3, с.12].

Молодий К.Маркс був досить радикальним гуманістом. Центральною стрижневою проблемою капіталістичної економіки К.Маркс вважав проблему відчуження людини, причому відчуження всебічного, від власності, праці, влади, політики, культури тощо. Особливо наочно гуманізм і людська спрямованість його теоретичних ідей проявились у «Економіко-філософських рукописах 1844 року». Проте вже в цей період у його поглядах з'являється й інший підхід до розуміння економічної сутності людини. В тезисній формі він був сформульований формулою: «Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй діяльності вона є сукупність усіх суспільних відносин» [4, с. 2-3]. За К.Марксом, людина є історичним продуктом, а основою її розвитку служать матеріальні виробничі відносини. Індивід завжди пов'язаний із певним суспільним інститутом. Інакше кажучи, сутність людини, як стверджував К.Маркс, слід шукати в тих суспільних та економічних (якщо мова йде про економічну сутність людини) відносинах, в які індивіди об'єктивно вступають між собою. З одного боку, такий підхід розкривав нові можливості для дослідження економічної ролі людини в суспільстві, дозволяв дати картину певним (тобто капіталістичним)

виробничим відносінам. З другого ж боку, він «припинював» в теорії значення і сутність індивідуальності особистості. В результаті на «периферії» досліджень залишалися інтереси та мотиви індивідів, їх формальні і неформальні моделі поведінки та діяльності.

Конкретний економічний аналіз капіталістичного процесу виробництва, додаткової вартості, форм капіталу, прибутку і заробітної плати в «Капіталі» по суті замінив більш-менш реальну людину індивідом, який належить до певного класу – пролетаріату чи буржуазії. Абстрагувавшись від всієї повноти людської особистості, К.Маркс поділив усіх людей на класи за економічними критеріями і вивів типи їх поведінки (діяльності) з належності до того чи іншого класу.

Згідно концепції історичного матеріалізму К.Маркса розвиток суспільства визначається зміною його структури (виробничих відносин, відносин власності, продуктивних сил, технологій, юридичної і політичної надбудови, панівного типу культури). Зміни в суспільстві можливі, лише на основі вирішення його суперечностей. На думку К. Маркса, оскільки структура суспільства є досить жорсткою (стійкою) конструкцією, змінити її можна лише революційним шляхом, який не виключає насильство, війну та інші соціально-політичні потрясіння.

У методологічному індивідуалізмі, навпаки, вважалося, що розв'язання суперечностей – не є головною формою суспільного розвитку; важливу роль в ньому займає знаходження шляхів до узгодження інтересів людей. Сенс розвитку полягає, у цьому сенсі, в пошуку можливих форм співпраці членів громадянського суспільства, а не в деструктивній діяльності, апріорно орієнтованої на неминучий конфлікт. На цьому шляху найважливішим є удосконалення суспільства, його перебудова на розумних і справедливих для індивідів засадах.

Головною «небезпекою» марксистської методології економічної науки була надмірна формалізація багатовимірності суспільного розвитку. Інший бік цієї проблеми виявився в ототожненні властивостей формальної моделі історичного матеріалізму і реального історичного процесу. Як наслідок, в

СРСР відбувалася «підгонка» реальної дійсності під теоретичну модель, яка видавалася єдиною вірною.

Якщо врахувати, що К. Маркс фактично пропонував зробити класову ідентичність центральною категорією аналізу буржуазного суспільства, то такий шлях означав фактичний відхід від людиноцентристських засад економічної науки. Більш того поняття класового підходу і класової ідентичності мало на увазі неминучість конфліктних відносин пролетаріату з іншими класами та економічними групами (селянством). Класовоцентрична модель суспільства не призвела до створення таких соціально-економічних моделей, які б задовільно пояснювали процеси і явища суспільного розвитку.

Методологічний індивідуалізм заснований на фундаментальному принципі первинності індивідів перед інститутами, що передбачає необхідність починати з індивіда дослідження економічних процесів. З онтологічної точки зору зрозуміло, що в будь-якому суспільстві особистість є найважливішою соціальною цінністю. Гносеологічно значущість методологічного індивідуалізму можна пояснити складністю економічних процесів, що мотивує до використання більш простих моделей поведінки індивідів.

Однак, зрозуміло й те, що «рафінований» індивідуалізм неокласики, втіленням якого й є homo economicus – «модель робінзонади» (Crusoe model), радикально спрощуючи реальні економічні процеси, безумовно спотворює їх. За своєю сутністю, методологічний індивідуалізм – суспільно-наукова версія редукціонізму, який, по суті, ігнорує появу емерджентних властивостей в економічних системах.

Перехід від нижчого до вищого рівня дослідження не пов'язаний з агрегацією індивідів в колектив. Має місце методологічний перехід до нової якості. Принцип методологічного холізму дозволив К.Марксу багато в чому «вловити» цю нову якість щодо капіталістичної економіки. Проте класовоцентричний варіант методології холізму не дав можливості повною мірою вирішити проблему.

Найбільш перспективними для сучасних економічних досліджень представляються методологічні підходи, що поєднують позитивні риси як індивідуалізму, так і холізму. В

сучасних умовах холізм отримав новий імпульс розвитку у контексті теорії синергетики та її складової – поняття емерджентності, тобто виникнення в економічних системах нової системної якості. У цьому зв'язку ретроспективний критичний погляд на методологію холізму у філософії економіки К. Маркса є важливим і доцільним.

1. Гальчинский А.С. Маркс и современный мир. Гуманистическая доминанта. К.: Лыбидь, 2015. 328 с.

2. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира всего. М.: Астрель: CORPUS, 2011. 432 с.

3. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том перший //Маркс К., Енгельс Ф. Твори Т. 23. К.Державне видавництво літератури УРСР, 1963. 848 с.

4. Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори Т. 3. К., Державне видавництво літератури УРСР, 1959. С. 1-4.

Ущановський Юрій Володимирович

к.е.н., доцент кафедри економічної теорії

Житомирського державного технологічного університету

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА В МЕТОДОЛОГІЇ МАРКСИЗМУ

Марксизм як цілісна концепція відчутно вплинула не тільки на розвиток економічної науки, але й на інші галузі суспільствознавства: історію, політологію та соціологію. Марксизм мав безпосередній вплив також на родоначальників інституціоналізму.

В пошуках рушійних сил суспільного розвитку Карл Маркс звернувся до класичної політичної економії, але не найшов у ній відповіді на поставлені питання, що спонукало його створити власну *соціально-економічну концепцію* на основі синтезу основних духовних течій XIX ст.: німецької класичної філософії (діалектики Георга В. Ф. Гегеля та матеріалізму

Л. Фейербаха), англійської політичної економії (передусім вчення про трудову теорію вартості Д. Рікардо) і французького соціалізму. Парадокс марксизму полягав у тому, що він зародився на ґрунті критики класичної політичної економії, але з огляду історичної ретроспективи найпослідовніше відстоював її інтелектуальні традиції у ХХ ст. Карл Маркс ніколи не був економістом у вузькому розумінні цього слова, а був, на думку французького соціолога Реймона Арона, соціологом яскраво вираженого типу, соціологом-економістом, переконаним, що не можна зрозуміти сучасне суспільство, не засвоївши механізму функціонування економічної системи, й не можна засвоїти еволюцію економічної системи, не беручи до уваги теорії діяльності [1, с. 157].

Незважаючи на тривалий час існування та на панівний статус марксизму у радянські часи, майже відсутня література, де соціально-економічна спадщина марксизму розглядається у контексті сучасного інституційного аналізу.

Економічні дослідження у Карла Маркса *з'ясовують зв'язки соціальної і політичної структури із структурою виробництва*, а тому не слід в них шукати концепцію соціально-економічних інституцій у традиційних для інституціоналізму термінах. Інституційну структуру суспільства Карл Маркс досліджує у контексті матеріалістичного розуміння історії (історичного матеріалізму), яке є вченням про загальні закони розвитку *суспільних формацій і способів виробництва*. К. Маркс у праці «До критики політичної економії (Передмова)» (1859) зазначає: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність таких виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому постає юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість» [2, с. 137].

Одним з перших в соціології Карл Маркс розробив *концепцію суспільства як системи*. У **теорії суспільної формації** він розглядає суспільну систему як певну органічну *цілісність*. Видається правдоподібним, що термін «формація» вчений запозичив у німецького геолога другої половини XVIII ст. Г. К. Фюкселя, про що засвідчують його прямі аналогії між суспільними і геологічними формаціями [3, с. 460]. Вперше термін «суспільна формація» він використовує для назви французького суспільства початку XIX ст. у відомій праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852) [4, с. 120]. Для нього *суспільна формація* – це передусім соціальна система, що складається із взаємозв'язаних елементів і перебуває у стані нестійкої рівноваги. За *структурою* вона складається із *способу виробництва* матеріальних благ (єдність виробничих відносин і продуктивних сил) і *надбудови*. *Продуктивні сили* суспільства – це наявні у суспільстві людські ресурси і засоби виробництва. Особливе значення для розвитку продуктивних сил суспільства у Карла Маркса відіграє індустрія. У процесі взаємодії між людьми і засобами виробництва виникають відносно стійкі виробничі відносини. *Виробничі відносини* – це відносини між людьми (класами) і між людьми і речами, щоо детерміновані *відносинами власності* на засоби виробництва.

Визначальним компонентом соціальної системи є *спосіб виробництва*, який створює якісні характеристики, що детермінують суспільну формацію та виокремлюють одну формацію від іншої. Крім продуктивних сил і виробничих відносин, які є «реальним базисом» суспільства, формація містить *надбудову*, до якої Карл Маркс зараховує *юридичні і політичні інституції* та ідеології. На думку соціолога А. Гофмана, її можна трактувати як суперструктуру [5].

У суспільно-економічній формації К. Маркса індивіди переслідують свій власний інтерес, який не збігається з суспільними інтересами. Протириччя між суспільними і індивідуальними інтересами, на думку Маркса, цілком природні, оскільки індивідуальна раціональна дія розчиняється у стихійно побудованому суспільстві. Такий характер суспільства обумовлений, з одного боку, суперечністю інтересів між індивідами та відсутністю у них спільної мети; а з другого –

суперечністю між класами суспільства. Соціологія К. Маркса – це соціологія класової боротьби. Кожен клас прагне сформувати власні *інституції*, подати їх як такі, що захищають спільний інтерес. Основним джерелом утворення інституцій за К. Марксом є сили класу, який презентує «панівну матеріальну силу суспільства», у розпорядженні якого перебуває не тільки економічний базис, але й засоби духовного впливу, тобто надбудова. Таким чином, у Карла Маркса *панівний клас* визначає конкретну суспільно-економічну формацію та її інституційну структуру. Сформовані таким чином інституції «ідеально втілюють панівні матеріальні відносини», сприяють поширенню ідеології панівного класу. Таким чином, панівний клас є визначальною соціально-економічною інституцією від якої залежить формування не тільки інституційної структури, але й інституційного середовища.

Погляди Карла Маркса на розвиток суспільства сформувалися значною мірою під впливом ідей Сен-Сімона та вчення Чарльза Дарвіна. Вчений мав упереджене ставлення до позитивної філософії Огюста Конта, яка не передбачала революційного оновлення соціальних інституцій, а його теорія суспільної еволюції поступеться теорії історичного розвитку Г. Гегеля. Незважаючи на скептицизм щодо філософії позитивізму, марксизм має спільні риси з теоретичними підходами О. Конта: 1) суспільний еволюціонізм (проходження низки стадій суспільного розвитку); 2) сприйняття суспільного прогресу; 3) намагання передбачити кінцеву мету суспільного розвитку.

Проте, фундаментальні структури суспільства у процесі еволюції залишаються у О. Конта незмінними, тоді як у К. Маркса вони потребують докорінних змін у процесі революції. Традиції (неформальні інституції) О. Конт розглядає як сприятливі для формування суспільства, а К. Маркс їх вважає такими, що тільки обтяжують трансформаційні прагнення нових поколінь. Суспільна еволюція у О. Конта має мирний, несуперечливий характер, натомість, у К. Маркса «рушієм історії виступає *суперечність*, що виказує себе в деякі моменти розвитку, між продуктивними силами та виробничими відносинами» [1, с. 163]. На думку А. Гофмана, К. Маркс був

творцем соціальної динаміки, яку слід розуміти як дослідження соціальних змін, інновацій, революційних перетворень.

Карл Маркса був добре обізнаний з теоретичними постулатами історичної школи Німеччини, неодноразово виказував свою прихильність до історичного методу, у певних випадках перебував під її впливом, хоча ніколи цього не визнавав та мав критичне ставлення до її представників. Наприклад, він, подібно до Ф. Ліста, у структурі суспільної формації використовує термін *«продуктивні сили»*, але їхні функції він розглядає у дещо іншій системі координат. Нагадаємо, що у Ф. Ліста продуктивні сили – це сукупність суспільних умов, що забезпечують створення національного багатства. Ф. Енгельс у рецензії на книгу К. Маркса «До критики політичної економії» зазначав, що «Ліст, все ще є найкращим з того, що створила німецька буржуазна економічна література» [6, с. 142]. У спробах окреслити етапи історичного розвитку людства залежно від економічного ладу (способу виробництва) К. Маркс виокремлює *чотири способи виробництва*: азійський, античний, феодальний і буржуазний. Коли античний, феодальний і буржуазний способи виробництва характеризували історію Західної цивілізації, то азійський спосіб виробництва не був етапом у її розвитку.

Таким чином, К. Маркс розглядав суспільство як систему, яка має свою відносно стійку структурну побудову, концептуально втілену у суспільно-економічну формацію. Він структурно виокремлює підсистеми, компоненти і елементи суспільної системи; окреслює ієрархію зв'язків між різними рівнями суспільного життя. Економічний детермінізм є основою розуміння інституцій та інституційної структури економіки. Враховуючи класовий антагонізм, закладений у систему як рушійна сила суспільного розвитку, щоб запобігти руйнації бажаного для панівного класу «інституційного середовища», елементам структури притаманні інтегративні функції.

К. Маркс перейшов від філософії до політичної економії через соціологію. Еволюція у науковому аналізі від соціології до економіки якнайкраще споріднює наукові підходи Карла Маркса з традиційним інституціоналізмом.

1. Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004.
2. Маркс К. К критике политической экономии (Предисловие) // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. В 9-ти т. Т. 4. – М.: Политиздат, 1986.
3. Маркс К. Экономическая рукопись 1861–1863 гг. // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. 2-е изд., Т. 47.
4. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. 2-е изд., т. 8.
5. Гофман А. Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. – 5-е изд. – М.: Книжный дом «Университет», 2001. – 216 с., ил.
6. Энгельс Ф. Карл Маркс «К критике политической экономии» (первый выпуск, Берлин, Франц Дункер, 1859) // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 4. – М.: Политиздат, 1986.

Артёмовна Тетяна Іванівна

*д.е.н., доцент, головний науковий співробітник
відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»*

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ ВАРТОСТІ В ЦІНУ ВИРОБНИЦТВА – АКТУАЛЬНА СКЛADOVA ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ К. МАРКСА

Важливішою науковою спадщиною класичної школи політичної економії є вчення про вартість. Критично сприйнявши теорію вартості класиків, К. Маркс сформував власну методологію дослідження, відповідно до якої трудова теорія вартості має панівний характер в системі економічних відносин, а, отже, економічна система постає буттям «чистого» економічного часу.

Втім, споживча вартість в якості економічної форми входить до предмету Марксова політико-економічного дослідження практично всіх категорій капіталістичного

господарства. Більш того, в третьому томі «Капіталу» при обґрунтуванні моделі ціни виробництва суспільна споживча вартість заявляє про себе з небаченою до цього силою. Разом з тим система економічних відносин індустріального суспільства характеризується повним підпорядкуванням буття економічного простору (штучно створеної природи) буттю економічного часу. Концентрація уваги на цю особливість просторово-часового зв'язку зумовила, на наш погляд, специфіку всієї теоретичної конструкції Маркса, яка до теперішнього часу розглядається як *виключно трудова теорія вартості*.

Двоїстий характер праці, втілений у товарі, є підґрунтям Марксової теоретичної моделі: з одного боку праця є продуктивним витрачанням людської енергії (життєвої сили), що створює вартість; з іншого боку, праця є конкретною витратою людської робочої сили з явно вираженими змістом і метою – витратою, що створює споживчу вартість. Це дуже важливе наукове положення, тут чітко зазначається джерело вартості, яке наповнює її субстанцію, саме – буття економічного часу. Марксова ідея двоїстого характеру праці мала б стати логічної конкретизацією Смітової дихотомії праці, що витрачається і праці, що купується. Але цього не сталося, бо Марксова теорія вихідне мислилася як логічне відображення законів буття економічного часу.

Втім, пояснити реальні мінові пропорції, що складаються на ринку з позицій виключно буття економічного часу виявляється неможливим. І якщо в першому томі «Капіталу», де розгортання поняття цінності відбувається на рівні формування найпростіших економічних відносин, це протиріччя присутнє в «згорнутому вигляді», то в третьому томі воно набуває глобального характеру, проектується на всю систему суспільного господарства. До сьогодні справжні підстави зазначеної проблеми не були виявлені економічною наукою, і це є перешкодою на шляху ефективного використання інструментарію класики в умовах сучасного господарювання, зокрема, для з'ясування відносин власності та економічної влади в транзитивній економіці.

Основне логічне протиріччя економічної концепції К.Маркса, відоме як протиріччя між I і III томами «Капіталу»,

на перший погляд, пов'язане з модифікацією закону вартості в ході історичного розвитку суспільного господарства і сполученою з цим проблемою трансформації вартості в ціну виробництва.

Так, на думку К.Маркса і Ф.Енгельса, обмін товарів відповідно до їх вартості умовно здійснювався в суспільстві на ранніх етапах його розвитку, приблизно протягом 5-7 тисяч років. У зрілому ж капіталістичному господарстві товари постають продуктами не праці, а капіталу, отже, мова йде про те, «щоб продавати їх не за вартістю, а за ціною виробництва», яка стає підґрунтям пропозиції і відтворення товарів в кожній галузі господарства. Разом з тим, як стверджує Маркс, сума витрат виробництва товарів все одно повинна дорівнювати їх вартості, а сукупний прибуток суспільства має бути тотожним сукупній додатковій вартості, яку сукупні капітали приносять протягом, зокрема, одного року [1, с. 205]; тобто саме вартість і в кінцевому підсумку суспільно необхідний час праці, втілений в товарах, як і раніше становить математичну межу ціни виробництва [2, с. 189].

Тепер, каже Маркс, закон вартості прокладає свій шлях через розвиток категорій: вартість – суспільна (ринкова) вартість – ціна виробництва – ринкова ціна. Для наочності він використовує таблиці, що відображають на прикладі умовних п'яти галузей господарства з різною органічною будовою капіталу перетворення вартості в ринкову вартість і ціну виробництва [2, с.169-171]. Однак, після публікації третього тому «Капіталу» поставлена в ньому проблема трансформації вартості в ціну виробництва і відповідні авторські пояснення не були сприйняті в наукових колах як задовільні, а, отже, вимагали додаткових доказів. Ф. Енгельс, який підготував до видання Марксови рукописи 1864–1865 років, намагався захищатися, але змушений був визнати, що відповіді на ці запитання марно шукати в тому чи іншому розділах книги [3, с. 350-352; 4, с. 306]. Не допомогла і написана ним стаття «Закон вартості і норма прибутку», де робилася спроба «справді історичного викладу процесу перетворення вартостей в ціни виробництва» [5].

На початку XX століття проблема трансформації вартості в ціну виробництва піддалася формальній математичній перевірці. Професор статистики Берлінського університету П. Борткевич перерахував в п'яти Марксових таблицях елементи витрат не за вартістю, а за цінами виробництва. В результаті у нього сума цін виробництва перевищила суму вартостей, а сукупна додаткова вартість виявилася нерівною прибутку. Такий висновок не мав революційного значення: ще Маркс вказував на недосконалість подвійного обліку прибутку при розрахунку витрат в цінах виробництва [2, с. 174-175], отже, арифметичні помилки цілком могли дати викривлену картину підрахунків. Однак після того як професор П. Суїзі актуалізував забуті статті П. Борткевича, до дослідження «проблеми трансформації» підключилися представники неокласичної школи (Д.Вінтернітц, К. Мей, інші автори). З того часу, особливо після публікації роботи П.Сраффи «Виробництво товарів за допомогою товарів», дискусія в західній літературі з приводу «проблеми трансформації» вже не припинялася; інтерес до неї не слабшає і сьогодні.

Ще в 1957 році в статті «Проблеми «трансформації» англійський економіст Ф. Сетон, використовуючи апарат лінійної алгебри, на прикладі аналізу п-секторної моделі економіки прийшов до висновку, що Марксові тотожності можуть виконуватися лише за низки серйозних додаткових умов. Проте така модель є значно обмеженою (специфічною) за змістом і не може претендувати на вирішення визначеної проблеми в загальному вигляді. Отже, під сумнів було поставлено загальне значення висновків Маркса для капіталістичної (ринкової) системи господарювання. Після розпаду системи традиційного соціалізму, певно, можна говорити і про тотальну кризу економічної теорії марксизму. Маркс як економіст, на відміну від Маркса історика або Маркса соціального мислителя, зараз не відіграє визначальну роль в сфері економічного аналізу, зазначав в зв'язку з цим Р.Солоу [6, с 687-688].

У такій ситуації важливо зрозуміти, що заперечуємо ми, заперечуючи сьогодні марксизм? Здається, в першу чергу, радикалізм теорії експлуатації, а разом з тим і трудову теорію

вартості, бо перша в Марксовій концепції спирається на другу, виводиться з неї. Не випадково критики Маркса – від Е. Бем-Баверка до Дж. Кейнса – вважали своїм обов'язком спростувати, перш за все, «трудовий» фундамент теорії марксизму. Втім, на думку фахівців, теорія експлуатації може бути розвинена і незалежно від пояснення джерела «вартості» – для цього достатньо зробити певні, цілком реалістичні припущення щодо ціноутворення на ринках товарів і факторів виробництва. Тому трудову теорію вартості можна відокремити від проблеми експлуатації [6, с. 691].

На нашу думку, логіка Марксова економічного аналізу не вичерпала себе і як і раніше залишається актуальною, якщо поглянути на неї не з позицій закономірностей розгортання трудової теорії вартості, а з позицій рефлексії буття економічного простору–часу. З цієї точки зору виявляється, що часова теорія вартості, представлена в «Капіталі», має логічні просторові межі. Ці межі можливо зняті лише на шляху її теоретичного поєднання з маржиналізмом як теорією буття економічного простору на методологічній платформі інституту економічної цінності, що відповідає традиціям класичної школи.

Проте назріла необхідність синтезу не применшуює методологічного внеску до економічної науки трудової теорії вартості в цілому і теорії Маркса зокрема. Логічні проблеми, характерні для трудової теорії вартості повною мірою (хоча і в іншій формі) притаманні маржинальному ціннісному підходу.

Вони знімаються на шляхах інституціонального дослідження перетворених економічних форм, що відображають процеси взаємного перетікання буття економічного простору–часу. Втім, наростаючу процесуальність нинішнього господарського життя неможливо адекватно дослідити без залучення аналітичного інструментарію теорії трудової вартості і маржиналізму. У цьому світлі класична ціннісна методологія зараз як ніколи актуальна; особливо для країн з перехідною економікою.

1. *Маркс К.* Капитал. – Т. IV // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., 2-е изд. – Т. 26. Ч. II.

2. Маркс К. Капитал. – Т. III // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 25. – Ч. I.
3. Энгельс Ф. Письмо Вернеру Зомбарту в Берлин // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 39.
4. Энгельс Ф. Письмо Паскуале Мартиньетти в Беневенто // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 39.
5. Энгельс Ф. Законы стоимости и норма прибыли // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 25. – Ч. II. – С. 463-483.
6. История экономических учений (современный этап) / Под ред. А.Г.Худокормова. – М., 1999.

Якубенко Валерій Дем'янович

*д.е.н., професор кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ВЛАСНІСТЬ У ФІЛОСОФІЇ КАРЛА МАРКСА

До пам'ятної дати народження К. Маркса достатньо доречною та влучною виглядає оцінка його спадщини з боку всесвітньо-відомого фахівця з історії економічної думки М.Блауга [1, с. 207]: «У своїй іпостасі економіста Маркс продовжує жити й актуальний до цієї пори. Маркс підлягав переоцінці, переглядався, спростовувався, його ховали тисячі разів, але він супротивиться будь коли, коли його намагаються відправити у інтелектуальне минуле. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною того світу уявлень в рамках яких ми сьогодні мислимо. Складність полягає у тому, щоби не дозволити втопити Маркса у неомарксистських перетрактуваннях та відділити Маркса – класичного економіста від того ленінізованого його образу, який так часто виникає у популярних дискусіях... Маркс створив систему, яка охопила всі соціальні науки, і коли ми розглядаємо його економічну теорію як таку, ми чинимо несправедливо по відношенню до його філософських, соціологічних та історичних ідей».

Особливе місце в марксистській філософії посідає проблема власності. На відміну від своїх попередників Маркс убачав у приватній власності силу, що відчужує, роз'єднує людей. І, звісно, він розумів власність радше як наслідок (етапу «історичного» розвитку), ніж як причину (економічного розвитку). У різні епохи переважали різні відносини власності: спочатку антична, потім феодальна і нарешті буржуазна власність, але й вона відійде в минуле. Тому вже перша атака молодих К. Маркса та Ф. Енгельса на приватну власність у «Маніфесті комуністичної партії» мала прямий та відвертий характер: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним реченням: знищення приватної власності» [3, т. 4, с. 26].

Очевидно, що в теорії К. Маркса первинною була гіпотеза про неминучість комуністичного суспільства, яке має замінити капіталізм, а разом і приватну власність, оскільки саме від неї походять всі людські вади. Повернення ж до архаїчної суспільної власності дасть можливість досягти соціальної рівності всіх індивідів і побудувати справедливую соціально-економічну систему, де дії (поведінкові акти) суб'єктів будуть спрямовані на досягнення спільної суспільної мети.

К.Маркс і Ф.Енгельс виходили з того, що споконвіку будь-яка власність була колективною, і родини як частина громади не мали права відчужувати спільне і нерухоме майно. Навіть у давньогрецькому полісі переважало общинне землеволодіння. Приватна власність існувала, але «як форма, що відхиляється від норми і підкоряється общинній власності».

К.Маркс схарактеризував землеробську громаду як таку, що «містить у своїх надрах елементи власної загибелі. Приватна земельна власність вже потрапила в неї у вигляді будинку з її сільським подвір'ям, який може перетворитися на фортецю, звідки готується наступ на спільну землю... «Землеробська громада, що є останньою фазою первісної суспільної формації, є водночас перехідною фазою до вторинної формації, тобто переходом від суспільства, ґрунтованого на спільній власності, до суспільства, ґрунтованого на приватній власності». Продовжуючи цю думку, К. Маркс зазначав, що сучасна йому соціально-економічна система, тобто капіталізм, буде замінена

«вищою формою архаїчного типу власності, тобто власністю комуністичною» [3, т.19, с.412].

Суспільний поділ праці, порушивши первісну єдність людини, праці та власності, дозволив останній перейти до режиму самостійного існування та набутти власне економічного змісту. У зв'язку з цим К.Маркс дійшов висновку, що «різні ступені в розвитку поділу праці є разом з тим і різними формами власності», а сама власність була схарактеризована як громадянське буття вартості, логічний вираз, де власність вперше набуває суспільного змісту та здатність передаватися від одного до іншого» [3, т. 19, с. 421].

На відміну від Гегеля, який розглядав власність як основу свободи людини, К.Маркс надавав їй прямо протилежного значення. Власність, стверджував він, «це не здійснення особистості, а її заперечення» [3, т. 16, с. 21].

На противагу гегелівському трактуванню власності: «воля власника, відповідно до якої річ належить йому, є перша субстанційна основа, і її подальші визначення, вживання є лише явище й особливий спосіб видозміни, що не має такого значення, як ця основа» [2, с. 77], Маркс зазначав, що «окрема особа за допомогою однієї тільки своєї волі не може затвердити себе як власника всупереч чужій волі ... тут необхідні речі іншого порядку, ніж добра воля» [3, т. 16, с. 25].

Безумовно, має рацію Маркс, коли під власністю розуміє не так вольові відносини «людина-річ» (процес і стан привласнення), як, передусім, відносини між носіями волі (процес відчуження і стан відчуженості). Відгородити річ від прояву чужої волі за допомогою різних форм відчуження – вихідні відносини власності, на базі яких тільки й можуть виникнути ті основні вольові відносини власності, про які говорить Гегель.

Це зовсім не означає, що Гегель обмежує визначення власності ставленням людини до речі. Уже Локк, а особливо Гегель, характеризували власність і як певне особливе, як правове, суспільне ставлення людей один до одного. Хибно, отже, бачити, що принципова відмінність марксистської теорії власності від філософії права власності за Гегелем полягає просто в переході до розгляду приватної власності як

суспільних відносин. Головне в тому, що замість обґрунтування «природності», «розумності», «неминучості», «вічності» приватної власності К.Маркс висунув положення про історичну обмеженість приватновласницької системи.

Використання К.Марксом поряд з «виробничими відносинами» терміну «відносини власності в їх реальній формі» мало особливий зміст. Так, наприклад, основна прудонівська ідея у вирішенні питання про історичність відносин власності зводилася до того, що в сучасному йому суспільстві існує власність: одні люди мають велике багатство (землі, знаряддя праці тощо), інші – невелике або зовсім нічого не мають. Це кричуща несправедливість, тому потрібно знищувати власність взагалі. Проголосивши буржуазну власність крадіжкою, величезним злом, Прудон протиставив їй не якусь іншу історично визначену форму власності, а рівне для всіх володіння. Він уважав «сумною оманною» неможливість існування суспільства без власності і засуджував «усі комуністичні теорії» (Сен-Сімона, Фур'є та ін.) за те, що в підґрунті їх лежить принцип власності, пов'язуючи майбутнє суспільства зі знищенням усілякої власності. Критика такого штибу уявлень потребувала, звичайно, акцентування уваги на терміні «власність». Необхідно було також пояснити, що власність є історичною категорією, і причому не самостійною, а залежною від суспільних виробничих відносин. «У кожную історичну епоху власність розвивалася по-різному, – відповідав у 1847 р. К. Маркс Прудону, – і за зовсім різних суспільних відносин» [3, т. 4, с. 168].

Якщо предметом полеміки Маркса з Прудоном є проблема історичності відносин власності, то принципові відмінності дослідження природи власності між Гегелем та Марксом мають методологічний характер. Вони виявляються в тому, що якщо К. Маркс відштовхується від товару як матеріального предмета, то Гегель починає «Філософію права» з абстрактного визначення власності як наявного буття свободної волі індивідуума. У «Капіталі» товар у жодному разі не визначається, виходячи з того, який стосунок до нього як до речі має свідомість і воля людей. Навпаки, у «Філософії права» зовнішні людині речі (товар також може загалом подаватись і таким чином) від

самого початку у своєму істотному визначенні пов'язуються зі свідомо-вольовим ставленням до них людини. Саме воля, за Гегелем, – початковий пункт перетворення особи на приватного власника, а зовнішніх предметів – на об'єкти цієї власності.

Як зазначає Гегель, підґрунтя права – духовне, його початковий пункт – воля, субстанцію якої становить свобода. Якщо перефразувати цей вислів, «перевернувши» у вихідному пункті ідеальне на матеріальне, то можна сказати слідом за К. Марксом так: підґрунтя економіки – матеріальне, її початковий пункт – товар (вартість), субстанція якого міститься у виробничій (недуховній) праці.

Разом із тим, з позицій марксизму «привласнення за допомогою відчуження є основна форма такої суспільної системи виробництва, абстрактнішим виразом якого є мінова вартість». Цей висновок, наділяючи власність лише історизмом особливої форми поза загальним змістом, Маркс конкретизує тезою, що жоден товар не може перебувати у вартісному виразі без того, щоб не стати об'єктом власності. Це означає, що вартість є «єдине цивільне буття власності, логічний вираз, у якому власність уперше набуває суспільного змісту і здатність передаватися від одного до іншого» [3, т. 1, с. 394].

Уже з розгляду розбіжностей між Гегелем та Марксом з приводу визначення поняття власності можна зробити висновок, що за всієї єдності позицій щодо суті відносин власності Гегель концентрує увагу на суб'єктному, вольовому аспекті їх змісту, а К. Маркс – на об'єктному, товарно-вартісному. При цьому за вихідні категорії покладено привласнення та відчуження.

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: пер. с англ. – 4 издание. – М: Дело Лтд, 1994 – 720 с.
2. Гегель Г. Философия права – М: Мир книги, 2009. – 424 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений, изд. 2 – М: Политиздат, 1957.

Маслов Анатолій Олександрович

д.е.н., доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАРЛ МАРКС ЯК ІСТОРИК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Відзначаючи 200-річчя з дня народження Карла Маркса, ми згадуємо його не лише як справді великого економіста, а й як філософа і соціолога. Недаремно перша частина книги Й. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» [8] називається «Марксистська доктрина» [8, с. 17-85], де постать Маркса розглядається як пророк, соціолог, економіст і учитель. Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів, що К. Маркс був людиною видатних розумових здібностей і надзвичайно широкої ерудиції. Будучи такою людиною, він у будь-якому випадку повинен був залишити слід у культурі народів Європи.

Говорячи про Маркса, не можна не згадати тих рядків, які присвятив йому Марк Блауг: *«Як економіст Маркс продовжує жити і залишається у наш час найактуальнішим за будь-кого з авторів, яких ми досі розглядали. Маркса недооцінювали, переглядали, спростовували і ховали тисячу разів, але він відмовляється від того, щоб його здали в архів інтелектуальної історії. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною громадської думки, в рамках якої ми всі мислимо»* [1, с. 214].

Але дослідники і ті, хто вивчає науковий спадок Маркса, чомусь не звертають увагу на останні слова преамбули до сьомого розділу книги М.Блауга («Марксова економічна наука»), а саме: *«Хоч би що ми думали про остаточне обґрунтування марксизму, але тільки люди бідні на розум неспроможні захоплюватися героїчною спробою Маркса дати загальний систематизований опис «законів руху» капіталізму»* [1, с. 214].

Головною сферою своєї наукової діяльності К.Маркс обрав економічну науку, а ставку зробив на «теорію експлуатації». Загальновідомо, що в часи Маркса система університетської економічної освіти лише починала формуватися, і як всі тогочасні економісти-учені, Карл Маркс

також був самоучкою у цій галузі. Особливий науковий інтерес Маркса становило дослідження походження прибутку на капітал, що й зумовило предметне поле його самоосвіти. Рештою економічних проблем він цікавився побіжно.

Стосовно економічної теорії Маркса написано величезну кількість наукових праць як з боку послідовників, так і з боку опонентів. Однак, окрім власної теорії, ***К.Маркс залишив для людства ще й власну історію економічної думки.*** Так, назва рукопису – «Теорії додаткової вартості», який було написано в період від січня 1862 до липня 1863 р., відображає погляд Маркса на політичну економію. Цей твір є складовою частиною великого рукопису 1861-1863 років, яку Маркс назвав «До критики політичної економії» і написаної як безпосереднє продовження першого випуску «До критики політичної економії», який вийшов друком у 1859 р. під назвою «Теорії додаткової вартості».

Рукопис 1861-1863 років містить 23 зошити (з наскрізною нумерацією сторінок від 1 до 1472) загальним обсягом близько 200 друкованих аркушів і є першою більш чи менш систематичною – хоча ще лише чорновим і незакінченим – варіантом усіх чотирьох томів «Капіталу». «Теорії додаткової вартості» утворюють найбільшу за обсягом (близько 110 друкованих аркушів) і найбільш розроблену частину цього рукопису, а також є першим і єдиним ескізом четвертого тому «Капіталу». Цей том, на відміну від трьох теоретичних томів, Маркс називав історичною, історико-критичною чи історико-літературною частиною своєї праці. Маркс почав писати «Теорії додаткової вартості» в межах того початкового плану своєї «Критики політичної економії», який намічався ним у 1858-1862 роках.

«Теорії додаткової вартості» були з самого початку задумані Марксом як історичний екскурс до того розділу його теоретичного дослідження про «капітал взагалі», який було присвячено проблемі процесу виробництва капіталу. Цей історичний екскурс повинен був завершити розділ про процес виробництва капіталу, подібно до того, як в першому випуску «До критики політичної економії» глава про товар завершувалась історичним екскурсом «До історії аналізу

товару» [5, с. 38-48], а глава про гроші – історичним екскурсом «Теорії засобів обігу і грошей» [5, с. 139-167].

Щоб зрозуміти всю своєрідність змісту і структури «Теорій додаткової вартості», необхідно мати на увазі наступне. На момент початку роботи Маркса над «Теоріями» із трьох теоретичних частин «Капіталу» у письмовому вигляді була більш менш розроблена, та й то далеко не повністю, лише перша частина – «Процес виробництва капіталу» (ця проблема досліджується в перших п'яти зошитах рукопису 1861-1863 років), а друга і третя частини – точніше, окремі їх розділи – існували лише у вигляді попередніх фрагментарних ескізів у чорновому рукопису 1857-1858 років, яку в 1939 році було видано Інститутом марксизму–ленінізму мовою оригіналу під редакційним заголовком «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)» («Основні риси критики політичної економії (Чорновий ескіз)»).

Таким чином, *Маркс, розробляючи історичну частину своєї праці, не міг просто посилатися на ті чи інші сторінки теоретичної частини, а повинен був тут же давати і позитивну розробку тих теоретичних питань, які виникали у зв'язку з критичним розбором всієї попередньої політичної економії.*

В ході роботи над «Теоріями додаткової вартості» все більше розширювалося коло досліджуваних Марксом проблем. Все це у підсумку і привело його до думки про необхідність виділити весь історико-критичний матеріал у вигляді особливої, четвертої книги «Капіталу». Про намір Маркса критично простежити історію політичної економії, починаючи з середини XVII ст. свідчать ґрунтовний історико-критичний нарис про Петті, який містився в написаному у травні 1863 года XXII зошиті рукопису 1861-1863 років і мав характерний заголовок «Із галузі історії: Петті» [7, с. 356-366]. В нарисі про Петті розглядаються його погляди на вартість, зарплату, земельну ренту, ціну землі, процент и т. д.

Перша згадка про четверту, «історико-літературну», книгу «Капіталу» можна знайти в листі Маркса до Енгельса від 31 липня 1865 року: «Залишилось написати ще три глави, щоб закінчити теоретичну частину (перші 3 книги). Потім ще

потрібно написати 4-ту книгу, історико-літературну; це для мене відносно найлегша частина, оскільки всі питання вирішені в перших трьох книгах, а ця остання є тому більше повторенням в історичній формі. Але я не можу наважитися аби що відіслати, поки все в цілому не буде лежати переді мною» [6, с. 111].

Впродовж всієї історичної частини рукопису 1861-1863 років має місце тісне поєднання і переплетення історико-критичного дослідження і теоретичного розроблення цілого ряду кардинальних проблем економічної науки. Історико-критичне дослідження розкриває перед нами картину виникнення, розвитку і занепаду класичної політичної економії від середини XVII до середини XIX ст. Маркс говорив про себе: «Я здійснюю суд історії і надаю кожному відповідно до його заслуг» [3, с. 70].

Хоча К.Маркс і завершив роботу над четвертим томом «Капіталу» («Теорії додаткової вартості»), у 1863 р., вперше було видано німецькою мовою на початку XX ст. К. Каутським. Книга містить історико-критичний нарис економічних теорій, починаючи з учень меркантилістів і фізіократів, і закінчуючи поглядами представників «вульгарної» політекономії відносно створення додаткової вартості і різних форм її прояву. К. Маркс показує, як зароджувалась класична політекономія, як вона розвивалась і досягла, як вважав Маркс, своєї вершини – економічної теорії Д. Рікардо, а потім розглядає розпад рікардіанства і вульгаризацію економічних теорій.

Поряд з критикою попередніх економічних теорій Маркс розвиває власні погляди, в основному ті, що стосуються категорій продуктивної і непродуктивної труда для процесу як виробництва як взагалі, так і капіталістичного, зокрема, у тому числі циклів в капіталістичній економіці, економічних криз і матеріальної основи їх періодичності.

Необхідно зазначити, що Маркса, як дослідника економічної думки характеризують три суттєві особливості. *По-перше*, у кожного із учених минулого Маркс виділяв проблему походження прибутку, а решту розглядав поверхово, або взагалі залишав без уваги. *По-друге*, кожен учений оцінювався у відповідності до того, наскільки його ідеї були близькі до способу міркувань самого Маркса. Все те, що не відповідало,

вважалось за «помилки» і «плутанину». *По-третє*, будь-яку теорію, яка намагалася дивитися на речі не через призму експлуатації праці, Маркс оголошував «вульгарною» і «апологетичною», а її автора – «вульгарним ученим».

Таким чином, з позицій історії економічної думки, у розвитку економічної науки К.Маркс виокремлював два періоди: перший – *період класиків*, і другий – *період вульгарної науки*. Так, період класиків у Маркса починався з В.Петті, тому що у нього Маркс знаходив «елементи трудової теорії вартості» і закінчувався Д.Рікардо. Потім йшов «розпад рікардіанства» і починався суцільний період «вульгарної політичної економії». Саме цим і пояснюється те, що загальноприйнятий перелік імен класиків, який починається з фізіократів і Тюрго, а закінчується Дж.Ст.Міллем, не співпадає з установленим К.Марксом.

Велике місце в історико-критичному дослідженні Маркса займає період занепаду рікардіанської школи, початок якому було покладено в 1820-х роках. Як зазначав Маркс, період 1820-1830 рр. є взагалі «великою метафізичною епохою» в історії англійської політичної економії, коли зав'язалася «чудова суперечка» між мальтузіанцями і рікардіанцями. Тоді теорії Рікардо була протиставлена теорія Мальтуса, яка загострила увагу на тому, що Рікардо не вдалося пояснити природу додаткової вартості і вирівнювання норми прибутку в різних галузях виробництва за допомогою визначення вартості робочим часом.

Після критики мальтузіанської теорії вартості і прибутку, Маркс досліджував основні етапи розпаду школи Рікардо. На прикладі Торренса, Д.Мілля, Мак-Куллоха, Дж.Ст.Мілля й інших рікардіанців, Маркс показав, що вони намагалися подолати суперечності свого вчення «схоластичним шляхом», за допомогою «словесних хитрувань», «грубого емпіризму», «хитромудрого» підведення конкретного (прибутку і т. д.) під абстрактне (вартість). Цей спосіб догматичного захисту теорії трудової вартості «за допомогою фраз» і т. д., що лише в зародку виступала в Д.Мілля і досягла повного розвитку в Мак-Куллоха, «набагато більше зруйнувала всю основу теорії Рікардо, чим усі нападки супротивників». Таким чином, як

вважав Маркс, всередині рикардіанської школи було створено передумови вульгаризації політекономії.

Чи потрібно сьогодні звертатися до спадку Карла Маркса, в епоху постіндустріалізму та інформаційно-комунікаційних технологій? М. Блауг стверджує: «Читання Маркса *все ще є* корисним заняттям. Так, він важкий для сприйняття, дуже важкий, але вивчати його варто, оскільки він розвивав свої ідеї виключно заради них самих; в такі моменти він насолоджувався, подібно до Рікардо чи Вальраса, абстрактною могутністю економічного мислення» [2, с. 203]. Свідченням цього є початок реабілітації Маркса на Заході сьогодні, а книга Террі Іглтона «Чому Маркс був правий» є лише першою ластівкою [4].

1. Блауг, Марк. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.

2. Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса / Пер. с англ. под ред. А.А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.

3. Воспоминания о Марксе и Энгельсе. – М., 1956.

4. Иглтон Т. Почему Маркс был прав / Терри Иглтон / Пер. с англ. П. Норвилло. – М. : Карьера Пресс, 2013. – 304 с.

5. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 13. – М. : Гос. издат. полит. л-ры, 1959. – V–XXVI; 771 с.

6. Маркс К. Письмо Маркса Энгельсу в Манчестер. 31 июля 1865 года // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 31. – М. : Гос. издат. полит. Л-ры, 1963. – V–XXVI; 690 с.

7. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). Часть первая (главы I–VII) // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 26. Часть 1 – М. : Гос. издат. полит. л-ры, 1962. – V–XXVI; 476 с.

8. Шумпетер, Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

Москаленко Олександра Миколаївна
д.е.н., професор кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

АКТУАЛІЗАЦІЯ МАРКСИЗМУ В ПОСТКАПІТАЛІСТИЧНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Масштаби популярності марксизму в європейських країнах є вражаючими: зростає кількість марксистських журналів, щорічно проводяться чисельні конференції та конгреси на марксистську тематику. Наприклад, у Берлінській школі економіки та права, а саме в Інституті міжнародної політичної економії, у липні поточного року пройде 10-та ювілейна конференція «Вивчаючи сучасний капіталізм – релевантність Маркса сьогодні».

У широкому сенсі під марксизмом можна розуміти різний комплекс ідей і положень сучасних учених-економістів, наприклад, неомарксизм, фрейдомарксизм, аналітичний марксизм тощо. Капіталізм видозмінюється і цей процес продовжується. Однак, щоб визнати ті чи інші положення марксизму застарілими, потрібні логічні доведення, докази і обґрунтування. Не розумно брати конкретні описи Марксом капіталістичного суспільства 150-річної давнини і прикладати їх до сучасного західного суспільства, певно потрібна їх нова інтерпретація, верифікація або спростування. Важливим є те, що марксизм має як конституюючі положення, які є основними, так й інші положення, якими можна знехтувати.

У чому ж полягає релевантність марксизму сьогодні та його зв'язок з сучасною економічною теорією? В умовах розгортання Четвертої промислової революції усе більша увага вчених і практиків зосереджується на можливих варіантах подальшого розвитку капіталізму, капіталістичного суспільства, зокрема динамізація глобалізації та її результатів в економічній, соціальній, політичній, культурній, морально-етичній сферах актуалізує значення та роль марксизму. На думку вчених, «марксизм тим і цікавий, що дуже глибокий і містить декілька

методологічних пластів, деякі з яких можуть бути затребуваними повною мірою і сьогодні» [2, с. 83].

Під впливом наукової революції, розвитку інформаційно-мережевої економіки, капіталізм буде поступово еволюціонувати у постекономічне суспільство (Деніел Белл, Владислав Іноземцев та ін.) [1; 3], у якому будуть подолані деструктивні риси ринкового господарства, приватної власності, експлуатація тощо. Варто зазначити, що, водночас, виникає такий новий напрям сучасної політичної економії, а саме політична економія посткапіталістичного суспільства, яка має на меті виявити і розкрити перші ознаки переходу капіталістичної економічної системи від етапу зрілості до спадного етапу її функціонування, визначити ключові ознаки і окреслити перспективи посткапіталізму [4, с. 231-249].

Посткапіталістична економіка – це нова фаза розвитку капіталістичної економіки, яка передбачає розвиток економіки та суспільства на засадах: по-перше, усвідомленого ставлення урядів країн до спільного майбутнього на основі збереження ринкових принципів розвитку економіки, однак через забезпечення помірності головного принципу ринку «переможець отримує все»; по-друге, науково обґрунтованої економічної політики, яка має на меті збалансований розвиток економіки і людський розвиток, скорочення несправедливості в розподілі при збереженні законів ринку; по-третє, збільшення ролі держави як ключового актора ринкової економіки (не як «тотального регулятора»), який забезпечуватиме «правила гри» соціально-орієнтованої ринкової економіки, підвищену увагу до ролі людини, пом'якшення негативних впливів ринкової економіки, потенційних соціальних конфліктів.

У 1993 р. Пітер Друкер спрогнозував напрями можливої еволюції капіталістичного суспільства у своїй книзі «Посткапіталістичне суспільство» [8]. У його праці зазначено, що знання, а не капітал, земля, або праця, є новою основою багатства. Очікується, що класи посткапіталістичного суспільства поділяться на «розумних» робітників або службовців, на відміну від капіталістів та пролетарів капіталістичного суспільства.

За Полом Мейсоном, починаючи з 2015 року, зростання нерівності доходів, повторення циклів безробіття та інфляції й вплив капіталістичної економіки на глобальне потепління примусили економістів і філософів почати серйозно розмірковувати про феномен посткапіталістичного суспільства. Очікується, що посткапіталізм виникне завдяки подальшим досягненням у сфері автоматизації та обміну інформацією – ці обидва напрями зумовлюють прямування виробничих витрат до нуля [9].

Одним із ключових драйверів посткапіталістичної економіки стає технологія краудфандингу («фінансування натовпу»). Поява такої інституціональної форми фінансово-виробничих відносин викликає суттєві трансформації у корпоративних фінансах. Через краудсорсинг люди добровільно сприяють розвитку унікальних продуктів, що змінює традиційні стосунки між роботодавцем (капіталістом) і робітником в умовах капіталізму. Найважливішою нагородою для людей, що займаються краудсорсингом, є не грошова компенсація, а внутрішня винагорода за участь у активному розвитку нових технологій, продуктів, соціально значимих проєктів.

Як пояснити природу «людського капіталу» посткапіталістичної економіки в методологічних координатах «Капіталу» Карла Маркса? Поняття «людський капітал», яке широкого вживається в сучасній економічній науці, набуває міждисциплінарного характеру, є поняттям і соціологічним, і економічним. Однак, якщо розглядати це поняття на основі методології «Капіталу» Маркса, то у цьому випадку цей капітал важко підрахувати, але на основі неомарксизму, в якому соціальні і гуманітарні проблеми висуюються на перший план, зрозуміти це поняття можна. Однак, можливо, не варто розглядати концепцію людського капіталу як спробу замаскувати експлуатацію капіталом творчих робітників. Творчі працівники частіше за все являють собою унікальний і критичний ресурс для фірми, головне джерело її прибутку, оскільки таким джерелом стає повсюдне технологічне застосування науки. Відносини між власником капіталу і робітниками можуть вибудовуватися не тільки на основі купівлі–продажу робочої сили. Зокрема, вважають

неомарксистки, «власник капіталу може вступати з таким творчим робітником у фактичну угоду про розподіл частки прибутку, добиваючись підпорядкування творчої праці капіталу не на основі економічного примусу, а на основі компромісу» [6, с.100-101]. Таким чином, у межах марксистської методології та категорій, феномен людського капіталу виявляється відображенням закономірностей зміни ролі людини та якості її діяльності, що відбулися під впливом постіндустріальних зрушень, але у вигляді перетвореної форми – творчої діяльності, яка об'єктивно стає більш «капіталоподібною» [6, с. 102].

Як трансформується характер відносин капіталіст-робітник в посткапіталістичній економіці? У сучасній системі економічних відносин не просто робоча сила, придбана тим чи іншим капіталістом, а людина як особистість, що має свій творчий потенціал, стає всебічно підпорядкованою капіталу, конкретніше – об'єктивній системі економічних відносин. Гегемонія корпоративного капіталу на сучасному етапі «пізнього» капіталізму проявляє себе у «тотальному підпорядкуванні не просто праці, а людини в цілому капіталу». Творча діяльність є невідчужуваною від працівника. Тому підпорядкування такої діяльності капіталу в класичному вигляді є завданням, що не має розв'язку.

Так, антагонізм відносин робітник-капітал в межах корпорацій був замінений на змагальний рух, дух суперництва за цінності середнього класу, за найкращий результат, «царство необхідності, що засновується на відчуженні репродуктивної праці», замінено «царством свободи, заснованому на свободі творчої діяльності» [6, с. 104]. Корпоративний капітал розв'язав завдання підпорядкування капіталом не стільки власне творчої діяльності, скільки інноваційного, професійного потенціалу працівників і процесів їх відтворення. Водночас використовуються механізми часткового зняття формального підпорядкування праці капіталу шляхом залучення робітників до виконання функцій капіталу, зокрема до управління у власності, однак з монополізацією капіталом «засобів виробництва» творчої діяльності.

Природа сучасних криз і марксизм. Варто згадати, що одним із найважливіших висновків марксистської теорії криз є

положення про об'єктивну невідворотність криз при капіталізмі. В умовах посткапіталістичної економіки, наслідком індустрії 4.0, на думку її ідеологів, стає більша прозорість економіки, передбачуваність, прогнозованість і системність. У будь-якому випадку криза є невід'ємним атрибутом капіталізму, стимулом для його видозміни, удосконалення, тестом його недоліків. Сучасна криза, у межах поглядів неомарксистів, стала наслідком перевиробництва і ненаситної жаги до прибутку. Таким чином, виробництво нашттовхнулося на обмежені можливості ринку. Однак, в реальності, світ зішттовхнувся з принципово новим явищем, відривом фінансового сектору від реального в колосальних масштабах, спекулятивним характером міжнародної фінансової системи. Так, марксистська схема виглядає як рамкова концепція, однак для пояснення конкретного механізму і сутності сучасного капіталізму потрібні нові підходи, які може забезпечити політична економія посткапіталістичного суспільства, що знайшла своє наукове обґрунтування в працях вітчизняних учених Юрія Зайцева і Олександри Москаленко [4].

Суперечності в посткапіталістичній економіці, що піддаються аналізу в межах марксистської методології, на погляд учених [7], з чим погоджуємось, полягають у такому:

1) вплив на соціальну сферу – соціальне розшарування внаслідок трансформації ринку праці, роботизації виробництва, де не буде потрібна людина. Це скоріш за все призведе до зниження цінності низько- і середньокваліфікованої праці. Це може підірвати матеріальний статок середнього класу, що, у свою чергу, обмежує можливості його представників для вкладення у власний капітал. Без розвитку людського капіталу для людини створюються височенні бар'єри для входження на ринок висококваліфікованої праці, в результаті чого праця погано оплачується, а людина позбавлена можливості це виправити; зменшується роль людини в кіберфізичних системах виробництва;

2) знецінення низькокваліфікованої людської праці призведе до втрати країнами, що розвиваються, переваги дешевої робочої сили і частини можливостей для наздоганяючого розвитку. Це посилить розшарування в

добробуті між країнами. Водночас виникає можливість для відсталих країн: трансформація глобального ринку праці знімає обмеження окремих факторів, наприклад, обмеженість ресурсами і низька якість робочої сили;

3) роль держави трансформується, і напрямки цієї трансформації можуть бути як в бік посилення нагляду за громадянами і відстоювання інтересів великого капіталу, так і в бік балансуєчого регулятора соціально–економічних процесів в «цифровій економіці»;

4) проблема нерівномірності і нерівності розвитку між країнами світу на технологічній траєкторії Індустрії 4.0 посилює суперечності. Наприклад, Рендалл Коллінз різко критикує капіталістичну економічну систему і приходить до висновку про об'єктивну обмеженість капіталізму внаслідок дії законів ринку. У категоріях марксизму вчений вважає, що «процес технологічного заміщення праці, дійшовши до певної межі, викличе довготривалу, і цілком можливо, остаточну кризу капіталізму...» [5, с. 61-62];

5) «Ринкова економіка, – зазначає Президент Всесвітнього економічного форуму, – яка діє за принципом «переможець отримує все», до якої середній клас має все більше обмежений доступ, може підірвати демократичність в устрої суспільства і призвести до порушень, що викличуть багатосторонні соціальні проблеми» [7, с. 114].

Отже, багато положень марксистської теорії потребують переосмислення, наприклад, трудова теорія вартості і пов'язана з нею теорія додаткової вартості. Однак такі відкриття, як закон руху сучасного капіталістичного способу виробництва і породженого ним [буржуазного] суспільства, теорія економічного процесу (матеріалістичного розуміння історії – економічного детермінізму), теорія економічного ладу суспільства, на наш погляд, зберігають свою цінність як теорія пізнання та інструмент перетворення сучасного світу.

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. В.В. Иноземцева. – М., 1998.

2. *Воейков М.И.* Политическая экономия: очерки и этюды / М.И. Воейков. – СПб: Алетейя, 2014. – 321 с.

3. *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества: Научное издание. – М.: «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.; Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические последствия. – М.: Экономика, 2003.

4. *Зайцев Ю. К., Москаленко О. М.* Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства : у 2 кн. – Кн. I. Філософсько-методологічні засади архітекτονіки предмета сучасної політичної економії : монографія / Ю. К. Зайцев, О. М. Москаленко. – Київ: КНЕУ, 2018. – 397, [3] с.

5. *Коллинз, Рэндалл.* Средний класс без работы: выходы закрываются // Есть ли будущее у капитализма? Сб. статей И. Валлерстайна, Р. Коллинза, М. Манна, Г.Дерлугьяна, К. Калхуна. [Текст] / пер. с англ. под ред. Г. Дерлугьяна. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 320 С. – С. 61-62.

6. Человек и экономика: справедливость и базисная демократия против тоталитаризма рынка и капитала / Моск. фин.-юр. академия [и др.; под общ. ред. А.В. Бузгалина и М.И. Воейкова; ред-кол.: А.В. Бузгалин и др.] – Москва: Экономика, 2011. – 556 с. – (Библиотека журнала «Альтернативы»).

7. *Шваб, Клаус.* Четвертая промышленная революция : перевод с английского / Клаус Шваб. – Москва : Издательство «Э», 2018. – 208 с. : ил. – (Top Business Awards).

8. *Drucker, Peter F.* (1993). Post-Capitalist Society. Harper Information. ISBN 978-0-7506-0921-0.

9. *Mason, Paul* (2015). PostCapitalism: A Guide to our Future. Allen Lane. ISBN 9781846147388.

Хрустальова Вікторія Вікторівна

*к.е.н., доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики
Київського національного торговельно-економічного університету*

РОЛЬ І МІСЦЕ МАРКСИЗМУ У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

Сьогодні ставлення до теоретичної спадщини Карла Маркса є предметом гострих дискусій. І це не випадково, так як інтерес до марксизму в усьому багатстві його ідей цілком закономірний. Вчення Маркса стало помітним явищем в соціально-економічних науках. Серед найбільш поширених точок зору на спадщину К. Маркса є трактування марксизму як вчення, що відповідало своєму часу, але сьогодні втратило свою актуальність; марксизм висунув привабливі принципи, але не розробив механізм їх застосування. Є навіть такі погляди згідно яких марксистські прогнози в принципі вірні, але відносяться до віддаленого майбутнього людства та ін. [1, 2]

Для визначення ролі та місця марксизму в сучасній економічній науці необхідно розглянути які з його ідей пройшли випробування часом та наскільки вони відповідають реаліям сучасної цивілізації при переході від постіндустріального до інформаційного суспільства.

Слід зазначити, що невідповідність ряду ключових положень і внутрішнє протиріччя марксизму обумовили спроби його модернізації. Однією з найбільш відомих модифікацій марксизму в ХХ в. був так званий неомарксизм, організаційно оформився в 1930-х рр. на базі Франкфуртської школи соціальних досліджень [3]. Вони відкидали марксистські положення про класову боротьбу як способі встановлення диктатури пролетаріату і лєнінську ідею «першості політики над економікою» та іншими сферами суспільного життя. З К.Маркса вони запозичили лише критичне ставлення до буржуазного суспільства, яке було перенесено на «пізній капіталізм». Вони зазначали, що рушійною силою революції є не пролетаріат, який обуржувався і інтегрувався в капіталізм, а «аутсайдери» – люмпени, безробітні, переслідувані національні та сексуальні меншини, радикальні прошарки студентства і гуманітарної

інтелігенції, злиденне населення «бідних» країн, що протистойть «багатим» країнам. Друге положення: слабка ланка буржуазного суспільства – не влада і держава, а система духовних цінностей – культурних, моральних, релігійних і визначаються ними сімейно-шлюбних відносин. Альтернативу західній культурі неомарксистки бачили в «сексуальній революції» [4].

В межах неомарксизму розвивалися погляди Антоніо Грамші, який зазначав, що рушійною силою історії є не розвиток продуктивних сил, як стверджував К. Маркс, а конкуренція гегемонії і культурних моделей, причому не обов'язково пов'язаних з економікою [5].

У повоєнні десятиліття неомарксизм, що поширився в значній мірі під впливом розчарування в досвіді «реального соціалізму» зробив помітний внесок у дослідження міжнародних відносин другої половини ХХ в. У роботах неомарксистов ключовим елементом міжнародної системи (згідно їхньою термінологією, «світ-системи») виступають відносини власності. Найбільш відомі представники цього напрямку І.Валлерстайн, А.Франк, С.Амін розробляють проблематику економічної нерівності і залежності в сучасному світі, соціальної диференціації населення [6]. Версіями неомарксизма є «теорія залежності» (Р. Пребіш) і теорія «структурного нерівності» (І.Галтунг) та ін. В цілому ідеї неомарксизму були присвячені пошуку «третього шляху» розвитку.

Декларували свою прихильність до марксизму і єврокомуністи. Це ідейна течія, що сформувалася в компартіях Західної Європи в 1970-1980-х рр. минулого століття. Єврокомуністи прагнули до реформування ідейних і політичних платформ шляхом відмови від тези «класової боротьби», «світової революції», «диктатури пролетаріату» та ін.

Неможливо розглянути усі спроби та напрямки реформування марксистської економічної теорії. До кінця ХХ в. виявилася неадекватність ключових положень марксистської теорії: про визвольну місію робітничого класу, неминучість революційного повалення буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. Ці положення марксизму відштовхувалися від

реалій XIX ст., а сам марксизм був ідеологією традиційного робітничого класу – попередника працівника епохи НТР [7].

Слід зазначити, що висновки К. Маркса щодо проблеми трансформування суспільства були неоднозначними. Однозначним і категоричним був лише висновок про об'єктивну необхідність цих перетворень. Ортодоксальні послідовники марксизму взяли саме цю тезу на озброєння. Внесок марксистської економічної теорії в науку визнано економістами всіх поколінь і всіх наукових напрямків. Багатьма теоретико-економічним положеннями, запропонованим К. Марксом, науковці користуються й досі. Найважливіше значення для науки має розроблена К. Марксом методологія дослідження – матеріалістична діалектика, дотримання принципів історизму, зіставлення та порівняння, використання статистики та моделювання, розгляд практики як критерію істинності тих чи інших теорій і концепцій,

У світлі накопиченого досвіду певну цінність представляють ідеї та прогнози К. Маркса про: протилежності розумової та фізичної праці; перетворення праці із засобу для життя в першу життєву потребу, а науки – в продуктивну силу суспільства; вільний розвиток кожної людини як умови вільного розвитку суспільства в цілому.

Таким чином, марксизм – закономірна ступінь пізнання соціальної дійсності, породжена певними умовами та інтересами. У теоретичній спадщині К. Маркса можна виявити ідеї, які були помилковими вже на момент їх створення; ідеї, які відображали сучасні К. Марксом реалії і були обмежені історичним часом; нарешті, ідеї, які зберігають свою силу понині і будуть актуальні в майбутньому.

Внесок К.Маркса в науку про суспільство відзначався таким видатним мислителем, як М.Вебер, відомими вченими Р.Миллсом, Дж.Гелбрейт та ін. Багато західних інтелектуалів вважають його великим філософом, соціологом і економістом, до думок якого слід звертатися і сьогодні. Тому марксистську економічну теорію можна вважати плідним напрямком розвитку економічної думки.

1. Гальчинський А. Переосмислення Маркса – актуальність для України в сучасному контексті// Дзеркало тижня. 22.02.2013 р. // <https://dt.ua/macrolevel/pereosmisleniya-marksa-aktualnist-dlya-ukrayini-v-suchasnomu-konteksti.html>
2. Буров В. XVIII съезд КПК и стратегия развития Китая // Новая и новейшая история. – 2013. – № 3. – С. 23-41.
3. Wiggershaus R. Die Frankfurter Schule. Münch. – W., 1986.
4. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; Пер. с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина; Сост., предисл. В.Ю. Кузнецова.– М: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526, [2] с.– (Philosophy).
5. А. Грамши. Тюремные тетради // <http://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetradi.pdf>
6. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под общей редакцией канд. полит, наук Б. Ю. Кагарлицкий – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
7. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки / Т. Кір'ян // Економіка України. – 2008. – №9. – С.64–73.

Гордіца Кароліна Адольфівна

*к.е.н., науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

КОНЦЕПЦІЯ ВЛАСНОСТІ К.МАРКСА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Доктрина К. Маркса та її окремі положення донині слугують теоретичною «системою координат» для багатьох наукових розвідок, причому не лише фундаментальних, а й прикладних. Особливо зростає її популярність у часи соціально-економічних потрясінь, коли вчені прагнуть розширити коло наукового пошуку. Тому виникає потреба ще раз звернутися до

питання про теоретичну та науково-практичну спроможність Марксового вчення, зокрема, в частині концепції власності. Остання має виняткове значення для нашої країни, що й дотепер невпевнено почувається на шляху ринкових перетворень.

Найбільш бурхливі дискусії з питань власності точилися на рубежі XIX-XX століть саме навколо марксизму, який переживав у цей час глибоку кризу. З виходом у світ 3-го тому «Капіталу» К. Маркса як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі розпочалось активне обговорення теоретичних проблем марксизму як доктрини, що висувала на перший план саме відносини власності. Її ідейним стрижнем було проголошене ще в «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) гасло ліквідації приватної власності, науковим підґрунтям якого стали пізніше створені К. Марксом «теорія експлуатації» (що впливала з його теорії трудової цінності) та органічно пов'язана з нею концепція суспільно-економічного розвитку (складена, своєю чергою, з теорії концентрації виробництва й капіталу, теорії «зубожіння» пролетаріату та теорії криз).

Поступова втрата марксизмом наукового авторитету через виявлення в ньому суттєвих внутрішніх суперечностей, а також внаслідок поширення ідей австрійської школи, які заперечували принцип трудової цінності, призвела до ґрунтового перегляду основних постулатів марксизму, в тому числі Марксової концепції власності, як опонентами марксизму, так і його послідовниками. Початок цьому процесу був покладений зусиллями вчених-економістів Київської школи політекономії – М. Бунге та А. Антоновича, надалі він отримав розвиток у працях їх учнів О. Білімовича та М. Цитовича. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ці дослідження набули особливої глибини та системності завдяки тому, що до них долучилися представники течії так званого «критичного» марксизму, зокрема С. Булгаков, С. Франк, М. Туган-Барановський, В. Желєзнов, а також представники широкого «соціально-історичного» напрямку – В. Левитський, О. Миклашевський, К. Воблій.

На переконання згаданих та багатьох інших дослідників, трудова теорія цінності та похідна від неї теорія додаткової цінності (що отримала назву «теорії експлуатації»), були створені К.Марксом насамперед із метою доведення

нетрудового походження доходів власників капіталу та їх прагнення постійно збільшувати експлуатацію робітничого класу. Серед найбільш вагомих аргументів, висунутих вітчизняними вченими проти їх основних положень, слід згадати наступні.

По-перше, ідея виключної продуктивності праці, яка виправдовує право робітника на повний продукт виробництва, була визнана хибною, оскільки в умовах розвиненого виробництва продукт створюється також за участю капіталу й землі, власники яких теж мають право на відповідну винагороду у вигляді частини цінності цього продукту. Було підкреслено й несправедливість цієї ідеї по відношенню до всіх членів суспільства, не зайнятих безпосередньо фізичною працею, позаяк існування додаткової цінності є обов'язковим елементом економіки за умов будь-якого суспільного ладу.

По-друге, вчення про працю як єдину субстанцію цінності було рішуче відкинуто через неможливість точного визначення і порівняння цінностей різних видів праці, зведення всіх видів робіт до «абстрактної праці» та обчислення показника «середньої суспільно-необхідної праці». Крім того, згідно з цим вченням, фактору праці (робітнику) повинно належати не все вироблене працею, а лише те, що є необхідним для відтворення робочої сили (а це суперечить попередньому положенню).

По-третє, трудова теорія цінності К. Маркса, за спільним висновком вчених, не здатна розкрити реальне співвідношення між ціною та міноювою цінністю, зберігаючи (подібно до теорії цінності Д. Рікардо) двоїсте пояснення товарних цін (середні ціни товарів регулюються витратами праці, а ринкові ціни коливаються під впливом попиту й пропозиції), що не тільки не охоплює всіх випадків обміну, а й не пояснює навіть «середніх» цін, оскільки на практиці вони не відповідають трудовим витратам.

Головним же недоліком теорії цінності К.Маркса і водночас головною причиною притаманних їй внутрішніх логічних суперечностей дослідники вважали її ідеологізацію, використання соціологічних підходів до розгляду економічних явищ і категорій. «Намагаючись обґрунтувати у позитивній науці соціальний ідеал, абсолютний за своїм характером і

значенням, – зазначав С.Булгаков, – марксизм не тільки не досягає цієї мети, а й заради цього захаращує економічну науку зовсім непотрібною схоластикою» [4, с.347].

Особливе значення для прибічників та критиків марксизму мали результати перегляду історичної складової Марксового вчення. Адже саме з теорією розвитку капіталістичного ладу Ф.Енгельс пов'язував соціальні вимоги та систему практичної політики марксизму, та й сам К.Маркс у передмові до 1-го тому «Капіталу» називав головним своїм завданням відкриття «економічного закону руху сучасного суспільства».

В результаті аналізу значного масиву вітчизняних та зарубіжних статистичних джерел дослідники виявили, що теорія концентрації виробництва, в основі своїй запозичена К.Марксом з праць Ш.Фур'є та його послідовників з метою обґрунтування історичного процесу експропріації бідніших класів суспільства на користь багатших, знаходила практичне підтвердження лише частково, а саме у зростанні середнього розміру підприємств у більшості галузей промисловості. Поряд із тим, вона суперечила провідним тенденціям розвитку сільського господарства, для якого в цей період як у Західній, так і у Східній Європі були характерні зворотні процеси. Також ця теорія не відповідала загальному зростанню зайнятості у дрібній промисловості, що продовжувала існувати і розвиватися поряд із великими підприємствами. Крім того, бурхливий розвиток акціонерної справи та зростання кількості акціонерних компаній показали, що, завдяки можливості продажу на відкритому ринку значної кількості цінних паперів низької номінальної вартості та перетворення у такий спосіб пролетарів на дрібних власників, концентрація й централізація виробництва можуть супроводжуватись децентралізацією власності й доходу.

Також вченими було з'ясовано, що тенденція погіршення соціально-економічного становища робітничого класу, виведена К.Марксом як «теорія зубожіння» з відомої концепції «мінімуму засобів існування» шляхом її соціологізації, була спростована вже в XIX ст., головним чином у результаті збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці та підвищення загального рівня культури й добробуту робітників у промислово розвинених країнах. Це сталося внаслідок появи фабричного

законодавства, діяльності професійних спілок, розвитку відносин кредиту та споживчої кооперації. Всупереч Марксовим прогнозам щодо подальшої майнової поляризації суспільства було виявлено, поряд зі швидким зростанням кількості великих власників, одночасне скорочення відносної чисельності найбільш нужденного населення і збільшення чисельності й доходів середніх класів.

Марксова теорія криз, що мала довести неминучість руйнації капіталістичного ладу, була піддана критиці в частині «закону» падіння норми прибутку та теорії «недостатності ринків», що давали, на погляд вчених, цілком штучне пояснення механізму перевиробництва товарів при капіталізмі. Також вона була суттєво підірвана спростуванням прогнозу щодо збільшення частоти й інтенсивності промислових криз, які мали зрештою перетворитися на хронічну загальну кризу, але натомість змінилися періодичними депресіями, наслідки яких поступово пом'якшувались за допомогою соціально-економічної політики держави.

Таким чином, було доведено, що більшість висновків К.Маркса щодо законів і перспектив розвитку капіталістичного способу виробництва були спростовані або теорією, або економічною практикою, що підтверджувало історичну необхідність приватної власності та життєздатність заснованого на ній суспільно-економічного ладу.

Залучення до сучасного наукового дискурсу висновків вітчизняних вчених кінця XIX – початку XX ст. щодо наукової неспроможності основних положень марксистської економічної доктрини як обґрунтування програми повного усупільнення власності сприятиме подоланню впливу антиринкових ідеологічних догм, насамперед класово-трудового підходу до категорії власності, який протиставляє власників будь-яких засобів виробництва іншим верствам суспільства і провокує цим зростання соціальної конфліктності та колективістсько-розподільчих настроїв.

1. Антонович А.Я. Теория ценности. – Варшава, 1877.
2. Билимович А.Д. С.Франк. Теория ценности Маркса и ее значение: Критический этюд. – СПб., 1900.

3. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. – СПб., 1900.
4. Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. Сб. статей (1896-1903). – СПб., 1903.
5. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895.
6. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. 6-е изд. – М., 1908.
7. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. 2-е изд. – Харьков, 1914.
8. Миклашевский А.Н. История политической экономии. Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX века. – Юрьев, 1909.
9. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. 3-е изд. – СПб., 1906.
10. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. – СПб., 1905.

Шевчук Володимир Олександрович

*д.е.н., професор, проректор з науково-педагогічної та наукової роботи
Національної академії статистики, обліку та аудиту*

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА МАРКСИЗМУ З ПОГЛЯДУ ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ: ПРИРОДНИЧІ ЗАСАДИ ВИКРИТТЯ НЕДОСТАТНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У національній науковій думці з XIX ст. відбувається утвердження світоглядної парадигми, згідно з якою економічне надбання людства являє собою масштабну картину, яку наочно зображають двоє уявних дерев. Фундатором першого з них, що має природничі підвалини, є француз Франсуа Кене. Започаткування другого, заснованого на політичних засадах, належить англійцю Адаму Сміту. Поява нових гілок чи галузок на деревах пізнання завжди належить до одного чи іншого із них [6, с. 381-382].

Уявні дерева уособлюють протилежні теорії. Причому йдеться не про академічні парадокси, а про непримиренну битву економічних теорій, що упродовж більш ніж двох століть триває понині [6, с. 385].

Тим часом в історії економічної думки продовжує домінувати уявлення про те, ніби фізіократи є «батьками політичної економії». Ця точка зору належить Карлу Марксу [4]. Насправді французькі фізіократи є «батьками фізичної економії» [6, с.224]. Це положення, доведене сучасним українським інтелектуалом Миколою Руденком, є вихідним пунктом досліджуваної парадигми.

Адекватна сутності суспільно-господарських явищ європейська фізіократія на час її виникнення не мала відповідних цій сутності природознавчих підтверджень [6, с. 482]. А належне їй пріоритетне місце у світовому економічному надбанні невдовзі було витіснене політичною економією. Однак остання також не спиралася на досягнення тодішнього природознавства.

Свої наміри зробити це свого часу декларував доктор Сергій Подолинський. У відомому фахівцям листі до К.Маркса від 8 квітня 1880 року український вчений вказав на свою спробу «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [5, с.64]. Зверхньо потрактована Ф.Енгельсом думка про те, ніби Подолинський «поплутав фізичне з економічним» і збився на манівці, до цього часу тлумачиться переважно спекулятивно, спотворюючи сутність «дуже цінного відкриття» С.Подолинського [5, с.66]. Бо насправді С.Подолинський не поплутав, а поєднав фізичне з економічним, започаткувавши парадигму фізичної економії і ставши фундатором її української наукової школи [7; 6, с. 399].

Нині можна стверджувати, що європейська фізіократія, українська наукова школа фізичної економії та сучасна світова фізико-економічна думка являють собою основоположну складову загальноекономічного надбання людства. Що стосується політичної економії (включно з марксистською складовою), то їй належить похідна, вторинна роль: вона впливає з фізичної і має підпорядковуватися їй та доповнювати її.

Наголошуючи на значущості загальноекономічного надбання для теперішнього людства, вже згаданий М.Руденко характеризував сучасну світову економічну науку як таку, «від якої залежить життя на Землі» [6, с. 481]. У дієслові «залежить» захована визначальна для подальшої долі землян дихотомія: або життя на Землі триває, або воно припиняється.

Цю залежність М.Руденко дослідив при з'ясуванні (не)достатності наукових теорій. «Коли ми вказуємо на недостатність якоїсь теорії, то цим не вчиняємо замаху на її життя, – писав український інтелектуал, – а лише з'ясовуємо ту межу, до якої цю теорію можна вважати справедливою» [6, с. 458].

Несумісність буття з небуттям розкриває вказану дослідником дихотомію. Адже коли економічна наука сприяє триванню життя на Землі, – вона є достатньою. У разі, якщо економічна наука не сприяє чи перешкоджає продовженню життя на Землі, вона виявляється недостатньою. Констатація цього status quo наукових теорій є базовим положенням критики політичної економії з фізико-економічних позицій.

У той же час конструктивної критики годі шукати як у апологетиці марксизму, так і в «західному марксизмі», численними відгалуженнями якого є різноманітні варіації з префіксами «нео-», «пост-» і т.д., і т.п.

Відомий фахівцем аналіз джерел і складових марксизму, здійснений більше 100 років тому найпослідовнішим російським апологетом з позицій, що закономірно перебували в рамках марксистської доктрини, вказує на витоки економічної складової з класичних англійських політкоекономічних джерел, а теорію додаткової вартості К.Маркса іменує «наріжним каменем» марксизму [3]. Іншим наслідком цього аналізу, згодом названого марксизмом-ленінізмом, є висновок про неминучість пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату, що відбувається у процесі втілення всесвітньо-історичної місії робітничого класу [2].

Сучасні подвижники національної фізико-економічної думки спростовують ці твердження. У положеннях, які апологети і «продовжувачі» марксизму вважають найвизначнішими досягненнями загальнолюдської економічної

думки, українські подвижники фізичної економії вбачають «ахіллесову п'яту» марксистської доктрини.

На переконання М.Руденка, зазначені «досягнення» марксистів насправді є вкрай препарованими положеннями англійської політичної економії. Хибність доктрини К.Маркса полягає в абсолютизації відносного [6, с. 405]. Бо з теорії Сміта він бере лише два елементи: абсолютизовану працю, ставлячи її над природою і вигадуючи «суспільну субстанцію» як джерело додаткової вартості [6, с. 469], та абсолютизовану класифікацію поділу суспільства на класи [6, с. 237].

Згідно з доктриною марксистів-леніністів про встановлення диктатури пролетаріату терор зводиться до державної політики. У той час, коли український мислитель неодноразово доводить, що фізіократія зовсім не надається до побудови теорії пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату [6, с. 235].

Апофеозом економічної думки, за визнанням вже згаданого російського апологета марксистів, є «Капітал», присвячений вивченню устрою тодішнього капіталістичного суспільства [3]. М.Руденко у своїх нарисах з фізичної економії наголошує, що через усю його книжку «проходить безкомпромісна критика «Капіталу» Маркса» [6, с. 26].

Український інтелектуал дає власну концептуальну модель капіталу, поділяючи його на абсолютний та відносний, і показує походження другого виключно від першого. Він доводить, що капітал є вартість, здатна продукувати додаткову вартість. Вказані ним різновиди капіталу відповідно продукують абсолютну додаткову вартість та відносну додаткову вартість. Відтак постає докорінно відмінне від марксистського поняття капіталу та капіталізму.

Наслідком критики «Капіталу» є висновок, який український мислитель продовжував формулювати до кінця свого життя, осягаючи глибинну сутність заключної фрази, якою завершується «величезна гора зіпсованого паперу – «Капітал»» [6, с. 234]. М.Руденко виносить вирок: остання сторінка «Капіталу» засвідчує, що Маркс зрікся марксистів. Ідеться про самозречення, в результаті якого той перестав бути марксистом. Однак «обивателі в академічних мантиях» та

«солдати парадигми» не дають марксизмові умерти своєю смертю, час від часу реанімуючи всеперемагаюче учення.

Висновків М.Руденка, особливо його викриття фундаментальної хибності «Капіталу», якої зрікся сам автор, до цього часу цураються не тільки найзатятіші апологети марксизму, але й дослідники національної економічної думки, покликані відстоювати принаймні неупереджену позицію. З їх вини відбувається втеча від питомо українського економічного знання! Якщо не перервати її, наслідки цієї втечі можуть виявитися вкрай фатальними для нації і цивілізації.

М.Руденко пояснив це понад 15 років тому. Український інтелектуал наголосив, що «Сміт і Маркс не розвідали джерело додаткової вартості до кінця», бо вбачали субстанцію вартості в людській праці. Він із гірким сумом констатував, що «недостатність і навіть хибність цього визначення зробили ХХ століття найкривавішим періодом земної історії». І застеріг: «Далі з таким визначенням ... рухатися не можна – економічна неграмотність загрожує планетарним занепадом або навіть загибеллю цивілізації» [6, с. 477-478].

Викладене підтверджує, що достатня економічна наука являє собою джерело життєствердного знання, тоді, як недостатня спричиняє появу смертоносного знання. М.Руденко довів належність К.Маркса до кола «кривавих утопістів, що мріяли про світове панування» [6, с. 468], і вказав на жертви нищівних експериментів, що ставали наслідками втілення їхніх утопій. На 27 році після відновлення незалежності України вельми негативним є нехтування спростуванням українськими інтелектуалами марксистських теорій, а також хибних положень «Капіталу». Ці доводи є визначальним пунктом критики політичної економії з позицій фізичної економії.

Свідомо чи приховано втеча від питомо українського рятівного, а не запозиченого смертоносного знання спотворює сучасну картину загальнолюдського економічного надбання. Вона безпідставно пролонгує більш, ніж 100-річне враження про безальтернативність політичної економії. Внаслідок цієї втечі «вершиною» економічного надбання і в ХХІ ст. продовжують вважати хто Сміта, а хто – Маркса, свідченням чого є щогорічні форуми не лише в Москві чи Пекіні, але й інші

зібрання тих, хто позиціонує себе симпатиком творця «всеперемагаючого учення».

Наслідки вказаної втечі є ще фатальнішими у сфері господарювання, керованого знанням, неадекватним викликам ХХІ ст. Кілька років тому експерти Frankfurter Rundschau підрахували, що якби пересічний землянин захотів жити за споживчими стандартами ФРН, людству не вистачило б ресурсів обсягом 2 земні кулі, тоді як стандарти США потребували б 4 планети [1].

Зроблена ними екстраполяція засвідчує приреченість західних (тут – німецької та американської) моделей споживання. У той же час якраз вони удостоюються найпрестижніших наукових нагород, вписуються в університетські підручники, вносяться в студентські аудиторії, імплементуючи смертоносне знання в мізки молоді, покликаної бути адвокатами (а не катами!) власних і загальнолюдських нащадків.

Чи є вихід із пастки, до якої потрапило земне людство? Якщо він є, то якими мають бути світоглядні кроки за напрямом, що образно іменується «світлом у кінці тунелю»?!

Вихід із глобальної пастки омніциду подвижники національної фізико-економічної думки вбачали у подоланні домінування суб'єктивно-психологічних впливів, які спричинили зверхність політичної економії, зокрема, марксистської, над економічною спадщиною людства. Цей вихід досягається через утвердження економічного знання, заснованого на засадах об'єктивних законів природи, а не умоглядних правничих законів, вигаданих політикумом.

З огляду на це парадигму фізичної економії належить утверджувати у послідовності, описаній М.Руденком. «Досить об'єднати відкриття Кене з відкриттям Майєра, – наголошував український інтелектуал, – і ми легко дістанемо те, що дістав С.Подолінський» [6, с. 272]. Бо «Ф.Кене плюс С.Подолінський – це вже не часткова, а повна Істина» [6, с. 440]. А «теорія додаткової вартості і теорія біосфери ... зливаються в єдину теорію Життя» [6, с. 100]. Вказана мислителем фундаментальна основа розкриває еволюцію і становлення природничих засад економічного знання.

В умовах зростання глобальних загроз дедалі нагальнішим є подальший розвиток фізичної економії. Завдяки її утвердженню стає досяжною побудова наукової картини економічного надбання людства. Тільки на її основі можлива конструктивна критика політичної економії, зокрема, марксистської як найбільш руйнівної і загрозливої для долі землян.

Особлива роль у світоглядному осягненні загальнолюдської економіко-філософської спадщини та викритті приреченості економічної складової марксизму належить українській науковій школі фізичної економії. Її сучасний подвижник М.Руденко вказав на невідкладність створення повноцінної картини економічного надбання людства. Саме йому належать слова «Прощавай, Марксе!», пронизані критикою марксистської політичної економії, здійсненої вперше у світовій економічній думці із природничих позицій [6, с. 205].

Відтак постають завдання творити наукову картину економічного надбання людства:

- імплементувати життєствердний доробок подвижників української економіко-філософської школи в історію національної та світової економічної думки, національну та загальнолюдську історію інтелектуальної спадщини;

- демонструвати світу національні фізико-економічні надбання, котрі є рятівними як для українства, так і для цілого людства;

- викривати на цій основі як апологетику марксистських доктрин, так і сучасні прояви західного марксизму, котрі, не зважаючи на «моду» і багатоманітність, не усувають його приреченості унаслідок смертоносного змісту економічного знання.

Керуватися у подальшому розвитку загальнолюдського економічного знання життєствердними узагальненнями подвижників української фізико-економічної думки, зокрема, М.Руденка, який критику «наріжного каменя» марксизму базує на засадах самостійного обґрунтування субстанції додаткової вартості. Український інтелектуал переконаний, що позірні антагонізм та суперечливість теорій абсолютної і відносної

додаткової вартості – це «хитрі жарти діалектики», унаслідок подолання яких буде створена єдина теорія додаткової вартості.

Вирішувати проблему майбутніх суспільних відносин із природничих позицій продуктивного, а не «безплідного» класу, апелюючи до формули енергії прогресу, котру український інтелектуал позиціонував як світову константу, що спирається на теорію рівновеликих величин, енергетичної рівності класів та ін. Окреслювати економіко-філософські підходи до побудови моделі прийдешнього суспільно-господарського устрою, спираючись на варіант формули, що описує майбутнє людства.

1. Menschheit braucht bald zwei Planeten // Frankfurtre rundschau, 15 Mai 2012.

2. Ленин В.И. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Ленин В.И. Полное собрание сочинений, т. 23. – М.: Политиздат, 1973.

3. Ленин В.И. Три источника и три составных части марксизма / Ленин В.И. Полное собрание сочинений, т. 23. – М.: Политиздат, 1973.

4. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2–е изд., т. 26, ч. 1, с. 12.

5. Подолинський С. Вибрані праці. Упорядник Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000.

6. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. – К.: Кліо, 2015. – 680 с.

7. Шевчук В. Українська наукова школа фізичної економії / Економічна енциклопедія, т. 3. – Тернопіль: Академія, 2002.

Максимюк Володимир Ананійович

*д.ф.-м.н, с.н.с., провідний науковий співробітник
Інституту механіки ім. С.П. Тимошенка НАН України*

ДО ГЕНЕЗИ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ: ВІД ТРУДОВОЇ ДО ЕНЕРГЕТИЧНОЇ

Поняття вартості є ключовим в економічній науці. Воно відіграє велику роль в політичному житті, господарській діяльності і в суспільній свідомості. Зміст поняття вартості викликає суперечки в науці й побуті. Інтуїтивно вартість асоціюється зі справедливістю, а ринкові суперечки про справедливую ціну мають знайти відображення в справедливій теорії вартості.

Властивості природничих об'єктів, від елементарних частинок до зірок, описуються цілою сукупністю фізичних величин. Для характеристики здоров'я людини недостатньо тільки тиску і температури. Навіть кара за злочини вимірюється двома-трьома величинами. Натомість в існуючих теоріях вартість вимірюється тільки однією єдиною величиною, хоча має цілу сукупність джерел.

Джерела вартості. Про таку сукупність і суперечності щодо продуктивних чинників виробництва вказував С.Подолінський. Так, порівнюючи три означення праці з енциклопедичного словника «Кене сказав: праця непродуктивна. Адам Сміт – одна праця продуктивна. Сей – праця продуктивна, природні агенти продуктивні і капітали продуктивні», він у основній своїй праці «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» поставив собі питання: «Як примирити подібні суперечності?». С.Подолінський пробує примирити перших двох, вказуючи, що Кене має рацію, так само має рацію і Сміт [1, с. 251], але нічого не говорить про Сея. Відповідь на це питання є ключовою у класифікації соціально-економічних устроїв, у принципі розподілу доходів, у способі формування вартості товару і її грошовому виразі.

З перелічених домінуючим стає той чинник, якого не хватає. Коли на зорі людства людей було мало, а природних ресурсів було вдосталь, то домінуючим чинником було праця

людини. Наразі відчувається дефіцит енергії з претензією на домінуючий чинник. Тобто джерело вартості має бути дорогим (в сенсі дефіциту) і відповідно, як і гроші, захищеним.

Праця. Людина носить в собі джерело вартості. Власник такого джерела (не сама особа) буде намагатись його контролювати. Наприклад, рабство, безпаспортна система в СРСР, «ГУЛАГ». Тобто трудова теорія вартості є рабсько орієнтованою. Трудова теорія вартості вичерпала себе в древньому світі, але дещо затрималась на батьківщині її автора, колонії якої фактично були в рабстві цілими країнами, і в СРСР десь до кінця 40-х.

Земля. Власник такого джерела буде намагатись контролювати вже не хлібороба, а поле, де акумулюється сонячна енергія. Наприклад, феодалізм, в СРСР – обрізання городів, податки на дерева, трудовні.

Енергія. Як сонячна, так і надра. Власника фотосинтезу ще нема. А власник надр намагається блокувати ресурси, шантажувати газом, встановити абонплату за ненаданий газ. Витрати енергії Сонця і пального з надр на виробництво хліба не порівнювані. Адже нема стільки пального, щоб запалити над полем маненьке сонечко, яке б не тільки дало світло, а й зігріло землю без Сонця.

Зараз в Україні фактично панує надровий енергетичний чинник вартості, незважаючи на, здається, досі ще чинний лозунг «Хто не працює, той не їсть», тобто на трудову теорію вартості. Проте намітилась тенденція до визнання землі, як основного джерела вартості. На це вказує намагання: приватизувати землю, заборонити вирощувати картоплю на присадибній ділянці, заборонити забій худоби в домогосподарствах.

Всі теорії несправедливі через несправедливу власність джерел. Адже власником праці є людина, а всіх енергетичних ресурсів – Сонце або все людство. Це веде до дуалізму вартості і грошей, коли праця особиста, а енергія спільна.

На двозначність додаткової вартості та принцип розподілу природних благ вказав М. Руденко [2, с. 70]: «Ось чому та двозначність у розумінні додаткової вартості, що була властива фізіократам, є об'єктивно науковою. Вона ближча до істини, ніж

однозначні висновки Маркса. Так, експлуатація в сільському господарстві існує. Однак виробництво додаткової вартості, тобто сам капітал, не можна виводити з експлуатації праці – це справді дар Природи. Він загальний для всього людства. Він належить не тільки тим, хто обробляє землю, але й тим, хто працює в наукових лабораторіях чи пише книги.»

За дуалістичного підходу до формування вартості і ціни [3] нікчемним стає класичний так званий парадокс вартості, що полягає в порівнянні витратності й корисності алмазу і води.

Kanital – важіль економіки не стільки в переносному, як в прямому сенсі С.Подолінський не відповів на своє питання щодо продуктивності капіталу. Адже відповідь на нього неоднозначна. На простих прикладах фізичної праці можна легко показати [3], що капітал буде ефективним тільки там, де будуть ефективними прості механізми, наприклад, важіль.

Висновки. З погляду теорії вартості СРСР за століття повторив хід тисячолітньої історії людства. Крилатий вислів з притчі про податок: «Тож віддайте кесареве кесареві, а Богові Боже» (Мт 22:21) можна доповнити: а Архімеду архімедове за важіль. Якби автори й апологети трудової теорії вартості жили не два століття тому, а два тисячоліття, то повстання рабів відбулося б не в окремо взятій республіці, а й в усьому Середземномор'ї.

1. Подолінський С.А. Вибрані твори / Упоряд.: Л.Я.Корнійчук. – К.:КНЕУ, 2000.– 328 с.

2. Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Джура, 2005. – 412с.

3. Максимюк В.А. Природа фізичної економії як науки // Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: колективна монографія / За ред. Ю.О. Лупенка, В.М. Жука, В.О. Шевчука та О.В. Ходаківської. –К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. – 502 с. – С. 27-50.

Воробйова Людмила Василівна

*к.е.н., доцент, зав. сектору науково-інформаційних проєктів
Бібліотеки КНЕУ*

ФІЗИЧНА ЕКОНОМІЯ МИКОЛИ РУДЕНКА І МАРКСИСТСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ

М.Д.Руденко на засадах нової економіко-філософської системи створив концепцію фізичної економії, яка є суттєвим внеском у розвиток світової економічної думки.

Теоретична концепція М. Руденка викладена автором у збірнику економічних праць «Енергія прогресу: нариси з фізичної економії», що складається з чотирьох нарисів «Енергія прогресу», «Економічні монологи», «Не заглядаючи в святці», «Шлях до хаосу» та трьох статей (1998 р.). Вона знайшла продовження в філософсько-космологічній праці «Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту)» (2001).

У своїх працях М.Руденко формує нову парадигму економічного прогресу, яку протиставляє марксистській. Він виступає з критикою марксизму. Ця критика побудована та засадах фізичної економії. У роботі «Енергія прогресу» автор підкреслює, що ним «розглядається енергетика суспільства, а не політичні аспекти суспільного життя як такі. Ми піддаємо критиці теорію Маркса, але робимо це з погляду політики» [1, с. 82].

Високо оцінюючи К.Маркса як мислителя, М.Руденко висловлює цілий ряд критичних зауважень щодо марксизму. Основне вістря його критики спрямоване проти теорії вартості і додаткової вартості, тобто тих категорій, що становлять, за його словами, «суть теорії Маркса». Критикує М.Руденко й методологічні засади марксизму.

Він піддає критиці діалектичний матеріалізм. Наголошуючи на тому, що людська думка споконвічно «несла діалектику», М.Руденко критично ставиться до спроб філософів пов'язувати діалектичний матеріалізм тільки з чистою гносеологією [1, с. 27].

А додаток до «матеріалізму» К. Маркса і Ф. Енгельса у вигляді епігета діалектичний, – пише М. Руденко: «беззастережно повертає нас до тієї форми суб'єктивного

ідеалізму, яка стоїть десь на рівні ідеології диких народів» [1, с. 373].

Свою економіко-філософську систему М.Руденко будує на засадах синтезу філософії, економіки, космології, математики, фізики та інших наук.

Не визнає М.Руденко і визначення К.Марксом додаткової вартості, як результату експлуатації праці. Він критикує теорію класової боротьби Маркса, який за словами М.Руденка «усе в світі пояснював боротьбою класів – та цьому стояла вся його наука» [1, с. 488].

Між тим, продовжує він, науку про класи «у тому вигляді, в якому вона викладається» не можна розповсюдити на Сонце, зірки, Всесвіт і з її допомогою пояснити походження людини. А «перш ніж виникли класи, мала б з'явитися людина» [1, с. 30].

Не сприймає Руденко марксистської тези про те, що суспільна функція людини починається з праці. «Справжня наука, – пише вчений, – починається не з праці, а з їжі, бо тут вступає в дію тотальний закон Всесвіту – закон збереження й перетворення енергії. Коли ж ви починаєте з праці, людина вилучається з природи взагалі...» [1, с. 488].

М.Руденко і в діяльності людини, і в зміні суспільних формацій вбачає енергетичні чинники. Саме ця ідея лежить в основі його наукової концепції.

Засновниками фізичної економії Микола Руденко вважає фізіократів. Микола Данилович доходить висновку, що потрібно синтезувати теорію фізіократів і трудову теорію. Фізіократи були праві у визначенні абсолютної додаткової вартості, а К.Маркс – відносної. «Отже, хоч би яким чином експлуатувалися робітники, – пише Руденко, – це створює відносну, але не абсолютну додаткову вартість» [1, с. 127]. Він робить висновок, що Маркс під свою теорію як основу підвів політичну класовість, а не фізичну (тобто не виробничо-енергетичну).

Разом з тим, М. Руденко, називає Кене «батьком не політичної, як К.Маркс, а фізичної економії» [1, с. 385]. Він висловлює цікаву думку, що фізіократи заклали основи фізичної економії, а класики, зокрема А. Сміт і Д. Рікардо – політичної. І

якщо політична економія успішно розвивалась, то фізична виявилась майже забутою.

Ідеї фізіократів і праці Подолинського стали основою теоретичної концепції М.Руденка. Він висловлює думку про необхідність поєднання законів природи і суспільного розвитку, яка лягла в основу створеної ним концепції фізичної економії. Ці ідеї викладені Руденком у його праці «Енергія прогресу». Як уже зазначалось, концепція фізичної економії, сформована М.Руденком, оснований на тому, що закони для природи і суспільства єдині. Але обґрунтування цих законів не залишається не вирішеною методологічною проблемою ХХІ століття. Разом з тим, актуальність цієї проблеми зростає.

Микола Руденко намагається вирішити її. Він критично переосмислює марксистську економічну теорію, вивчає економічну теорію фізіократів і робить оригінальні висновки щодо впливу енергетичних процесів на розвиток економіки та обґрунтовує нову науку – фізичну економію. Як уже говорилося вище, автор доходить висновку про необхідність синтезу теорії фізіократів і трудової теорії вартості. З синтезу цих двох теорій «повинна народитися єдина економічна теорія», а саме фізична економія [1, с. 500].

В результаті цих роздумів М.Руденко висловлює думку, що для поєднання енергетично-речовинних процесів, які відбуваються в природі з вартісними показниками економічних процесів потрібно розмежувати такі дві окремі науки, як політичну економію та фізичну економію.

Розробляючи теорію фізичної економії, М.Руденко створює наукову систему, яка включає ряд економічних категорій, як таких, що були в науковому обігу, так і сформованих самим автором. Він аналізує вартість, додаткову вартість, капітал, ренту, енергію прогресу та ін.

Руденко не сприймає визначення вартості класиками і К.Марксом. Він виступає проти трудової теорії вартості. Особливо критично ставиться Руденко до визначення Марксом праці як субстанції вартості. Він схиляється до визначення вартості як енергії, джерелом якої є природа [1, с. 44]. Субстанцією вартості у Руденка є космічна енергія [1, с. 55].

Але основну увагу вчений приділяє аналізу додаткової вартості, яку він називає «енергією прогресу». Як відомо у К.Маркса додаткова вартість – це вартість, яка створюється неоплаченою працею найманих робітників, понад вартості їх робочої сили і безкоштовно привласнюється капіталістом. Руденко додаткову вартість («енергію прогресу») визначає з енергетичних позицій і поділяє на абсолютну і відносну.

Енергією прогресу М.Руденко називає саме абсолютну додаткову вартість. Абсолютна додаткова вартість, пише він, це «додаткова енергія Сонця, яку людство використовує для свого прогресу» [1, с. 83].

М.Руденко визначає енергію прогресу як додаткову вартість, джерелом якої є космічне випромінювання, а її здобуття людьми можливе завдяки використанню фотосинтезу. Формування цієї категорії є методологічною базою, на якій побудована світоглядна конструкція фізичної економії, що охоплює як вже існуючі, так і самостійні відкриті вченим категорії і закони.

Здійснюючи порівняльний аналіз фізіократичної теорії Ф. Кене з трудовою теорією вартості, яку започаткували класики А.Сміт, Д.Рікардо і розвинув К.Маркс, М.Д.Руденко виявив суперечності у трактуванні додаткової вартості К.Марксом. Якщо у I томі «Капіталу» додаткова вартість – це результат праці робітника, то в IV томі її визначення схоже з тим, яке дають фізіократи. «Основою абсолютної додаткової вартості – тобто реальною умовою її існування, – пише К. Маркс, – є природна родючість землі, природи, тоді як відносна додаткова вартість ґрунтується на розвиткові суспільних продуктивних сил» [2, с. 430].

Тут, підкреслює М.Руденко, зовсім по-новому визначається субстанція додаткової вартості. Її справжнє джерело міститься не у м'язах людини, а у гумусному шарі землі, зумовлюється її родючістю. А «родючість землі, яка стоїть в основі абсолютної додаткової вартості – це, зрештою, накопичена протягом мільярдів років сонячна енергія» [1, с. 103].

Як уже зазначалось, М.Руденко формує концепцію фізичної економії, у його працях йдеться про єдність природничих та гуманітарних знань.

Слід підкреслити, що висновки, зроблені М.Руденком у його роботах, мають важливе значення у визначенні критерію сталого розвитку. Концепція сталого розвитку повністю відповідає вимогам закону збереження енергії з урахуванням ентропійних процесів у системі «природа – суспільство». Адже екологічно збалансований розвиток, що здійснюється через працю, дає можливість збільшити енергетичний бюджет землі.

На думку М.Руденка, визначальним критерієм сталого розвитку є збільшення нагромадженої на планеті якісної енергії Сонця. Як уже зазначалось, він підтримує тезу С.Подолінського про те, що корисною є тільки праця, яка затримує сонячну енергію на планеті.

Залишається відкритим питання: як підійти до розв'язання цих проблем з боку економіки? Тому що підходи, запропоновані С. Подолінським та М. Руденком, є за своєю суттю еколого-енергетичними підходами. На нашу думку, слід погодитись з думкою Л.Гринів, що реалізованими ці підходи в економіці можуть бути за допомогою «вписання» у них вартісних категорій, наприклад, за рахунок поєднання енергетичних і монетарних цінностей. Головним у цьому напрямі є знайдення відповідних до енергетичних вартісних еквівалентів» [3, с. 56].

Підводячи підсумок, слід відзначити, що М. Руденко не заперечує права на існування політичної економії, але робить висновок про необхідність розвитку фізичної економії. Адже людям притаманна не тільки суспільно-духовна, а й фізична сутність. А політична економія не вирішує фізичні проблеми. Це спрощує економічні знання, робить їх однобокими і неефективними у вирішенні народногосподарських питань. Тому не політизація економічних знань, а підхід до аналізу з позицій природних законів може стати основою ефективного економічного розвитку.

1. Руденко М. Енергія прогресу : нариси з фізичної економії / М. Руденко. – Київ : Молодь, 1998. – 527 с.

2. Маркс К. Теорії додаткової вартості. IV том «Капіталу» / К. Маркс // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Київ : Політвидав України, 1964. – Т. 26, ч. 3. – 639 с.

3. Гринів Л. Екологічно–збалансована економіка: проблеми теорії / Л. Гринів. – Львів, 2001. – 240 с.

Жданова Людмила Леонідівна

д.е.н., професор кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету

ТЕОРІЯ ВІДТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ: МАРКСИЗМ І КЕЙНСІАНСТВО

Теорія відтворення суспільного капіталу як політекономічна проблема – це проблема нагромадження капіталу, тобто соціально-економічна проблема. Нагромадження капіталу є іманентною формою руху капіталу, що проявляється у зовнішньо відчутній та очевидній формі зростання суспільного багатства, вражаючого величезного нагромадження вироблених товарів.

Дослідження відтворення і нагромадження капіталу К. Маркс, відповідно до свого методу сходження від абстрактного до конкретного, починає з характеристики соціально-економічного сенсу нагромадження як процесу перетворення додаткової вартості у капітал. Лише після цього, досліджуючи кругообірот і оборот капіталу, він формулює проблему відтворення суспільного капіталу: «Питання, яке безпосередньо постає перед нами, полягає в наступному: яким чином капітал, спожитий у процесі виробництва, відшкодовується за своєю вартістю з річного продукту, і яким чином процес цього відшкодування переплітається із споживанням додаткової вартості капіталістами і заробітної плати робітниками?» [1, с. 442]. Таким чином, проблема відтворення суспільного капіталу формулюється як проблема взаємозв'язку складових частин капіталу і взаємовідносин основних класів капіталістичного суспільства.

Наступним етапом дослідження стало запропоноване К.Марксом розмежування двох підрозділів в суспільному виробництві: перший підрозділ виробляє засоби виробництва, другий – предмети споживання; а у межах другого підрозділу – двох підвідділів, один з яких виробляє звичайні предмети споживання, які оплачуються заробітною платою, а інший – предмети розкоші, які оплачуються додатковою вартістю. Таке розмежування дозволило відокремити в суспільному масштабі капітал від доходів. Засоби виробництва втілюють капітал суспільства, а предмети споживання – доходи суспільства.

Розділення сукупного товарного капіталу за натурально-речовою формою дозволило виявити пропорції, підтримка яких необхідна для безперерйного руху всього суспільного капіталу. Кількісно пропорції між двома підрозділами суспільного виробництва і двома підвідділами другого підрозділу задаються органічною будовою капіталу і нормою додаткової вартості.

Найбільшу складність у проблемі реалізації сукупного товарного капіталу становить перетворення з товарної форми у грошову частини, що відповідає відносної додаткової вартості. Ця складність впливає з теорії виробництва К. Маркса, якою передбачається, що зі зростанням продуктивності праці споживчий кошик найманих працівників не змінюється, тобто не змінюється їх реальна заробітна плата, а вартість робочої сили зменшується відповідно здешевленню предметів споживання. Таким чином, при зростанні продуктивності праці збільшену масу засобів виробництва за рахунок постійного капіталу купують капіталісти, збільшену масу предметів розкоші за рахунок додаткової вартості купують вони же, а ось збільшену масу самих звичайних предметів споживання продати вдається лише частково – у розмірі, що відповідає заробітній платі найманих працівників. У результаті виникає надлишок товарів. Ці товари характеризують диспропорції, накопичення яких неминуче призведе до економічного спаду.

Теорія відтворення суспільного капіталу К.Маркса виявилася відповіддю на питання, поставлені попередніми дослідженнями, проведеними насамперед Ф. Кене, А. Смітом, С. Сісмонді, К. Родбертусом і Ю. Кірхманом. Одночасно вона сформулювала нові питання і надихнула подальші розвідки, у

тому числі і у інших парадигмах дослідження. Найбільш поширеними стали дослідження економічного зростання. У такій постановці соціально-економічна проблематика поступається місцем чисто економічним проблемам, тобто дослідженню заощаджень взагалі, здійснення яких не пов'язане з соціально-економічною формою доходу; дослідженню інвестицій і збільшенню обсягу річного продукту суспільства. Така парадигма дослідження обумовлена практичним завданням забезпечення економічного зростання. Одним з можливих варіантів відповіді на зазначене питання, що поставлено теорією відтворення К. Маркса, можливо вважати теорію Дж. М. Кейнса.

Кейнсіанська концепція відтворення суспільного капіталу, як і марксистська, значну увагу приділяє інвестиційному сектору економіки, від якого класична школа політичної економії відволікалася. У цій концепції аналіз пропорцій суспільного виробництва відштовхується від ситуації, яка характеризується наявністю невживаних ресурсів. Завдання дослідження – знайти можливості і механізми, що дозволяють вивести економіку з такого стану. Засобом для вирішення поставленого завдання є зростання сукупного попиту. Для його збільшення важливо збільшити споживчі витрати домогосподарств за рахунок зменшення їх заощаджень, збільшити інвестиційні витрати виробників, державні витрати, розширити масштаби роботи на зовнішні ринки. У цій системі поглядів інвестиції приймаються в розрахунок як один із чинників зростання сукупного попиту.

Інвестиції, зроблені в якій-небудь одній галузі, викликають попит на засоби виробництва, будівельні матеріали, предмети споживання для утягненого у виробництво персоналу. При цьому попит становить не всю суму спочатку отриманих інвестицій, а лише частину їх, відповідну схильності споживача ділити приріст свого доходу в певній пропорції на частини, що йдуть на споживання та заощадження. Продавці ресурсів, отримавши гроші, в свою чергу формують попит, теж у відповідності зі своєю граничною схильністю до споживання і заощадження. Далі формується попит наступної лінії продавців, потім – наступної і т. д. У результаті фактичний попит

виявляється набагато більшим за суму початкових інвестицій. Чим більшу частину своїх доходів суб'єкти ринку споживають і меншу зберігають – тим вище похідний попит, вище шанси вивести економіку з депресивного стану. Отже, на цій фазі циклічного руху економіки заощадження виконують роль гальма виробництва. Цим викликано негативне ставлення кейнсіанської теорії до заощаджень, які класичною школою політекономії вважалися необхідною умовою економічного зростання.

Економічний спад характеризується тим, що доходи покупців скоротилися, зросло безробіття, споживчі витрати скоротилися. Відповідно до цього в торгівлі з'являються наднормативні запаси товарів. Торгівля починає подавати сигнали виробництву про необхідність скорочення обсягів поставок. Виробники на ці сигнали відразу відреагувати не можуть. Їм доводиться рахувати, що дешевше – негайно розірвати контракти з постачальниками сировини, деталей, вузлів та платити неустойки, або працювати на склад в надії потім продати товари. Саме тому кризові явища нарастають якийсь час, хоча всі вже знають, що почався економічний спад. І ось в цих умовах зростання труднощів збуту теорія пропонує все ж таки перетворити грошові заощадження в інвестиції. Виникає у зв'язку з цим питання: навіщо? Однак, якщо знайти нових споживачів, при цьому стільки, щоб вони могли розкупити запаси товарів у торгівлі, що виросли в результаті спаду виробництва, та купити приріст товарів, отриманий за рахунок нових інвестицій, тоді, дійсно, треба перетворювати заощадження в нові інвестиції. Де взяти цих нових покупців? Відповідь Дж.М.Кейнса – створити їх за рахунок бюджетних витрат. Класична школа політекономії вважала, що бюджет за допомогою податків лише переносить попит з одних суб'єктів на інших, тому бюджетні витрати в принципі нічого не змінюють. Можлива інша відповідь: бюджет створює новий попит за допомогою дефіцитного фінансування видатків. Дійсно, економічний спад характеризується розбалансованістю натурально-речових і вартісних пропорцій. Вироблена відносна додаткова вартість застигає в товарній формі. Немає попиту, відповідно, і грошей для того, щоб перетворити товарну форму

капіталу в грошову, а разом з цим перетворити відносну додаткову вартість з товарної форми в грошову. Завдяки додатковому надходженню грошей в макроекономічний кругообіг з'являється можливість подолати розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій.

Кейнсіанська концепція стимулювання сукупного попиту враховує ще наступну обставину. Початкові інвестиції дають імпульс кумулятивному розширенню виробництва на існуючій технічній основі. Ринок уже затоварений але виробництво продовжує розширюватися. Хто буде купувати цю зростаючу товарну масу? Цілком обґрунтованою виглядає орієнтація на зовнішній ринок. Чистий експорт є однією зі складових частин сукупних витрат в моделі Дж. М. Кейнса. Однак де гарантії, що зовнішньому ринку потрібні ці товари, надлишкові на внутрішньому ринку тієї чи іншої країни? До того ж, економічний спад, як правило, охоплює не одну країну, а більшість індустріально розвинутих країн. За таких обставин запропоноване вирішення проблеми може виявляється необґрунтовано оптимістичним.

Необхідно враховувати ще одну важливу обставину. Економічний спад настає після насичення потреб, властивих науково-технічному рівню виробництва в період попереднього підйому. Труднощі збуту і зростаючі запаси пов'язані не тільки зі зменшенням доходів і, відповідно, витрат споживачів. Ці труднощі пов'язані і з насиченням потреб. Саме з цієї причини починають рости заощадження як відкладений попит. Кейнсіанська доктрина не виділяє цю частину в загальному обсязі заощаджень, вважає всі заощадження негативним моментом і спрямована на те, щоб всі їх перетворити на інвестиції. Тим часом методи стимулювання попиту навряд чи торкнуться тієї частини заощаджень споживачів, яка представляє їх відкладений попит. Щоб ці заощадження надійшли на ринок, там має з'явитися новий товар. Саме це, як правило, відбувається в період переходу економіки від циклічного спаду до економічного зростання. Попит на новий предмет споживання, на необхідні для його виробництва засоби виробництва, серед яких теж повинні бути нововведення, створює стимули для перетворення заощаджень в інвестиції.

1. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, 2-е издание. Т. 24. – М.: Политиздат, 1974. – 648 с.

Нестеренко Олена Петрівна

к.е.н., доц., доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АВСТРІЙСЬКА ШКОЛА ТА МАРКСИЗМ: БЕМ-БАВЕРК contra МАРКС

Остання третина XIX століття ознаменувалася виникненням двох впливових теоретичних систем, що визначили подальший рух економіко-теоретичного знання: соціально-економічного учення Карла Маркса та суб'єктивно-психологічної школи австрійського маржиналізму. Показово, що обидві теорії частково успадкували ідеї класичної школи політичної економії: Маркс в аспекті пріоритетного вивчення виробництва, теорії трудової вартості та ідеї об'єктивної обумовленості соціально-економічного розвитку, австрійці – шляхом визнання ціннісних настанов ліберальної економічної теорії і політики та ідей ринкової самоорганізації. Незважаючи на це, пошук спільних теоретико-методологічних підходів означених теорій заводить у глухий кут. Більш того, один із найпотужніших теоретиків австрійської школи Ойген фон Бем-Баверк надав неперевершений зразок критичного аналізу економічної системи Маркса, більшість з положень якого зберігають свою актуальність і донині.

Панус думка, що теоретичне протистояння з Марксом викладене Бем-Баверком переважно у праці «Теорія Карла Маркса та її критика» (1896, переклад 1897). Дослідження творчого доробку Бем-Баверка дозволяє стверджувати, що в усіх без винятку своїх працях учений розвінчував марксове економічне вчення. Нищівна критика, спрямована Бем-Баверком проти теорії додаткової вартості Карла Маркса та теорії

експлуатації, викладена вже у першому томі книги ученого «Капітал і відсоток» (1884, переклад 1909), а також у праці «Основи теорії цінності господарських благ» (1886, переклад 1903). Бем-Баверк висунув проти марксистського соціально-економічного вчення значну кількість аргументів, які відрізнялися різним ступенем переконливості наведених обґрунтувань.

Найперше, відповідно до суб'єктивної концепції цінності австрійської школи, Бем-Баверк категорично виступив проти трудової теорії вартості Маркса, методично розвінчуючи його філософські, методологічні та теоретичні підходи. Як безпосередній творець австрійського підходу про суб'єктивну цінність благ, яка є оцінкою, сформованою людиною і спроектованою нею на блага і дозволяє оцінити їх за важливістю для досягнення певної мети, послуговування трудовими витратами у якості передумови такого оцінювання учений спростовував. Він вказував, що ринкова оцінка (ціна) благ, які містять у собі велику кількість праці, може бути невисокою, якщо діючий суб'єкт згодом зрозуміє, що ці блага не надають користі для досягнення його мети. В інших випадках два блага, що втілюють рівну, однакову кількість праці, безсумнівно, можуть мати різну ринкову ціну, якщо відрізняються необхідні для їх виробництва періоди часу. Аргументація Бем-Баверка ґрунтувалась на власній ідеї про існування подовжених періодів виробництва і поширення так званих непрямих методів виробництва.

Інший аспект критичного аналізу – визнання того факту, що не всі економічні блага є продуктами праці. Природні ресурси рідкісні й корисні для досягнення людських цілей, а тому являють собою економічні блага, хоча й не є безпосереднім результатом праці. Маркс не пояснює, чому він заздалегідь виключив зі свого дослідження цю кількісно значущу частину благ, що мають мінову вартість. Абсолютно зрозуміло, що його поняття «товар» є значно вужчим, ніж поняття блага, що має мінову вартість. Це обмеження економічного дослідження товарами він декларує вже на початку першого тому «Капітала», ототожнюючи багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва з

величезним скупченням товарів. Бем-Баверк вважає це положення помилковим, адже дари природи, включаючи землю, становлять значну частину національного багатства.

Австрійський учений піддає сумніву й такий засадничий принцип марксової системи як рівноцінність обміну – припущення, що в обміні двох речей повинна виявлятися їх «рівність». Таке припущення здається йому не новим, відомим як мінімум від Аристотеля, нереальним і неправильним, адже в ситуації панування рівності й повної рівноваги не може статися ніякої зміни в попередньо існуючому стані спокою. Якщо ж товари обмінюються, змінюють своїх власників, то це швидше за все знак того, що має місце певна нерівність або перевага, яка й ініціює зміну. Вже сучасна Бем-Баверку політична економія вважала застарілим схоластично-теологічний погляд про еквівалентність обмінюваних вартостей. У більш широкому сенсі, на нашу думку, йдеться про несприйняття статичного підходу в економічних дослідженнях.

Ключовий аспект критики стосується дослідження категорії капіталу, адже незважаючи на використання цього поняття у назвах творів означених економістів, їхній підхід до вивчення сутності капіталу є діаметрально протилежним. Бем-Баверк вказує, що Маркс не має жодного уявлення про закон часової переваги (або ж свідомо ігнорує його існування) і про концепцію, згідно з якою за інших рівних умов теперішні блага завжди цінуються (оцінюються) вище (дорожче) майбутніх. Маркс, як прихильник теорії експлуатації, наполягає на тому, що грошова оплата праці робітника повинна дорівнювати усій вартості виробленої ним продукції, тоді як австрійський економіст наголошує, що така вимога вочевидь несправедлива, оскільки за таких умов робітники отримуватимуть за свій внесок у виробничий процес більше, ніж вони насправді заробили. Несправедливість і недоречність марксової вимоги, за Бем-Баверком, полягає у тому, що робітники зараз, в теперішній період, не можуть одержувати грошового еквіваленту повної вартості продукції, виробництво якої буде завершено тільки у віддаленому майбутньому, оскільки повні цикли виробництва благ ґрунтуються на періодах різної тривалості, впродовж яких частки праці та капіталу у кінцевому доході лише формуються.

Бем-Баверк вказує на два шляхи розв'язання цієї суперечності: або робітники погоджуються очікувати завершення повного виробничого циклу створення продукції і в результаті стануть повними власниками цієї продукції, або вони залишаться у статусі найманих працівників (як власне й відбувається) і будуть отримувати завчасно, до завершення процесу виробництва (авансом) поточну вартість кінцевої продукції – її кінцеву вартість, дискontовану за ставкою відсотка. Таким чином, однією з основних відмінностей теорій Бем-Баверка та Маркса у технічній, аналітичній площині є питання про визнання/невизнання процесу дискontування. Як відомо, сучасна економічна теорія і теорія фінансів вже більш ніж століття не дискутують на цю тему, однозначно визнаючи здобутки психологічної теорії відсотку Бем-Баверка як однієї з найперших «цеглин» у формуванні теорії дискontування та сучасної фінансової теорії. Окрім того, з позицій загальнотеоретичних, підхід Маркса повністю нівелює значення суб'єктивних оцінок споживачів, впливу ринкового процесу ціноутворення, механізмів попиту і пропозиції.

Вдаючись до використання принципу *as if* («що, якби»), Бем-Баверк наголошував, що марксове положення про працю як про єдине джерело вартості навряд чи могло б стати результатом неупередженого й ненавмисного доведення, хоча й не сумнівався у тому, що Маркс по-справжньому був переконаний у своїх поглядах. На думку Бем-Баверка, якби справа стосувалася формування власних переконань і проведення дослідження з вільної, непартійної точки зору, для мислителя рангу Маркса, силу думки якого Бем-Баверк визнавав, було б неможливо від початку обрати такий помилковий і протиприродний шлях та припуститися усіх описаних логічних і методичних помилок.

Контраверсійне ставлення до марксової системи не перешкодило Бем-Баверку висловитися на користь використання об'єктивного методу в якості допоміжного інструмента дослідження, та визнати, що розумова конструкція – поняття вартості – надає додаткові можливості для вивчення господарських фактів. Разом із тим він рішуче відкинув (див. представлені аргументи) центральне положення про працю як

абсолютне джерело вартості, вказував на спірний хід доказів та необґрунтованість марксових висновків.

Теоретична система Маркса, на думку Бем-Баверка, має минуле і сьогодення, але не має довготривалого майбутнього, адже з усіх видів наукових систем він вважав найімовірніше приреченими на зникнення ті, які, подібно до марксової, побудовані на «порожній» діалектичній основі. Першочергове значення, на думку австрійського дослідника, завжди мають факти, фундаментальний зв'язок причин і дій (принцип першорядної ролі людської дії, діяльності «розгорне» в подальшому інший видатний австрієць – Людвіг фон Мізес) не слів і фраз, хоча спритна риторика й здатна якийсь час утримувати прихильників. Погляди Бем-Баверка на перспективи марксової теорії такі: Маркс посяде належне місце в історії соціальних наук, адже був геніальним мислителем, набув величезного впливу на думки і почуття кількох поколінь. Його «... своєрідна теоретична творчість являла собою майстерно задуманий, з незліченними поверхами думок, зведеними за допомогою казкової сили до комбінування, утримуваний за допомогою гідної здивування сили думки, але – **картковий будинок** (виділено нами – О.Н.)» [1, с. 236].

Питання історичного значення марксової теорії набули значної гостроти одразу після її виникнення. В сучасну постмодерну інформаційну епоху праця лише додає у цінності та ціні в царині теоретичних досліджень та практичної діяльності. В основі такого усвідомлення не лежить оцінювання трудовитрат з позицій обрахунку витраченого робочого часу – сучасне теоретичне осмислення ролі людини та її праці ґрунтується на засадах розуміння її креативного, створюючого потенціалу в усіх галузях життєдіяльності.

1. Бём-Баверк, Ойген. Критика теории Маркса. – Челябинск: Социум, 2002. – 283 с.

2. Бем-Баверк, Ойген. Избранные труды о ценности, проценте и капитале. – М.: Эксмо, 2009. – 912 с. (Антология экономической мысли).

Вітер Ірина Ігорівна

*к.е.н., доцент, с.н.с., провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*

КАРЛ МАРКС ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ТЕОРІЯ

Сучасний світ – це складний світ культур і цивілізацій. Невипадково сам термін «цивілізація» сьогодні дуже популярний у різних галузях суспільних та гуманітарних наук, в кожній з яких існують власні уявлення про це поняття. Відправним пунктом наукового історичного дослідження сьогодні стають саме цивілізації, а не національні держави (як це було раніше). Тому глобальні історичні дослідження не мають обмежуватися національно-державними рамками, їх предметом повинні також стати культури і цивілізації, їхній діалог. Більше того, цивілізаційний підхід необхідно розглядати як специфічну методологію пізнання історичного процесу.

В еволюції категорії «цивілізація» в європейських наукових дослідженнях можна виділити такі етапи: *1 етап* (друга половина XVII ст.) – поняття цивілізації і культури практично ототожнюються, культура сприймається як компонент цивілізації; *2 етап* (XIX ст.) – категорії культури й цивілізації більш різняться, набувають специфічного змісту; отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій; відбувається становлення теорії локальних цивілізацій; *3 етап* (XX ст.) – в суспільних науках формується теорія цивілізацій і два її основних напрями: матеріалістичний і культурно-історичний; розвивається цивілізаційна компаративістика; *4 етап* (кінець XX – поч. XXI ст.) – в рамках посткласичної методології аналізу цивілізаційна парадигма займає провідне місце, витіснивши національно-державну.

При *матеріалістичному* підході акцентується увага на вивченні економіки, матеріального виробництва, способу господарювання і породжених ними відносин. Це не означає, що ігнорується роль духовних факторів, але вони підкреслено зв'язуються з типом технології або соціальності (М.Вебер, К.Маркс, французька школа Анналів (М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель) та ін.). Цивілізація розглядається як певний ступінь

в розвитку суспільства і культури й тим самим протиставляється дикості та варварству. Приватна власність і гроші, розвиток землеробства, торгівлі, міст, класового суспільства, держави, релігії, письменності – ось основні ознаки цивілізації. Таким чином, цивілізація стає однією з характеристик класового суспільства.

Найбільш видатним представником матеріалістичного підходу є, безумовно, Карл Маркс, який заявив про необхідність матеріалістичного пояснення історії на противагу пануючим в середині XIX ст. ідеалістичним концепціям. Вчений виходив з уявлення про закономірності історичного процесу і його єдності для всього людства: у суспільстві діють об'єктивні закони, отже, в історичному процесі можна виявити загальні, стійкі та необхідні зв'язки; з усього різноманіття історичних явищ К. Маркс виділяє, з його точки зору, визначальне: спосіб виробництва матеріальних благ (на чому і засноване ключове поняття у марксистській філософії історії – *суспільно-економічна формація* – як конкретний тип суспільства, що знаходиться на певному щаблі історичного розвитку). Згідно з ідеями Маркса, історичний процес – це зміна суспільно-економічних формацій, яка відбувається в результаті соціальної революції, причиною якої є заглибоючий конфлікт між розвиненими продуктивними силами і застарілими, консервативними виробничими відносинами. Зазначимо, що К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язували з поняттям «цивілізація» техніко-технологічні та організаційні завоювання суспільства для позначення вищої після дикості та варварства історичної епохи, пов'язуючи її формування з поглибленням суспільного поділу праці, появою класів та держави.

В процесі дослідження цивілізацій різними вченими та науковими школами до Маркса виокремились два основних підходи до визначення цієї категорії: перший *ототожнював цивілізацію з суспільством*, взятим на певному етапі його розвитку, з набором характерних для даного етапу рис; другий головною рушійною силою історії називав *духовний початок* (розум, дух, ідею), продуктивна дія якого породжує культуру, яку розуміють як сукупність духовних звершень і цінностей. Маркс здійснив синтез цих підходів на основі їх критичного

переосмислення, і поняття «цивілізація» і «культура» в його роботах виступають взаємодоповнюючими характеристиками історичного розвитку [1, с. 62-63].

У перших зрілих викладах матеріалістичного розуміння історії Маркс досить часто оперує поняттям цивілізації. Так, в «Німецькій ідеології» ми читаємо: «Найбільший поділ матеріальної і духовної праці – це відділення міста від села. Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через всю історію цивілізації аж до нашого часу...» [2, с. 49-50]. А в «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс характеризують капіталізм як епоху, за якої суспільство має «надто велику цивілізацію, має занадто багато життєвих засобів», його продуктивні сили зустрічають перешкоду в буржуазних відносинах власності [3, с. 430]. У «Злиднях філософії» Маркс прямо вказує на Фергюсона як теоретика цивілізації, який звернув увагу на значення поділу праці в її розвитку [4, с. 149]. Розуміння цивілізації як великого етапу історичного розвитку суспільства поглиблюється у Маркса за рахунок аналізу його великих історичних формоутворень – рабовласницького, феодального і буржуазного суспільства.

Зауважимо, що поняття цивілізації й суспільно-економічної формації у вченні Маркса не настільки протилежні, як може здатися на перший погляд. Відомо, наприклад, що Ф. Енгельс в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» приймає поділ історії Л. Морганом на три періоди «дикість – варварство – цивілізація», хоча при цьому істотно переосмислює і доповнює розуміння цих періодів. Переходячи в своїй книзі до розгляду цивілізації, Ф.Енгельс зауважує: «Тут «Капітал» Маркса буде нам настільки ж необхідний, як і книга Морган» [5, с. 156]. Епоха цивілізації у Енгельса охоплює весь період суспільства з пануванням приватної власності від давнини до сучасного йому капіталізму. По суті, поняття цивілізації у Енгельса за змістом збігається з тим, що Маркс називав «економічною суспільною формацією» [1, с. 63-64].

На користь тісного взаємозв'язку між матеріальним і духовним початками свідчить використовувана Марксом

категорія *духовного виробництва*. Уже в «Німецькій ідеології» Маркс дає досить ґрунтовну характеристику цієї категорії, роблячи акцент на соціальній обумовленості свідомості, духу. Виробництво ідей, за словами Маркса, «спочатку безпосередньо вплетено в матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, в мову реального життя». Але із відділенням розумової праці від фізичної і виникненням *спеціалізованого духовного виробництва* ця обумовленість зберігається. Правда, з виникненням спеціалізованого духовного виробництва механізм його соціальної обумовленості стає більш складним. Схематично цей механізм в «Німецькій ідеології» змальований наступним чином. Духовне виробництво в умовах цивілізації набуває класового характеру. Клас, що володіє засобами матеріального виробництва, володіє і засобами духовного виробництва. Представники економічно пануючого класу володіють також і духовним пануванням, а тому «їх думки суть панівні думки епохи» [2, с. 46].

Отже, за Марксом, історія людей не зводиться до обміну речовин між людиною і природою, який забезпечує матеріальне виробництво, вона включає і духовний вимір – духовне виробництво, розподіл, обмін і споживання (освоєння) духовних цінностей. Історія не лише діяльність людини з перетворення природи, вона також і діяльність із самоперетворення людини у всьому багатстві її громадських зв'язків і відносин. Історія самоперетворення людини має свої поворотні моменти, ключові фігури, образи і символи, які відзначають її перебіг і входять до всесвітньої культурної спадщини [1, с. 67-70].

Марксистське уявлення про історичний розвиток піддається обґрунтованій критиці. В першу чергу, критикується зведення до мінімуму значення суб'єктивних факторів та заперечення варіативності суспільного розвитку (непридатність формаційної теорії пояснити розвиток азіатських держав). Але критиці піддається не тільки формаційний, а й цивілізаційний підхід, основними недоліками якого є неясність критеріїв, за якими виділяється цивілізація, а також відсутність виразної інтерпретації рушійних сил історичного процесу і його напрямки.

Очевидно, що кожний з цих підходів – і формаційний, і

цивілізаційний – має свої переваги й недоліки. Тому нам здається, що протиставлення цивілізаційного й формаційного підходів не є конструктивним. І дійсно, *формаційна концепція історії*, запропонована К. Марксом, розвивалася *паралельно з цивілізаційним підходом й навіть у його рамках*. Адже і формація, і цивілізація являють собою особливі аспекти розвитку суспільства: формація – соціоекономічний, цивілізація – соціокультурний. Але обидві категорії пов'язані з поняттям соціуму і включаються в опис законів його розвитку. І формація, і цивілізація можуть перекривати одна одну в часі, можуть бути віддаленими за рівнем на значній відстані. В рамках однієї формації можуть існувати кілька цивілізацій з різними характерними рисами, і навпаки – цивілізація може зберігати стійкість і прикметні ознаки, характерні саме для неї. У кожний певний момент часу на нашій планеті можуть співіснувати безліч цивілізацій у рамках земної цивілізації. Таким чином цивілізацію і формацію можна трактувати як *різні зрізи в розвитку суспільства* – теорія формацій цікавиться структурою суспільства на кожному етапі розвитку й закономірностями його існування, а теорія цивілізації займається аналізом тих механізмів, що забезпечують існування самої цивілізації, не дозволяючи суспільству знову повернутися до первісного стану. З цієї точки зору цивілізаційний та формаційний підходи частково заперечують, а частково доповнюють одне одного. Адже розробка формаційного аналізу історичного розвитку не скасовує можливості і необхідності більш крупних членувань історичного процесу, в тому числі й тих, які передбачаються поняттям цивілізація [1, с. 64].

Будь-яке історичне дослідження (як і дослідження в інших наукових сферах) спирається на певні світоглядні та методологічні передумови. Ці підстави можуть бути різними, тому існують й настільки різні погляди на історію. Жодна з існуючих концепцій, наскільки б правдоподібною і всеохопною вона не здавалася, не може запропонувати остаточну об'єктивну картину історичного процесу. Кожна теорія має межі свого застосування – і формаційна, й цивілізаційна концепції не є винятком. Вони будуються на різних філософсько-методологічних підставах і пропонують різні версії суспільного

розвитку. У понятті «цивілізація» фіксується соціокультурна особливість, унікальність і неповторність того чи іншого етапу розвитку суспільства. Для формаційного підходу характерна жорстка прив'язка будь-яких історичних явищ до способу виробництва, системи економічних відносин. У понятті «суспільно-економічна формація» виражається соціоекономічна універсальність, загальність. Але при цьому поняття цивілізації і суспільно-економічної формації не конфліктують між собою: вони, скоріше, доповнюють один одного, фіксуючи різні боки історичного процесу. Саме тому формаційну теорію К.Маркса ми вважаємо вагомим внеском у розвиток цивілізаційної теорії.

1. Рагозин Н.П. Марксова категоризация понятий «культура» и «цивилизация» // Наука. Искусство. Культура. – 2016. – Выпуск 3 (11). С. 62-75.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 3. М., 1955.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 4. М., 1955.

4. Маркс К. Нищета философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 4. М., 1955.

5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 21. М., 1961.

Дідківська Леся Володимирівна

*к.е.н., науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

ВПЛИВ МАРКСИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

У контексті завдання відродження теорії і практики кооперативного руху в Україні особливого значення набуває аналіз вітчизняного досвіду становлення й розвитку сільськогосподарської кооперації, який припадає на період кінця

XIX – 20-х рр. XX ст. Саме тоді селянська кооперація набула найбільшого поширення та виявила свою перспективність в умовах переходу до ринкових відносин, що стало поштовхом до формування та стрімкого розвитку теорії сільськогосподарської кооперації. На період другої половини 20-х рр. XX ст. припадає і процес згортання сільськогосподарської кооперації одночасно із згортанням НЕП та заміна її колгоспами. Така складна еволюція кооперативного руху пов'язана, зокрема, з поширенням ідей марксистів щодо виробничого кооперування селянства. Критичний аналіз положень марксизму щодо кооперації в цілому та виробничої кооперації зокрема сприятиме науковому осмисленню соціально-економічної суті сільськогосподарської кооперації та її значення для належного функціонування вітчизняного сільськогосподарського комплексу в умовах ринкової економіки.

Основні ідеї марксизму щодо розвитку селянського господарства та ролі кооперації підхопили відомі українські земські діячі (М. Левитський, О. Посніков, П. Червинський та інші), які підтримували поширення сільських общин з її примусовими формами землекористування. Проте общинне землеволодіння суперечило ментальності українського селянства, якому було притаманне індивідуальне ведення господарства. Крім того, общини були головною перепорою на шляху розвитку вітчизняної селянської кооперації та її інституційного забезпечення, що стримувало закономірний процес диференціації селянства до зростання його середнього прошарку, стояло на заваді підвищення товарності селянських господарств та розвитку їх підприємницького характеру. Тому більшість українських вчених критично ставилися до общини (І.Вернадський, Д.Струков, М.Бунге, Д.Піхно та інші), та й на практиці общинне землеволодіння виявилось нежиттєздатним.

Шукаючи шляхи розв'язання нагальних соціально-економічних проблем селян, прогресивні вітчизняні вчені зацікавилися західноєвропейським кооперативним досвідом і активно популяризували його в Україні. Однак захоплення деякими з них марксистським ученням негативно вплинуло на подальший розвиток теорії та практики кооперації. Так, перші відомості про кооперацію з'явилися на сторінках газети

«Київський телеграф» (1868) у статті відомого вітчизняного вченого-марксиста М. Зібера, через рік вийшла його монографія про споживчі спілки [1]. Проте під впливом марксизму згодом він заперечив ефективність різних видів кооперативів для розбудови соціалізму, наполягав на безперспективності розвитку дрібної селянської власності, був палким прихильником великого сільськогосподарського виробництва [2]. Така позиція вченого щодо кооперації виправдана лише з тієї точки зору, що на той момент ще не визріли умови для її формування на українських землях.

Учень М.Зібера, видатний учений С. Подолинський об'єктивно оцінював можливості виробничої кооперації у західноєвропейських країнах [3]. Однак у своїй праці «Про багатство і бідність» (1875) запропонував власну концепцію подолання несправедливості капіталістичного ладу, що практично відповідала ідеалу кооперативного утопічного соціалізму. Позиція вченого ґрунтувалася на ідеях виробничого кооперування та запереченні ефективності дрібного селянського господарювання [4]. Більше того, концепцію С. Подолинського відрізняло від кооперативної те, що в ній містилася вимога примусового членства в територіальних громадах. Водночас структура його громадівства була різноманітною, намагалася охопити всі сторони господарської діяльності населення.

Переоцінював можливості великого сільськогосподарського виробництва, заперечував приватну власність на землю, відстоював спільну громадську власність, пропагував ідеї виробничого кооперування, колективного землеробства визначний економіст свого часу І. Франко. Однак еволюція його поглядів демонструє прийняття різних видів і форм кооперації, включаючи власне сільськогосподарську кооперацію.

Підтримав ідею використання колективних форм землеволодіння та землеробства з метою соціалістичного перетворення селянського господарства й вітчизняний учений М. Драгоманов. Незважаючи на прихильність до виробничих форм кооперації, він не абсолютизував марксистське вчення. М. Драгоманов визнав перспективність інших видів селянської кооперації (в галузі кредиту, збуту та переробки

сільськогосподарської кооперації тощо), що активно розвивалися в Галичині.

Від теорії до практики перейшов у 90-ті рр. XIX ст. відомий український кооператор М. Левитський, який 17 вересня 1894 р. заснував першу хліборобську артіль у с. Федварі Олександрійського повіту. «Через короткий час (в 1895 р.) артілей вже було десять, а в 1896 р. їх вже було 85» [5, с. 36]. Для артілей було характерне збереження власного господарства артільцями, оренда ними додаткових масивів землі, спільна праця за допомогою власного реманенту та робочої худоби тощо і, головне, можливість отримати кредит та тим самим зміцнити власне господарство. Але навіть при такій своєрідній формі артільний рух успіху не мав, довівши вже на початку XX ст. всю свою безперспективність. Досвід артілей М. Левитського став предметом дослідження П. Височанського, В. Країнського, В. Левитського, С. Прокоповича, М. Туган-Барановського, Ф. Щербини та багатьох інших вчених, які прийшли до висновку про невідповідність колективних форм землеробства умовам капіталізму. Разом з тим вони відзначали, що артільний досвід М. Левитського значно вплинув на поширення кооперативної ідеї в Україні та Росії.

У зв'язку з цим важливим здобутком вчених-економістів наприкінці XIX – початку XX ст. у формуванні теорії і практики сільськогосподарської кооперації можна вважати виявлення ними принципової відмінності виробничого кооперування селянства (колективного землеробства) як об'єднання праці та засобів виробництва від власне сільськогосподарської кооперації. Ця відмінність виявилася насамперед у нездатності артільних форм землеробства забезпечити їхню конкурентоспроможність в умовах ринкової економіки.

Перспективність поглядів на сільськогосподарську кооперацію як ринкову форму господарювання, котра об'єднує не виробництво, а виробників у сфері кредиту, постачання, переробки, збуту сільськогосподарської продукції тощо була підтверджена всім подальшим досвідом її розвитку. Водночас у сучасній вітчизняній економічній літературі деякі дослідники під впливом марксистських догм продовжують відстоювати положення про ефективність сільськогосподарських виробничих

кооперативів, а також наполягають на неприбутковості сільськогосподарського кооперативу. На жаль, така позиція підтверджується і діючими законодавчими актами (Закони України «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997), «Про кооперацію» (2003) тощо).

1. Зибер Н.И. Потребительское общество / Н.И. Зибер. – К., 1869
2. Зибер Н.И. Мысли об отношении между общественною экономией и правом / Н.И. Зибер // Собрание сочинений. – СПб., 1900. – Т.2. – С. 334-335
3. Подолинський С.А. Громадівський рух в Англії і Ірландії / С.А. Подолинський // Громада. – 1881. – Річник V. – С. 54
4. Подолинський С.А. Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати / С.А. Подолинський. – Женева, 1877. – С. 116
5. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації / Пожарський П.Н. – К.: Робітнича книгарня, 1919. – С. 36

Лук'янова Валентина В'ячеславівна

д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства і підприємництва Хмельницького національного університету

Лабунець Олександра Олександрівна

магістр Хмельницького національного університету

АКТУАЛЬНІСТЬ ІДЕЙ К.МАРКСА В ПРАКТИЦІ РОЗБУДОВИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Беззаперечно, що так чи інакше ХХ ст. оберталось навколо імені К. Маркса – одні, шукали підстав для критики, інші, доводили його правоту. Сучасний російський учений Мулдашев Е.Р. цікаво зауважив: «Я типовий вчений дослідник... більше того, я продукт комуністичної країни, і, хотів я цього чи не хотів, був вихований на пропаганді атеїзму і возвеличенні Леніна, хоч ніколи щиро не вірив у комуністичні ідеали».

Мільйони людей, причому не лише зниклої у глибини історії радянської імперії, можуть сказати те саме. Звідси й випливає потреба живучого у новому тисячолітті покоління вихованих на теорії марксизму – з висоти свого часу переосмислити суть ідей марксистської теорії, у зв'язку з якою розпочався рух, так би мовити, у зворотному напрямі: від звичних біографічних прикладів служіння справі організації і поширення комуністичного руху – до найінтимніших сакральних сторінок життя, – типовий шлях розвінчання міфічного нашарування над ідеями теорії [5, с. 5].

Ідея комунізму являє собою головну ідею навколо якої у статусі гіпотетичного ядра наукової теорії були розташовані головні догмати марксизму – близького безкласового ідеального майбутнього суспільства.

Академік Ойзермана Т. у своїх дослідженнях слушно підмічає, що теорія К. Маркса «ще не вийшла із стадії становлення» і носить «не стільки систематизований, скільки ескізний характер», при тому всьому, що «окремі її положення виявилися заблудженням» [1, с. 79]. Справа значною мірою полягає у тому, що не тільки К. Маркс, але й його однодумці і послідовники «не давали чіткого визначення основним поняттям своєї філософії. Тому вона аж ніяк не цілісна система», через що «систематизація їх ідей – завдання, що не виконане до сьогодні» [1, с. 79].

Усе своє життя К.Маркс шукав різних уточнень до формаційної теорії, а в останні роки вдавався до трьохформаційної – докласове, класове і безкласове суспільство, що певним чином логічно перегукується з відомою класифікацією суспільств, а не до п'ятиформаційної класифікації.

Ідея К.Маркса про робітничий клас як гегемон революції та єдиний клас майбутнього безкласового комуністичного суспільств заслуговує саме філософського прочитання. Якщо раніше рабовласник сам захоплював раба і певним чином ставав відповідальним за його долю, і тут найвизначнішу роль відігравав суб'єктивний фактор (особистісні риси рабовласника), то за новим суспільним порядком оновлений раб – кріпак, сам мусив шукати собі оновленого рабовласника –

феодала і проситись попрацювати на нього. Умови праці, звісно, як і раніше диктував роботодавець (диктатура роботодавця) [1, с. 79].

Однаково розгортається логіка сходження і до капіталістичної формації. Кріпаки і Феодали стають на стежку війни, тому що розвіюється ілюзія реальної можливості покращення життя низів хоча б до рівня задоволення назрілих у даному суспільстві базових людських потреб.

Капіталісти (буржуа) – це вчорашні феодали, які починають шукати альтернативних способів інтенсифікації праці поза збільшенням робочої сили, інакше кажучи, вони стають витісняти вчорашніх кріпаків машинами. Машинізація праці показує, що для буржуа промисловість стає вигіднішою сферою діяльності, чим сільське господарство. Промисловість дає більші прибутки, промисловість усуває «фактор погодної лотереї» (залежність від умов – врожайний-неврожайний рік), промисловість стає зручнішим базисом для сфери розваг вищого класу тощо. Знову укладається новий суспільний договір, відповідно до якого оплата праці здійснюється не в натурформі, а в грошовому еквіваленті, а також остаточно утверджується вільний вибір робочої сили щодо роботодавця (остаточне повалення кріпацтва). Знову відбувається якась суспільна циркуляція – хтось піднявся, хтось упав [1, с. 79].

Неминуче мусила отримати певну розв'язку боротьба двох антагоністичних класів – капіталістів і пролетарів. Як «старий» клас попереднього суспільства робітничий клас мав зникнути у своїй боротьбі з буржуа, як це відбувалось на попередніх витках історії, адже логічно, що боротьба буржуа та пролетарів знову з необхідністю мусила завершитись появою нового історичного класу – останнього, універсального, на рівні якого мала б завершитись вертикальна диференціація суспільства. Проте, знаючи як «грубо» обходився К. Маркс із словами-поняттями, хватаючись за сенси, можемо припустити, що то була згода про робочий, працюючий, заробляючий клас – основний клас сучасної Європи – середній [1, с. 79].

Можна стверджувати, що рабовласницька, феодальна і капіталістична формація є формами класового суспільства. Ці форми породжують численні сили факторів: історичні,

географічні, етнічні, психологічні, економічні тощо. Вони можуть розгортатись послідовно, можуть витіснити одна одну, навіть співіснувати – одна як задекларована, інша як реально існуюча. Але усі вони спільні у тому, що об'єднані «диктатурою роботодавця» – вочевидь найбільш визначальною рисою, що робить суспільство класовим у марксистському розумінні, тобто антагоністично поляризованим тільки на два соціальні яруси.

Актуальною ідеєю К.Маркса є також непотрібність грошей у комуністичному суспільстві. Із зростанням безготівкових розрахунків гроші справді стають непотрібними, безсилими, їх могутність відходить в історію. Карткові гроші – не реальність, а символічна умовність, через яку виражається міра суспільної справедливості до окремих індивідів, втілена у суспільному ідеалі останньої досконалої формації як принцип «від кожного по можливостях – кожному по потребах». Людина із грошовою картою мислить дещо інакше, ніж та, що носить за собою «міх із грішми», вона не пройнята страхом ні за те, що хтось її пограбує, ні за те, що гроші закінчаться, вона чітко знає своє місце у суспільній сфері – доступні послуги, товари і т.д. Якщо через непередбачені фактори (хвороби, передчасний вихід із ладу технічних засобів життя, таких як телефон, авто, холодильник тощо), не вистачає «суспільної вдячності» (еквівалентом якої є числа на грошовій картці) за її працю, то тоді людина бере її у борг – кредит, але не випадає із зайнятого попередніми заслугами місця у суспільстві [1, с. 79].

Грошовий еквівалент на картці – це фіксація людських можливостей, це те, на що людина спромоглась, це рівень довіри до неї з боку певних суспільних структур (банків, поручителів тощо). Усі ці можливості досягнуті за для того, щоб задовольняти свої власні потреби на свій смак, на свої пріоритети. І ця формула – універсальна для всіх членів соціуму – можливості людини мають певний числовий еквівалент, який і стає відправною точкою задоволення потреб – такий собі «ідеал нерівної рівності»: міняється еквівалент можливостей (уверх чи униз), міняється й еквівалент задоволення потреб [1, с. 79].

Не можливо пропустити також поняття К.Маркса – відчуження. Екзистенціалісти справедливо вбачають у ньому своєрідний вираз екологічної проблеми. К.Маркс досліджує

проблему середовища буття людини за допомогою понять «природа як неорганічне тіло людини» та «практика». Він одним із перших пояснює екологічні біди з надмірного розвитку продуктивних сил. Звичайно, К. Маркс не шукав масштабів і шляхів виходу з екологічної проблеми, але сама постановка даної загрози людського буття заслуговує на увагу. Існуючи у матеріальному світі, людство приречене залежати від матеріального чинника, тому у своєму світогляді не відмовляється від нього, не ігнорує його, шукаючи таких форм взаємодії продуктивних сил і природи як первісного буття світу, які якісно полегшували б проникнення людини у природу, економлячи її час для творчого саморозвитку, проте не завдавали б шкоди і зберігали б чистоту довкілля.

На сьогодні люди змінюють саме поняття матеріальності. Вона сприймається як особливий простір, що включає необхідні для людського існування «чисті» стихії, гостру потребу щодо чистоти яких людство уже відчуває на рівні води, повітря і землі, а не сприймається як груба відчужена матерія.

Історичний процес є своєрідним цивілізаційним зближенням «своїх» і «чужих»: від первісного розуміння у формі «щоб свій жив, чужий мусить померти» до їх ідеального співвідношення у формі «свій і чужий – не взаємовиключні протилежності, а повноцінні іншості, які мають однакові права на життя та всі інші, що витікають із людської природи [1, с.79].

К. Маркса стверджував, що у капіталістичному суспільстві приватна власність і капітал (гроші) є головними формами відчуження. А капіталісти і пролетаріат виступають найбільш відчуженими класами. Пролетаріат, щоб задовольнити свої біологічні потреби, змушений продавати свою робочу силу, працюючи на засобах праці, які належать капіталістам. Тому інтереси пролетарія (здобути капітал: капітал заради виживання, існування) та інтереси буржуа (примножити капітал: капітал заради капіталу) – різко протилежні [1, с. 79]. Щоб подолати процес відчуження, необхідно, щоб знаряддя праці належали пролетаріату, а не буржуа. На думку К.Маркса це можна зробити тільки тотальною ліквідацією приватної власності.

Побудови нового суспільства (комунізму) є майже усією творчістю К.Маркса. Проте практика показала, що феномен

людського відчуження має місце тільки в економічній, або споживацькій площині, але не у духовній, або філософській, безкорисній. Тому комунізм – всього лише красива мрія людства, яка об'єднує людей у боротьбі за покращення їх прав, свобод, матеріальних та соціальних умов.

1. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. / К. Маркс, Е. Енгельс // Твори. Т.42. – М., 1974.

2. Маркс К. Комуністичні суспільної формації / К. Маркс, Ф. Енгельс – М., 1987 р.

3. Ойзерман Т.І. Догматизація марксизму й внутрішні властивий марксизму догматизм / Т.І. Ойзерман // Питання філософії. – 20003. – № 2.

4. Пателіс Д.С. Логіка «Капіталу»: «Зняття» марксизму в логіці історії: Про актуальність марксизму і його методології / Д.С. Пателіс // Вісник МГУ: Філософія. – 2004. – № 4.

5. Шпак В. Соціальна і національна зумовленість марксистської концепції / В. Шпак // Філософська думка. – 2003. – № 3.

Студінський Володимир Аркадійович

*к.е.н., д.і.н., професор кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

МАРКСИСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ «РЕВОЛЮЦІЙНИХ НАРОДІВ» ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: ДИСКУРСНИЙ АНАЛІЗ

У документальному фільмі «Радянська історія», що був знятий латиськими кінематографістами у 2008 році, професор Кембриджського університету Джордж Ватсон говорить про те, що саме у газеті Карла Маркса «Neue Rheinische Zeitung» у січні 1849 року була опублікована стаття Ф.Енгельса, де підкреслювалося, що в результаті соціалістичної революції відбувається класова боротьба, і тому примітивні суспільства,

які відстали на дві стадії розвитку, підлягають знищенню, аби не гальмувати загальний «прогрес» людства. Цю ж думку підтверджує і французький вчений П'єр Ріюло, професор Інституту історії суспільства в Парижі. Фактично обидва вчених говорять про те, що К.Маркс та Ф.Енгельс науково обґрунтовують, через теорію класової боротьби, необхідність геноциду цілих верств населення, а то і націй [1]. Даний погляд на проблему є дещо несподіваний і не вписується у загальноприйнятий стереотип уявлень про вчення К.Маркса і Ф.Енгельса. Тому, вважаємо, що дане питання можливо розглянути, як мінімум, в контексті наукової дискусії в межах тематики оголошеного круглого столу.

Дійсно, що К.Марксом і Ф.Енгельсом була створена теорія класової боротьби, оскільки власне суспільство на різних історичних етапах свого розвитку поділене на різні антагоністичні класи. На думку основоположників марксизму, «передовим загоном» у цій класовій боротьбі виступає пролетаріат. Зокрема, у «Маніфесті комуністичної партії» К.Маркс і Ф.Енгельс у 1848 році зазначають: «З усіх класів, які протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас. Всі інші класи занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості... Таким чином, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії виривається сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукти. Вона виробляє насамперед своїх власних могильщиків. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі» [2, с. 107-108]. В принципі, ця цитата є хрестоматійною, оскільки наводиться в усіх дослідженнях, присвячених марксизмові. Проте, в даному контексті стоїть інше питання – знищення класів не лише як таких, але й представників тих чи інших класів. Майже через четверть століття, у 1871 році, Ф.Енгельс зазначає: «Ми хочемо знищення класів. Який є засіб, щоб добитися цього? – Політичне панування пролетаріату» [3, с. 247]. Крім буржуазії одним із «найреакційніших» класів у боротьбі за перемогу пролетаріату і знищення класів є селянство. У 1872 році К.Маркс пише, що «селянська власність становить найбільшу перешкоду для націоналізації землі» [4, с. 292]. Таким чином, селянство як клас

повинен підлягати або пролетаризації, тобто позбавлення засобів виробництва, чи повного фізичного знищення. Повертаючись до «Маніфесту комуністичної партії», достатньо згадати заходи майже в усіх країнах, які пропонують К.Маркс і Ф.Енгельс. Зокрема вони говорять, що повинна бути «однакова обов'язковість праці для всіх, утворення промислових армій, особливо для землеробства» [2, с. 116]. Фактично у цій тезі висловлена думка про примусовість праці «в однакових умовах» для тих, хто не поділяв марксистського погляду на розвиток суспільства. У майбутньому це цілком вписалося в ідеологію функціонування системи «трудо-виховних таборів» у СРСР та «концентраційних таборів» у фашистській Німеччині.

Разом з тим, на думку класиків марксизму, абсолютно втрачає своє значення нація як продукт цивілізаційного розвитку. Зокрема, К.Маркс і Ф.Енгельс зазначають:

«Національна відособленість і протилежність народів все більше і більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя. Панування пролетаріату ще більше прискорить їх знищення. Зєднання зусиль, принаймні цивілізованих країн, є одна з перших умов визволення пролетаріату» [2, с. 114].

Щодо терміну «революційних народів» чи «революційних націй», то він був вперше вжитий Ф.Енгельсом у січні 1849 року. Так, у статті «Боротьба в Угорщині» він зазначає: «Ці залишки нації будуть безжалісно розчавлені, за виразом Гегеля, ходом історії, ці обломки народів стають кожного разу фактичними носіями контрреволюції, залишаються такими до моменту повного знищення або до їх повної денаціоналізації, як і їх взагалі вже існування є протестом проти великої історичної революції... Серед великих і малих націй Австрії лише три були носіями прогресу, активно впливають на історію і ще дотепер зберегли життєздатність; це – німці, поляки, мадяри. Тому вони тепер революційні. Місія всіх інших великих і дрібних племен полягає, насамперед, у тому, щоб загинути у революційній світовій бурі. І тому вони контрреволюційні... У найближчій світовій війні з лиця землі зникнуть не лише реакційні класи і династії, але і цілі реакційні народи. І це теж буде прогресом» [5,

с. 176]. Через певний час Ф.Енгельс продовжує цю думку: «Мова йде не про братський союз всіх європейських народів, а про союз революційних народів проти контрреволюційних союзів, який може бути здійсненим не на папері, а на полі битви» [6, с. 292]. Практично тут мова йде про масове знищення людей тих чи інших націй та народностей, які на думку «революційних народів» є «контрреволюційними». Це є ні чим іншим, як виправданням геноциду, оскільки політика останнього здійснюється саме під гаслами звільнення від різного роду «рабства» та «несправедливості». І тут же він продовжує свою думку: «Народи, які ніколи не мали власної історії, які з моменту досягнення ними першого, найнижчого ступеня цивілізації вже підпали під чужинну владу або лише за допомогою чужинного ярма були насильно підняті на перший ступінь цивілізації нежиттєздатні і ніколи не зможуть здобути будь-яку самостійність» [6, с. 294]. У даному разі мова йде просто про цілу низку народів, які приречені на своє знищення в результаті поневолення.

Мало чим у цій частині відрізнялися і погляди власне К.Маркса. Зокрема, про Балкани він писав: «Ця чудова територія має нещастя бути населеною конгломератом різних рас і національностей, про які важко сказати, котра із них найбільш здатна до прогресу і цивілізації» [7, с. 13]. І приблизно в цей же історичний період він зазначає наступне, що класи і раси, які занадто слабкі, щоб впоратися із новими правилами існування, повинні відійти. Вони повинні «загинутися в революційному голокості» [8]. В принципі, для класиків марксизму такий підхід був цілком природним, оскільки слабкий повинен був поступитися місцем сильнішому і зійти не просто з історичної арени, а повинен був знищуватися чи «перероджуватися» в нових революційних умовах і ставати нацією революційного забарвлення. Ні про яке співіснування націй і їх незалежність у системі диктатури пролетаріату не могло бути й мови. Ці ідеї взяв на озброєння В.І.Ленін, який, зокрема, у 1915 році зазначив: «Ми, марксисты, завжди стояли і стоїмо за революційну війну проти контрреволюційних народів» [9, с. 226]. Після приходу більшовиків до влади політика війни і

повного винищення «конрреволюційних» народів впроваджувалася у життя.

Українці як нація повною мірою за марксистськими методологічними підходами підпадали під розряд «контрреволюційної». Тут достатньо згадати, що українці є однією із, так званих, аграрних націй і, оскільки селяни за марксистською концепцією не можуть бути представниками революційних класів, то як такі вони підпадають в розряд «контрреволюційних народів» і підлягають знищенню. Практично історія ХХ століття і стала такою для українського народу. Тому, голодомори, репресії, примусові переселення, колективізація, розкуркулювання, де українізація і формування нової спільності «радянський народ» стали цілком логічними наслідками функціонування «марксистської» держави – СРСР. Геноцид був науково та ідеологічно обґрунтованим марксизмом – головним вченням у Радянському Союзі, то й політика приборкання «контрреволюційних» народів була виправданою в системі комуністичного режиму. Разом з тим, така політика мала серйозний негативний і деструктивний вплив на розвиток українства. І на сьогодні Україна як незалежна держава потерпає від наслідків таких соціальних і економічних катастрофічних наслідків. У зв'язку з цим процес національного і державного відродження у пострадянському (постмарксистському) просторі і часі відбувається болісно, особливо це відчувається на фоні боротьби зрощення марксистського світогляду з ідеологією «руського мира». Та, навіть якщо виходити з вище розглянутої концепції, Україна проявила себе в останні періоди доволі життєстійкою та має великі шанси на свій подальший розвиток у цивілізаційному просторі.

1. Советская история. Документальный фильм (студия «Labvakar», Латвия, 2008 г.) // [Интернет–ресурс]. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=tqEHLXTSns0>

2. Маркс К. Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Выбранные твры в трех томах. – Т.1. – К.: Политвидав України, 1977. – С. 97– 130.

3. Енгельс Ф. Про політичну дію робітничого класу // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори в трьох томах. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1977. – С.247–248.

4. Маркс К. Націоналізація землі // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори в трьох томах. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1977. – С.290–293.

5. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения. – Т.6. – М.: Политиздат, 1957. – С.175–186.

6. Энгельс Ф. Демократический панславизм// Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.6. – М.: Политиздат, 1957. – С.289–306.

7. Маркс К. Британская политика // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.9. – М.: Политиздат, 1957. – С.1–23.

8. Цит. за: Marx K. People's Paper // Journal of the History of ideas. – Vol. 42. – No 1. – 1981.

9. Ленин В.И. Крах Второго Интернационала // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.26. – М.: Политиздат, 1976. – С.211–265.

Кудласевич Ольга Миколаївна

*к.е.н., старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

ІДЕЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: НЕЗВИЧНИЙ МАРКСИЗМ ЮЛІАНА БАЧИНСЬКОГО

Використання соціалістичних ідей різного спрямування у вітчизняній економічній літературі до початку ХХ ст. можна підтвердити багатьма фактами, але українська економічна думка не пішла ні народницьким, ні марксистським шляхом; кожний український економіст тяжів у той чи інший час до соціалістичних ідей із легкістю позбавлявся їх; це обумовлено станом економічних відносин, господарською та культурною традицією українського народу. Специфічно скористався економічною теорією К. Маркса український економіст і соціолог Юліан Олександрович Бачинський, він один із перших,

розробив та обґрунтував цілісну наукову концепцію незалежної соборної України, розглядав ідею незалежної держави у поєднанні з проблемами національного і соціального звільнення. Основні погляди Ю. Бачинського щодо державного устрою та системи публічного управління викладені у його працях «Поділ Галичини» (1897) – обґрунтовує необхідність поділу Галичини на Західну та Східну, об'єднання Східної Галичини з Буковиною; «Автономія України» (1906) – розглядає надання суверенітету Наддніпрянській Україні; «Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині» (1910) – обґрунтовує застосування етнографічного принципу у державотворенні.

Ключовим чином на погляди Юліана Бачинського вплинули праці Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Історичний матеріалізм став не просто теоретичною основою, на якій розвивав свої ідеї Ю. Бачинський, а передусім як методологія наукового дослідження суспільних процесів. І саме тому науковець займав об'єктивну, незацікавлену позицію дослідника, який лише фіксує природний хід суспільних змін, а з іншого боку, доводив необхідність здобуття Україною незалежності як природний історичний етап.

Найбільш відомим твором Ю.Бачинського є «Ukraina irredenta» [1] (Україна поневолена), виданий у 1895 р., публіцистична праця, в якій обґрунтовано вперше на соціальній базі постулат самостійної України. У своєму вченні Ю. Бачинський розглядав створення національних держав як результат соціально-економічного розвитку. Економічною основою держави повинна бути усупільнена власність, а не власність, яка є джерелом експлуатації. Всі українські землі становлять економічну цілісність, тому економічній єдності має відповідати єдність політична. Відстоював позиції еволюційного розвитку нової держави, що повинна піднятися над класовими інтересами і дбати про добробут всього населення. Політична самостійність України, як стверджував Ю. Бачинський, є необхідною умовою для забезпечення економічного і культурного розвитку народу. Боротьба за самостійність України стосується не лише українського народу, а взагалі всіх людей різних національностей, хто проживає в Україні [1, с. 95].

На початку своєї праці Ю. Бачинський досліджує процес зародження капіталістичних відносин, виникнення підприємництва і перетворення селян на пролетаріат на галицьких землях наприкінці XIX ст., а також причини еміграції українських селян. Він стверджує, що держава – це форма панування певного класу і покликана забезпечувати інтереси цього класу. Тому будь-яку політичну боротьбу він розглядав як вираження економічного протистояння. Ці принципи стали основою для обґрунтування Ю. Бачинським своєї ідеї про необхідність незалежності України.

Ю. Бачинський в праці «Ukraina irredenta» стверджує, що національна ідея виникає тоді, коли старий феодальний спосіб господарювання поступається місцем капіталістичним відносинам, тобто тільки тоді, коли, власне, і формується буржуазія. У новій ситуації сама логіка економічних відносин вимагає створення національних держав на противагу абсолютистським монархіям минулого. Автор «Ukraina irredenta» вже наприкінці XIX ст. стверджує, що українська нація має бути не стільки етнічним утворенням, а передусім політичним. Він спеціально наголошує, що боротьба за політичну самостійність України не стосується виключно українців за етнічним походженням, а всіх, хто населяє Україну [2, с. 72-73].

Ю. Бачинський констатує, що Україна розділена між двома імперіями: Австро–Угорською та Російською. При цьому неминучий розпад як однієї, так і іншої внаслідок внутрішньої боротьби між українською, російською та польською буржуазіями має привести, до утворення національної української держави. В «Ukraina irredenta» стверджується, що в Російській імперії відсутня економічна цілісність, а отже, й політична. Російська імперія, за Ю. Бачинським, економічно розділена на три території – польську, українську й російську, які в майбутньому стануть основами незалежних держав. Поштовхом до розпаду імперії стане запровадження конституції, перетворення її на федерацію.

Згідно «Ukraina irredenta», прагнення незалежності – це прагнення насамперед економічне, вигідне для підприємницьких кіл. Буржуазні верстви привласнюють

продукти суспільної праці, змушуючи таким чином найманих працівників виступити на боротьбу за свої права, за встановлення суспільства без класових привілеїв. Тому формування незалежної України як політичне закріплення її економічної самостійності не є найвищою метою розвитку. Капіталістичні відносини логічно розвиваються від єдності національної до інтернаціональної, глобальної, міжнародної. І це цілком відповідає загальній логіці розвитку марксистської думки, оскільки як із розділення суспільства на класи виникла держава, так із занепадом класів відбувається і занепад держави.

1. Бачинський Ю. Україна irredenta / Юліан Бачинський. – Берлін: Видавництво української молоді, 1924.

2. Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц / Юліан Бачинський. – Л.: Накладом «Універсальної Бібліотеки», 1895.

Радченко Оксана Дмитрівна

*к.е.н., доцент, с.н.с., провідний науковий співробітник
ННЦ «Інститут аграрної економіки»*

РОЛЬ ТЕОРІЇ К. МАРКСА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПІДТРИМКИ АГРОСЕКТОРУ УКРАЇНИ

Політика державної підтримки агросектору формується під впливом основного вибору – на користь економічної чи соціальної складової як доміанти державного гарантування. В розвинутих країнах регулюючий механізм охоплює процеси ціноутворення, попит-пропозицію, формування фінансової інфраструктури, насамперед грошово-кредитної. Регулюванню (підтримці) піддаються процеси: виробництва – за рівнем доходів фермерів, конкурентних умов діяльності, квотування випуску продукції; споживання – за рівнем цін та доступністю сільгосппродукції; технічного оснащення галузі; забезпечення фінансових та інших послуг сільгоспвиробникам тощо.

У США, країнах ЄС, Японії функціонує чіткий економічний механізм, який поєднує та оптимізує дію ринкових і державних регуляторів. Загальні основи спільної аграрної політики ЄС (CAP) визначені як «допомога фермерам у підтримці доходів та ринкових заходів, забезпечення сталого розвитку сільської місцевості відповідно до конкретних потреб кожної країни ЄС» [8]. Тобто, в усталеному середовищі економічна та соціальна складові аграрної політики збалансовані, і держави діють в цілях продовольчої безпеки.

На цьому фоні Україна не зовсім вписується у загальну тенденцію. Зокрема, за методологією ОЕСР оцінки політики державної підтримки [7], з 2013 р. спостерігається негативне (від'ємне) значення підтримки – за показниками підтримки виробника (PSE) та загальної підтримки (TSE). Підтримка виробників у складі їх валової виручки за показником % PSE нижча за 9% (беручи до уваги імпліцитне загальне оподаткування), і Україна єдина держава у дослідженні ОЕСР з такою низькою оцінкою. Тобто, сектор дотує державу, а не навпаки, як у випадку з усіма іншими країнами.

При цьому, за даними Держстату, відбувається зростання обсягів сільськогосподарської продукції, протягом 2010-2016 років виробництво зросло на 34%, експорт у вартісному вираженні – на 54%, що значно перевищує показники ЄС, але при цьому структура капіталу та енерговитрат склалась не на користь України, а більша частина експорту агропродовольчих товарів – це первинна або проміжна продукція, призначена для подальшої переробки.

Тобто, сфера та масштаби державної підтримки аграрного сектору України наразі суттєво обмежені, оскільки економіка чутлива до нестабільного політичного стану, не відбувається зростання у інших сферах, а державний борг досягав 86% ВВП (2016). Зокрема, видатки на 2017 рік для агросектору було заплановано покривати переважно з спецфонду, який формується з повернення позик минулих періодів та конфіскації.

Для розуміння місця і масштабів аграрної політики загалом, та державної підтримки зокрема, є резон звернутись до теорій, які були покладені у основу їх розвитку. Основою її була

марксистська теорія, яка бачить політику як тісно пов'язану з економічними відносинами, і підкреслює взаємозв'язок між економічною та політичною владою. Історія економічної думки знає багато спроб розвитку економічного вчення, – бажання надати марксизму динамізм, як-то його підправити обумовлено наявністю в самому вченні ряду критичних суперечностей, що ставлять під сумнів істинність всієї теорії.

Як зазначає Р.Нуреев, «в умовах кризи неокласики, на периферії капіталістичного світу, постулати раціональної поведінки, на яких базуються сучасні мікро- і макроекономіка, практично не працюють, а плюси і мінуси розвитку капіталізму очевидніше відображає неокласика» [4]. Саме завдяки їй достовірно прогнозуються проблеми бідності і багатства, статичний характер сучасної західної науки, що базується на економіко-математичному моделюванні та опирається на теорію раціонального вибору. Адже це К.Маркс вважав, що справа не тільки в тому, щоб пояснити світ, але і в тому, щоб змінити його [2]. Власне, аграрні питання розглядались ним у чернетках листів до В.Засулич [5]. Як окремий напрямок теорії Маркса виокремив аграрне питання К.Каутський [10], а найбільша полеміка розгорталась між ним і Р.Люксембург, В.Леніним [1] [описано по 4]. Таким чином, витоки аграрного капіталізму та контрасти між аграрним і індустріальним капіталізмом стали важливою частиною дискусій у марксизмі і основою соціально-наукового та історичного розуміння сучасної світової системи.

Найбільш повно марксистські теоретичні ідеї аграрного розвитку вдалося реалізувати у СРСР у 40-х роках. Так, дослідник В.Сахаров [6] вважає, що саме ці ідеї надали значний поштовх розвитку соціалізму, коли ними наприкінці 30-х років серйозно переймався уряд. Новація дозволяла поставити питання про початок підготовки масової колективізації за рахунок залучення і бідняцьких, і середняцьких господарств з використанням звичної їм форми – сільськогосподарської артілі. Державна підтримка колгоспів полягала у формуванні прийнятних для селянства форми господарювання, оснащенні технікою на договірній основі (МТС), повним контролем фінансових відносин, що дозволило вивести країну на передові світові рубежі.

Проте через падіння соціалістичного ладу, спадок теорії Маркса, особливо щодо політики аграрного регулювання, – досить суперечливий, не раз піддавався ревізії, новій оцінці – від ідеалізації до повного заперечення, хоча й самі по собі аграрні дослідження відрізняються високою полярністю.

Цій проблемі має бути присвячений спеціальний випуск журналу «Селянські дослідження»: аграрний марксизм у ХХІ столітті» (травень 2018 р.) [3] з метою просування гетеродоксальних програм¹⁵ реконструкції учення К.Маркса, оскільки прогресивна теоретична реконструкція передбачає, що, незважаючи на історичні аномалії, його теорія залишається основою розвитку. Організатори заходу стверджують, що марксистська теорія достатня для висвітлення траєкторій аграрних змін та політичної боротьби у ХХІ ст.

Знову ж таки, якщо брати до уваги не лише теорію щодо аграрного питання, то новий підхід до аналізу економіки і права, вперше реалізований в повному обсязі в «Капіталі» К. Маркса фактично виступає як попередник інституціоналізму [4], розвиток якого на даному етапі незаперечно позитивний.

Таким чином, сам факт, що вчення, яке з'явилося два століття тому, викликає жвавий інтерес та дискусію, є підставою вважати його раціональним. До того ж, К. Маркс як особистість, досить нетривіальний, йому притаманне гранично глибоке проникнення в предмет дослідження, яке мало розуміли навіть найближчі соратники, а час ще більше показав його прозорливість і геній.

Таким чином, у розвитку політики державної підтримки аграрного сектору Україна має обрати свій шлях. На даний час підтримка здійснюється за традиційними і новими напрямками, але вона не має значної ефективності. Як вважають експерти, у програм дотацій немає мети, переважно, це дотації на ресурси, масштаб підтримки мізерний, розподіл коштів непрозорий,

¹⁵ Програма економічної стабілізації, заснована на застосуванні неортодоксальних методів антиінфляційної політики, перш за все політики доходів і цін, широкому використанні заходів адміністративного характеру, таких, як обмеження зростання цін і заробітної плати (аж до тимчасового заморожування), директивного встановлення процентної ставки, стабілізації валютного курсу. Програми приймалися в Аргентині (1985), Бразилії (1986, 1987, 1989), Ізраїлі (1985), Мексиці (1987), Перу (1985) і ін.

лева частка перепадає ефективним великим підприємствам тощо.

Як же аграрна теорія К.Маркса може сприяти у даному випадку? Перш за все, необхідно детальне вивчення предмету, а досі немає адекватної затвердженої стратегії розвитку аграрного сектору. Наявні програми орієнтуються на «ріст форм господарювання (фермерства) – на 10%», що не може бути мірою ефективності проведення державної політики підтримки.

Увага має бути зосередження на базових поняттях: економічний лад, політичні і класові відносини, вивчення сучасних економічних законів, а вони змінилися з часів, коли їх досліджував К.Маркс. Вирішення основної проблеми полегшить ідентифікацію інших, а саме міру самостійності підприємництва, межі і нішу оподаткування, ціноутворення у аграрній галузі та суміжних секторах, рівень сільського життя та розвиток сільських територій тощо.

Наразі, зарубіжний досвід теж корисний. Дослідження, які демонструють, як реконструкція марксистської теорії може висвітлити аграрні зміни та міжнародну політику, наступні: місце класів, рас та етнічностей у формуванні аграрної політики та усунення нерівності; політична боротьба за вилучення або повернення земель у народну власність; вплив глобалізації та міжнародних фінансів на аграрну динаміку; зростання безробіття як наслідок перевиробництва продовольства; соціальне відтворення в сільській місцевості; аграрні революції, біотехнологія, ГМО; агропромислові зв'язки та ланцюги доданої вартості; аграрні системи в умовах глобальної зміни клімату тощо [9].

Окрім того, оцінка ОЕСР та рекомендації для України полягають у вирівнюванні негативної ринкової цінової підтримки, заходах для зменшення експортних бар'єрів, зокрема реалізації звичайного режиму ПДВ для експортних компаній. Від заходів підтримки цін на продукти харчування рекомендують перейти на загальну систему соціального забезпечення. Рекомендується також встановлення політичної стабільності, для збалансування структури капіталу та росту інвестицій.

1. Ленин В.И. Аграрный вопрос и критики Маркса. В кн.: [Ленин, В. И.] Аграрный вопрос. Ч. I. Спб., 1908, С. 164-263.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 3. С. 4; Т. 23. С. 773.
3. Маркс К. Капитал. Т. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital3/index.html>
4. Нуреев Р. М. Исторические судьбы учения Карла Маркса. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // Вопросы экономики. – 2007. №9. – С. 87–103.
5. Письмо Маркса В.И. Засулич от 8 марта 1881 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/z/zasulich_w_i/text_1881_pismo_marksa.shtml
6. Сахаров В. О роли теории в революционной практике. К. Маркс о социальной базе социалистической революции в России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svom.info/entry/614-o-rol-i-teorii-v-revolucionnoj-praktike-k-marks-o-/>
7. Agricultural support estimates (Edition 2017). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.1787/aQr-Pol-2017-28-ru>
8. Agriculture and rural development [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ec.europa.eu/agriculture/cap-overview_en
9. Journal of Peasant Studies Special Issue: Agrarian Marxism in the 21st Century. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://urpe.wordpress.com/2017/01/15/call-for-abstractspapers-agrarian-marxism-in-the-21st-century/>
10. Karl Kautsky. Die Agrarfrage. Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik u. s. w. Stuttgart, Dietz, 1899.

Ступчук Світлана Миколаївна

*к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства і підприємництва
Хмельницького національного університету*

Лабунець Вікторія Олександрівна

магістр Хмельницького національного університету

ВПЛИВ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ І МАРКСИСТСЬКОГО ВЧЕННЯ НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Важливою умовою відродження нашої економічної культури є вивчення історії становлення та розвитку національної економічної теорії. В Західній Україні залежно від політичних умов по-різному трактували вплив марксизму на розвиток економічної думки.

Дослідники за часів Радянського Союзу стверджували, що галицькі вчені-економісти кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. активно цікавилися працею К. Маркса «Капітал». Здобуття ж Україною незалежності дало новий поштовх до об'єктивного вивчення раніше заборонених чи надто обмежених цензурою тем.

На сьогодні вивчення історії економічної думки Західної України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. показує, що вчені висвітлюють різні думки щодо значення у її розвитку марксизму та визначення місця соціалізму в поглядах окремих учених зазначеного періоду.

За Л.П.Горкіною українські вчені економічну теорію не прагнули знищити, а лише творчо підходили до цього вчення. Не дивлячись на певний утопізм соціально-економічних уявлень, українські діячі визвольного руху були добре обізнані з досягненнями науки країн Заходу, суспільно-економічною дійсністю в Україні та Росії і тому «виявили себе в ряді соціологічних питань більшими реалістами» порівно із засновниками марксизму і їхніми українськими та російськими послідовниками [5, с. 56]. Також Л.П.Горкіна зазначала, що ідеї марксизму в колах радикальної української демократії були надзвичайно популярні та у працях видатних її представників одержували самобутнє й оригінальне трактування.

В своїй книзі С.М.Злупка «Українська економічна думка. Постаті і теорії» зазначає, що І.Я.Франко брав активну участь у складанні «Програми галицьких соціалістів», розробці програми радикальної і національно-демократичної партій. Він будував свою економічну програму на неминучості переходу до соціалізму. С.М.Злупко стверджував, що теза «Розвій теперішньої суспільності йде від капіталізму до соціалізму» притаманна висловлюванням І.Я.Франка й у зрілому віці. Варто зазначити, що Франко мав свій погляд на цей розвиток і утвердження соціалістичного ідеалу [2, с. 11].

Під впливом марксизму поступово змінились погляди І.Я.Франка на предмет політичної економії. Спочатку, сприйнявши ідеї німецької історичної школи, він трактував політичну економію як науку про розвиток народного господарства, згодом вважав її наукою про багатство, а працю – його джерелом; нарешті він прийшов до висновку, що політична економія – «це наука абстрактна», предметом якої є дослідження не тільки економічних закономірностей розвитку суспільства та його історичного характеру, а й «загальних законів праці людської». У своїй економічній праці «Доповнення до «Основ суспільної економії» І.Я.Франко писав, що економічна наука не визнає незмінності суспільного ладу, а «мусить шукати таких форм, які після нашого знання більше б відповідали суспільній праці і суспільному добробуту, ніж нинішні форми». Дослідники В.М.Ковальчук та М.І.Сарай вважають, що категорії «товар», «гроші», «капітал», «рента» І.Я.Франко розглядав з марксистських позицій. Щодо даного питання С.М.Злупко стверджував, що І.Я. Франко був прихильником трудової теорії вартості в її марксистській інтерпретації, погоджувався із поділом капіталу на постійний і змінний [2, с. 34].

Проаналізувати методологічні засади економічної теорії К.Маркса І.Я. Франко вважав за потрібне вже у зрілому віці. Великим надбанням для української та світової економічної думки став проведений ученим аналіз методології марксизму. Він у кожного освіченого українця намагався пробудити інтерес до об'єктивності трактування соціальних проблем, пошуку правди серед різних суперечливих теорій. Згідно з

дослідженням С.М.Злупка, І.Я.Франко стверджував, що майбутні покоління зможуть розвінчати міф про месіанство та безпомилковість К.Маркса та Ф.Енгельса, оцінити справжню роль їхнього нового «євангелія».

Отже, еволюцію світогляду І.Я. Франка можна визначити як перехід від захоплення ідеями М.П.Драгоманова до сприйняття ідей марксизму, а згодом їх критичного осмислення і заперечення, особливо методів їх реалізації. І.Я. Франко після детального вивчення матеріалів і з використанням реальних фактів робив свої висновки. С.М.Злупко зазначав, що І.Я.Франко «розкрив теоретичну і практичну неспроможність марксистських доктрин» перебудувати світ. А сам І.Я.Франко вважав, що наукова критика наукового соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса є дуже корисною, бо «люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин» [3, с. 22].

Л.Я.Корнійчук стверджує, що сучасник І.Франка О.Терлецький за видавництво брошур С. Подолинського та Ф. Волховського потрапив під суд, де він захищав соціалістичні ідеї та називав себе соціалістом за переконанням, а майбутнє суспільства пов'язував з соціалізмом. Проте погляди Терлецького за певний період його життя варто назвати утопічним соціалізмом [5, с. 79].

М.Павлик був добре обізнаним із соціалізмом, Л.Я.Корнійчук зазначає: «М. Павлик, як і О.Терлецький, зв'язував з ним (соціалізмом) майбутнє суспільства, критикував капіталізм, ...вважав, що колективна власність і колективне господарювання складуть основу соціалістичного суспільства». На думку М.Павлика, ліквідація приватної власності можлива лише за соціалізму, а соціалізм у його розумінні – «це засіб до поправи життя ... він для нас світло, при котрім придивляємось життю нашого народу, його потребам і підйомам...». І.Я.Франко зазначив, що в публіцистиці М. Павлика переважає «незвичайне замилювання автора до конструювання своїх висновків в будучім часі» [5, с. 92].

Позитивно оцінив М.Павлик у своїй статті «Кароль Маркс» економічну теорію К.Маркса. На його думку, першим науково довів, що капітал твориться внаслідок недоплати робітникам за їхню працю К. Маркс. М. Павлик часто

посилається на «Капітал» [4], використовує деякі його положення для обґрунтування власних думок. Це свідчить про те, що вчений не досить критично поставився до цієї праці.

У монографії «Україна Irredenta» Ю.О. Бачинський для доведення власних міркувань до рівня практичних рекомендацій опирався на марксистську схему зміни способів виробництва. Він підтримує погляди соціал-демократичних доктринерів, що український селянин не здатний адаптуватися до суспільного поступу. Ю.О.Бачинський критикує капіталізм і пропонує боротися проти польської шляхти з допомогою парцеляції (дроблення) землі з подальшим створенням спільних господарств. На його думку, індивідуальне господарювання – це крок назад. Проте, заперечуючи самому собі, учений зазначив, що колективне позбавлене належних стимулів [5, с. 112].

В.Г.Барвінський виступав проти соціалістичних доктрин [1, с. 85-87]. Він стверджував, що організувати колективне господарювання та рівний розподіл неможливо, бо це призведе до лінощів одних людей та зниження продуктивності праці інших. В.Г.Барвінський, за дослідженнями С.М.Злупка, був прихильником теорії граничної корисності, яка на той час упереджувалася і відкидав твердження, що в основі вартості товару лежить праця.

Вчений критикував К.Маркса за те, що останній у теорії вартості запровадив поняття суспільно необхідної абстрактної праці. В. Барвінський писав: «Живемо в часи нужди і голоду, коли соціальне питання стає на деннім порядку в усіх країнах. Шукаючи відповіді на соціальні проблеми, українська молодь попадає під вплив ідей Ч. Дарвіна, Ф. Лассаля і К. Маркса». Це і непокоїло В.Г. Барвінського [5, с. 122].

Громадський діяч, агроном за освітою, організатор кооперативного руху в Україні К.Паньківський виступав проти таких систем суспільної реформи, як колективізм і державний соціалізм. Дослідник його діяльності І. Витанович писав, що К. Паньківський у кооператизмі сподівався знайти цілу програму реформи суспільного ладу, яка б забезпечила демократизацію нашого громадянства і вважав, що його програма кооперації здатна мати «відрубний характер» супроти соціалістичних систем [5, с. 130].

На переломі XIX-XX ст., коли на соціальній суперечності і народній бідності паразитували матеріалістично-соціалістичні доктрини з їх бездуховністю та аморальними засадами, єпископську, а потім і митрополичу посади зайняв А.Шептицький. Свої пастирські послання (найпомітніша серед них, на думку С.М.Злупка, «О квестії соціальной») він завжди насичував економічним і соціальним змістом і вважав, що всіх зробити економічно рівними, як це обіцяють соціалісти, ніколи не вдасться, оскільки не всі однаково здібні стати заможними [5, с. 136].

Розповсюдження соціалістичних ідей та популяризація «Капіталу» К. Маркса [5] значно вплинули на формування ідей та думок західноукраїнських вчених. Сьогодні з впевненістю можна стверджувати, що розвиток економічної думки в даному напрямку зайшов у нікуди та не приніс нашої науці та економіці вагомих плодів. Проте, досвід захоплення цією теорією був корисним для деяких вчених і сприяв прогресу ідей та думок в майбутньому.

На сьогодні важко сказати, як розвивалася б наша національна економічна думка без штучного насаджування соціалістичних ідей світосприйняття. Дослідження цієї проблеми дозволить розкривати широкому загалу справжні погляди українських науковців, розвивати та поповнювати національні надбання в галузі історії економічної науки.

1. Барвінський В. Економічні програми / В. Барвінський // Діло. – 1882. – № 93 – С. 85-87.

2. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності) / С.М. Злупко // Навч. посібник. – Львів, 2000. – 496 с.

3. І. Франко про соціалізм і марксизм. / І. Франко // Рецензії і статті 1897-1906. – Нью-Йорк, 1966. – 250 с.

4. Маркс К. Капітал. / К. Маркс // Т. 3. – М., 1961. – 545 с. – (Соч. – 2-е вид. / К. Маркс, Ф. Енгельс; Т. 25, Ч. 1).

5. Вірник Д.Ф. Нариси з історії економічної думки на Україні / Д.Ф. Вірник// Вид-во Академії наук УРСР, 1956. – 390 с.

Ткаченко Олена Вадимівна

*к.е.н., доц. кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Кулага Ірина Володимирівна

*к.е.н., доц. кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ФІНАНСІАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ, ФІКТИВНИЙ КАПІТАЛ ТА ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ

Економічна історія світу у ХХІ ст. вже відзначена серйозними негативами, що є наслідками парадигмальних змін суспільно-економічного розвитку, які істотно ускладнили умови суспільного відтворення, порушили динаміку та масштаби економічного зростання у більшості країн світу. Найвиразнішим доказом є глобальна економічна криза 2008-2009 рр. Вона стала викликом для наукової спільноти, політичної еліти та державного апарату. Державне регулювання в нинішню епоху тотального панування неоліберальних стратегій продемонструвало свою неефективність і, замість гальмуючої дії, виявило стимулюючий вплив на розгортання кризових процесів перенакопичення капіталу, у першу чергу, фінансового. Вчені у своїх пошуках причин даної кризи зізнаються у наявності «білих плям» у дослідженні природи сучасної економічної циклічності, але, як правило, повертаються до вже напрацьованого методологічного інструментарію у межах так званого мейнстріму. Тому численні дослідження кризи 2008-2009 рр. різняться визначенням її передумов, причин, характеру протікання і наслідків, та спираються на позиції різних напрямків та шкіл економічної науки, зокрема: неокласичної школи, кейнсіанства, інституціоналізму, поведінкової теорії та інших. Більшість вчених-дослідників теорії циклів та криз вважають її логічним завершенням цілої низки фінансових криз кінця ХХ ст. (мексиканської 1994-1995 рр., азійської 1998-2001 рр.), звинувачують у цьому глобальний фінансовий капітал, формування якого розпочалося після Другої

світової війни і який на сьогодні став домінуючим фактором світового розвитку.

Протягом трьох останніх десятиліть до кризи 2008-2009 рр. структура світового економічного зростання характеризувалася випереджальним розвитком фінансового сектору у порівнянні з іншими секторами національних економік. Так, ще на початку 1980-х рр. сектор фінансових послуг у сукупному прибутку корпоративного сектору дорівнював 10 %, а у 2007 р. він досяг вже 40%. І якщо в 1950-х рр. у фінансовому секторі створювалося 3,9% ВВП США та 3,0 – 4,1% ВВП більшості європейських країн, то перед кризою, відповідно, – 9,8% та 7,3 – 7,9% [1, с. 204]. Інвестиційні процеси як у реальному секторі, так і у фінансовому секторі супроводжувалися зростанням обсягів грошових потоків, що циркулювали на національних та глобальних фінансових ринках. Це явище отримало назву «фінансіалізація економіки».

Варто зазначити, що термін фінансіалізації економіки викликав увагу дослідників ще до кризи 2008 р., але особливої актуальності набув саме у період розгортання кризи та після неї. Попри такої уваги та значних наукових пошуків у цьому напрямку, до цього часу не існує загальноприйнятого визначення даного явища. Р.Буквіч та Р.Оціч визначають його як «...зростаючу та системну владу фінансів та фінансового інжинірингу» [2, с. 7]. На думку С.К. Дубініна, фінансіалізація «... означає випереджальне зростання обсягу фінансових операцій у порівнянні зі зростанням ВВП та інвестицій в основний капітал» [3, с. 8]. «Фінансіалізація – це форма функціонування економіки, що характеризується домінуванням фінансових угод у загальній структурі внутрішніх, а особливо, міжнародних відносин і підпорядкуванням реального сектору економіки фінансовому», – вказує Ю.І.Осик [4, с. 202]. Близьким до такого визначення є підхід В.Д.Базилевича, якій вважає, що фінансіалізація відображає кардинальні зрушення у структурі сучасної світової економіки, що пов'язані з гіпертрофованим домінуванням фінансового сектору [5, с. 12]. У випадку фінансіалізації «...мова йде не тільки про зростання фінансового сектору, як такого, а про набуття ключових характеристик фінансового ринку іншими секторами

економіки...», – відзначає В.І.Сапунов [6, с. 207]. «Фінансіалізація – випереджаюча динаміка розвитку фінансів по відношенню до інших галузей економіки», – наголошує Є.С.Хесін [7, с. 32]. Більш об'ємне та глибоке визначення фінансіалізації дає С.Радзівська: «Фінансіалізація є процесом, який порушує оптимальне співвідношення розвитку фінансового і реального секторів економіки, гіпертрофовано збільшує обсяги фінансового сектору та його роль у процесах розширеного відтворення економіки» [8, с. 133].

Узагальнивши численні підходи до трактування поняття «фінансіалізація», можна стверджувати, що основними її формами є: зростання ролі фінансових послуг в економічному розвитку, підвищення частки фінансового сектору у загальній сумі доходів, збільшення фінансової глибини економіки. В 1980 р. фінансова глибина світової економіки за показником, що характеризує відношення вартості глобальних фінансових активів до ВВП, склала 103%, а в 2008 р. – 292%; показник фінансової глибини, що характеризує відношення позабіржових деривативів до ВВП виріс з 297% в 2000 р. до 899% – в 2008р. [9, с. 10]. Одночасно варто зазначити, що по суті в цьому явищі немає нічого нового, його основні аспекти та майбутні загрози були виявлені і проаналізовані багато десятиріч тому. Саме Карл Маркс розпочав використовувати поняття «фіктивний капітал» (від лат. fictio – вигадка) і наведена ним характеристика донині залишається затребуваною, що засвідчила криза 2008-2009 рр.

Категорія фіктивний капітал розглядалася Марксом у зв'язку з аналізом кредиту та банківського капіталу. Досліджуючи природу кредиту як засобу екстенсивної та інтенсивної експансії капіталу, Карл Маркс виходить на процеси утворення акціонерного капіталу і, як наслідок, появу капіталу фіктивного. Найбільш важливим у цьому дослідженні є розмежування позичкового та фіктивного капіталу, функціонування яких опосередковано рухом цінних паперів. У першому випадку цінні папери є сферою вкладення для позичкового капіталу, за їх допомогою здійснюється і розвивається кредит, а отже, як паперові двійники реального капіталу вони відображають його зростання. Але разом з тим

цінні папери не мають самі по собі дійсної вартості і у цьому розумінні вона є фіктивною. Маркс називає її оманливою вартістю, як поняття, що протилежне реальній вартості.

«Боргові зобов'язання, що видані за взятих з початку у борг, а потім вже давно витрачений капітал, ці паперові дублікати знищеного капіталу функціонують для своїх власників як капітал, оскільки вони є цілком придатними для продажу товарами...» – пояснює Карл Маркс відособлення титулів власності, що сприяє утворенню фіктивних операцій на ринку цінних паперів [10, с. 19].

Один з відомих коментаторів капіталу Д.Розенберг виділив наступні ознаки фіктивного капіталу: по-перше, він являє собою посягання на частину додаткової вартості у формі регулярного доходу, по-друге, – це домагання є предметом купівлі та продажу і є особливим товаром, по-третє, ціна цього особливого товару є ніщо інше як категорія принесеного їм доходу, по-четверте, за умов стабільності останнього ціна фіктивного капіталу регулюється нормою відсотку [11, с. 687]. Отже, можна стверджувати, що поняття фіктивний капітал одночасно як відповідає, так і не відповідає базовому визначенню капіталу [12, с. 90-94]. Якщо реальний капітал існує в продуктивній формі, результатом його функціонування є створення товару, то через механізм оцінки фінансовими інструментами його вартість може змінюватися. Остання залежить не від вартості даного «товару» (товару як такого не існує, а є лише фіктивна похідна від функціонуючого товару), а від декількох чинників, що є досить далекими від процесу створення реальної вартості, а саме: очікуваних дивідендів, ставки відсотку та кон'юнктури фондового ринку. Як наслідок, зміна величини фіктивного капіталу не співпадає зі зміною обсягу реального капіталу, спекулятивний характер формування прибуткових очікувань у фінансовому секторі збільшує обсяги фінансових інструментів та продукує нові, розвиток фондового ринку посилює інвестиційну та загальноекономічну нестабільність. Фіктивний капітал являє собою один із самих нестійких показників ринкової економіки, а його невизначеність робить його особливо чутливим до кризових явищ.

Епохи, що пройшли після написання «Капіталу», істотно змінили уявлення про фіктивний капітал. Сучасні вчені розглядають його як основну складову фінансового капіталу, а останній, у свою чергу, перетворився в домінуючу в умовах сучасної економіки форму капіталу. Вже згаданий процес фінансiалiзацiї трансформує функціонування економічних систем як на макро-, так і на макрорівні. Відрив фінансового сектору від реального досяг колосальних масштабів, фінанси перетворилися на певного монстра, що паразитує на суспільній продуктивній діяльності. Це дає підстави стверджувати про існування об'єктивного економічного закону випереджального зростання фінансового капіталу порівняно з нарощенням обсягів економічного виробництва [13, с. 13]. Ключову роль у динамізації цього процесу відіграла лібералізація міжнародної міграції капіталу в умовах глобалізації, яка призвела до безконтрольного та некерованого глобального капіталу, що випереджає реальну економіку та має здебільшого спекулятивний характер, а процеси комп'ютеризації, розвиток телекомунікаційних мереж зумовили можливості для розвитку фінансового капіталу як віртуального, створивши штучні фіктивні гроші та капітали. І хоча криза 2008-2009 рр., що довела всю проблематичність такого розвитку, мала надзвичайно глибокий характер, змусила реорганізувати міжнародний фінансовий сектор та модернізувати методи його державного регулювання, тенденція випереджального зростання обсягів фінансових потоків відновлюється. Група економістів на чолі с Т. Пікетті складала прогноз, відповідно до якого у ХХІ ст. приріст світової економіки відбуватиметься середніми темпами та становитиме 1,0-1,5% на рік, а глобального фінансового капіталу – 4-5% [14, с. 572]. Отже, головна суперечність капіталістичного відтворення буде лише посилюватися і світовій економіці загрожують нові глобальні економічні потрясіння.

1. Иноземцев В.Л. Экономический кризис 2008 года: общие проблемы и индивидуальные решения, Бузгалин А. В. (ред.–сост.) // Главная книга о кризисе: сборник. Москва. Яуза и Эксмо, 2009, с. 203-237.

2. Буквич Р., Оич Ч. Финансиализация и современные экономические кризисы [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/finansializatsiya-i-sovremennye-ekonomicheskie-krizisy>

3. Дубинин С.К. Финансиализация экономического роста и российская национальная финансовая система // Финансы: теория и практика. – Москва. – Финансовый университет. – 2017. – № 4 – С. 6-21.

4. Осик Ю.А. Деглобализация мировой экономики как следствие ее финансиализации // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014.. – № 1 (часть 2) – С.202-205.

5. Базилович В.Д. Концептуалізація мегатрендів економічного розвитку в контексті глобальних викликів сучасності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (15-16 листопада 2012 р.). / В.Д. Базилович – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 11-15.

6. Сапунов В.И. Финансиализация капитализма и ее влияние на медиасектор // Вестник ВГУ. Серия: Филология. журналистика. – 2007. – № 2 – С.205-209.

7. Хесин Е.С. Современная мировая экономика: финансиализация и накопление капиталов // Деньги и кредит. – 2016. – № 8. – С. 31-37.

8. Радзівська С. Глобальна криза, фінансіалізація і технологічний розвиток // Міжнародна економічна політика. – 2016. – № 1. – С. 126-157.

9. Данилина С.А. Виртуальность фиктивного капитала в современных условиях / С.А.Данилина // Социально-экономическое развитие региона: теория и практика. Весник Тульского филиала Финуниверситета – Тула: ТулГУ, 2017. – С.7-11.

10. Маркс К. Капитал. Т.3 // Маркс К., Энгельс Ф., соч. 2-е изд., т. 35, ч. 2.

11. Розенберг Д. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса. М.: Экономика, 1983.

12. Кулага І.В., Ткаченко О.В. Фінансіалізація економіки як чинник сучасної циклічності / Збірник тез наукових робіт V

Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економіки та фінансів» (Буковель-Україна) 21-24 березня 2016 року, I том / Фінансово-економічна наукова рада, 2016. – С.90-94.

13. Білорус О.Г. Відтворювальна еволюція та структурна трансформація глобального капіталу // Фінанси України. – Київ, 2015. – № 11. – С. 7-21.

14. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century / T. Piketty – Paris 2014, – 685 p.

Лавриненко Володимир Миколайович

*к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

«Маркс – це економіст, який володів
гострим історичним чуттям»

Ф. Бродель

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ КАРЛА МАРКСА

Теорії минулого важливі, коли в них є запити сучасності. Роль наукової спадщини марксизму в ХХІ ст. залишається дієвою для осмислення та формування сучасного економічного мислення вільного від стереотипів і догматизму притаманному радянському тлумаченню цього вчення. Під кутом зору сучасної економічної науки до марксистської економічної теорії відносяться дослідження тих економістів, методологія та підходи яких спираються на творчість Карла Маркса. Економісти-марксистки є прихильниками ідеї того, що капіталістична система по суті є внутрішньо суперечливою, а теорія її еволюції засвідчує про неминучість її краху. Ключову ідею цієї системи складає протиріччя між капіталом і працею. Конфлікт між сторонами цього протиріччя впливає на всі аспекти розвитку капіталістичної системи – від специфічних

форм технологій та етики капіталізму до історичних форм державної економічної політики.

У відповідності до марксистської теорії процес накопичення капіталу – двигун капіталістичної системи, потужність якого зменшується з ростом органічної будови капіталу, що пов'язане із зниженням норми прибутку, підвищенням ступеня експлуатації праці, витісненням робітників з виробництва, збільшенням армії безробітних, погіршенням життєвих умов пролетаріату. В своєму дослідженні Маркс розглядав тенденцію до зниження норми прибутку як *історичне* явище. В першому томі «Капіталу» характеризуючи історичну та економічну особливість капіталізму він відмічав: «Нагромадження заради нагромадження, виробництво заради виробництва – цією формулою класична політична економія виразила історичне покликання буржуазного періоду» [3, с. 164-165]. Маркс-революціонер дотримувався погляду, що його теорія реалізується в горизонтах майбутнього суспільства повстанням пролетаріату як класу, і він очікував виходу цього класу на панівне становище у суспільстві. Хоча концепція нагромадження капіталу, розроблена Марксом-економістом, не знайшла цілковитого підтвердження в подальшому розвитку капіталістичних суспільств, в яких сформувалися інституційні запобіжники вирішення протиріччя між капіталом і працею, але вона сприяла створенню цілісної та дієвої теорії нагромадження капіталу яка була в подальшому розроблена представниками немарксистських напрямків економічної думки.

Науково-політична діяльність К.Маркса відбувалася в період ХІХ ст., яке за висловом відомого французького філософа та історика М.Фуко, було *століттям історії*. Маркс як історик, застосовуючи історичний підхід, акцентував увагу на науковому розумінні історії яку він називав матеріалістичною і яка поривала з ідеалістичним розумінням історії та емпіричною історіографією, предметом якої було переважно зібрання чи опис історичних фактів та подій. Як економіст, К.Маркс приділяв особливу роль теорії матеріального виробництва та «*економічному історизму*» (К.Поппер) в дослідженнях буржуазного суспільства.

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

Застосовуючи історичний підхід, Маркс виокремлював по суті дві стратегії дослідження в політичній економії та економічній історії. Перша передбачала, що джерелом систематичної рефлексії над минулим економічним життям вважається історизація політекономії, а друга стратегія вбачала нові джерела економічної історії у розширенні та поглибленні її наукового поля дослідження. Ця остання тенденція пов'язана із процесом відмови від фактографічної, ідеографічної та описової історії на користь роз'яснюючої історичної науки. Зростання ролі історичної складової яке спостерігається в економічних дослідженнях проблем вітчизняної [2] та світової історії економіки та економічної думки [4], яскраво висвітлює тезу про залежність історичного знання та соціальної реальності минулого та сучасності. Включення історії до економічної науки, – відмічає відомий польський історик В. Влосек, – дозволяє подати економічні явища не лише у статичному описі (винятково синхроністично), але і сприяє унаочненню їхньої сутності – також у діахронії, в своєрідній динаміці [1, с. 85].

Історичний метод Маркса був спрямований на часову перспективу минулого і дозволив аналізувати ранні стадії господарського розвитку, які передують і впливають на економічну сучасність. Стосовно економічної науки він був покликаний довести, що її категорії та поняття не є абсолютною істиною на всі часи. Маркс захищав тезу, що економіка є наукою історичною. Її закони та категорії є дотичними тільки до тієї стадії господарського виробництва, до якої вони належать. Такі категорії, як-от прибуток, заробітна плата і рента, є «теоретичними виразами, абстракціями соціальних відношень виробництва». В них так само мало вічного, як і в тих відношеннях, які вони відображають.

Аналізуючи теорію марксизму у її соціологічній, історичній та економічній складових, Й. Шумпетер звертав увагу на те, що внаслідок спроби сформувати «величну логіку історичної реальності» Маркс розкриває своє бачення *економічної інтерпретації історії*. В ньому відсутнє твердження про те, що діяльність індивідів і соціальних груп цілком чи здебільшого детермінується *економічними мотивами* (в цьому відношенні Маркса вперто не розуміли – відмічає

Шумпетер). Навпаки в його теорії міститься пояснення ролі та механізму *неекономічних мотивів* та аналіз відображення соціальної реальності у свідомості людей [5, с.25-26]. По суті у дослідженнях Маркса застосовуються основи інституційного аналізу.

Хибним тлумаченням положення про економічну інтерпретацію історії, Шумпетер вважає, і віднесення її лише до матеріалістичної інтерпретації (навіть якщо Маркс сам називав її так!). У своїх спробах пояснити історичний процес Маркс використовував засоби емпіричної науки, а його теорія зводилась до таких двох понять: **по-перше**, форми чи умови виробництва є визначальними чинниками для соціальних структур, які, своєю чергою породжують соціальні дії та цивілізації; **по-друге**, форми виробництва мають свою власну логіку і змінюються у відповідності з внутрішньою необхідністю, щоб шляхом власного функціонування створити своїх наступників [5, с. 26]. Саме діалектичний зв'язок форм виробництва і соціальних дій та цивілізаційних умов розвитку історично окреслених суспільств визначають теоретичну роль марксистської концепції економічної інтерпретації історії в пізнанні та поясненні історії господарського розвитку.

Життєвий шлях К.Маркса – це діяльність *людини, політика*, геніального *вченого*, теорія якого була спрямована на пояснення та зміни історичного процесу розвитку людства. Вона мала практичні наслідки своєї реалізації (в різних формах її інтерпретації) у значній кількості країн світу. Сучасні запити до марксизму, як наукової теорії визначають те, що деякі важливі складові історичної долі капіталістичного устрою суспільства, окреслені К.Марксом, не витримали перевірки практичним розвитком капіталістичного суспільства у XX та початку XXI ст., проте, як інтелектуальний проект, ідеї та логіка марксизму залишаються дієвим засобом аналізу методологічних та теоретичних проблем сучасної економічної науки.

1. Вжосек В. Історія-Культура-Метафора. Постановня неокласичної історіографії; Про історичне мислення / Войцех Вжосек ; [пер. з польськ.]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 296 с.

2. 4. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. / Л. Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
3. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори / Переклад з другого рос. видання. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 23. – 847 с
4. Шумпетер, И. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса [Текст] / пер. с англ. Н.В. Автономовой, И. М.Осадчей, Н.А. Розинской; под науч. ред. В.С. Автономова. М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 416с.
5. Шумпетер, Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Йозеф Шумпетер ; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 528 с.

Тимченко Юлія Вікторівна

*к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ У ПОГЛЯДАХ К.МАРКСА ТА ЇЇ АКТУАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Протягом усієї історії людства питання соціальної нерівності було актуальним. Актуальним воно залишається і для нашого сьогодення. Адже, у будь-якому суспільстві існують соціальні групи, які різняться за своїм становищем у системі соціальних зв'язків, тобто соціальна нерівність існувала завжди. Вона була й буде у будь-якому суспільстві. Але за наявності малої кількості багатих людей і переважної кількості бідних (як це характерно для сучасної України) можливості досягнення достойного рівня життя для останніх стають ще більш проблематичними. Така ситуація завжди створювала велике соціальне напруження.

Першим дослідником, хто створив наукову концепцію соціальної нерівності, був Карл Маркс, що розробив знамениту теорію класів.

Виходячи з цієї теорії, класи – явище історичне. Вони виникли в період розпаду первіснообщинного ладу і змінилися настільки, наскільки змінилися засоби виробництва. Кожній суспільно-економічній формації відповідає свій клас. Так, у рабовласництві класами-антагоністами були рабовласники і раби, у феодалізмі – феодали та кріпосні селяни, у капіталізмі – буржуазія і робітничий клас. Двома класами, що не є антагоністами у соціалістичному суспільстві виявляються робітники і селяни. Що стосується комунізму, то у ньому класів не буде узагалі, адже класи, будучи явищем історичним, виникли на певному етапі розвитку цивілізації, тож настане день і час, коли вони мають зникнути, і суспільство стане безкласовим.

Основними критеріями, за якими марксизм поділяв суспільство на класи, були такі:

- організація суспільного виробництва;
- володіння засобами виробництва;
- використання найманої робочої сили.

На основі цих критеріїв розподіляється рівень доходів між класами, в результаті чого у капіталізмі існують такі класи як буржуазія, пролетаріат (робітничий клас) і селянство.

Крім класів, як вважав К. Маркс, в суспільстві існують ще й інші соціальні верстви, зокрема, міжкласовий прошарок – інтелігенція, декласовані елементи та маргінальні групи. Інтелігенцією Маркс називає соціальну групу, що складається з осіб професійно зайнятих творчою працею, котра потребує спеціальної освіти (лікарі, науковці, діячі культури та мистецтва, педагоги, тощо). Інтелігенція не має ніякого відношення до виробництва, тому не є класом, але покликана обслуговувати інтереси класів. Декласовані елементи – це соціальні верстви населення, у яких відсутня будь-яка власність і стабільне джерело доходу. Маргінальні верстви перебувають на самому «дні» суспільства, за межами характерних для даного суспільства соціальних норм та цінностей. Маргінальні верстви викликають зневагу у всіх інших членів суспільства [4].

Однак, соціальна філософія К. Маркса визначає соціальну нерівність далеко не в повній мірі. Зокрема, хибним є трактування соціальної нерівності як історичного явища, тобто з

часом, відповідно цієї точки зору, суспільство досягне такого рівня розвитку, коли всі його члени будуть соціально рівними. Також, поверхневим є твердження, що в основі соціальної нерівності лежить лише економічна (матеріальна) складова. З цього приводу, М. Вебер говорив, що на статус людини у суспільстві крім багатства впливають також влада і престиж. Таким, чином, теорія соціальної нерівності К.Маркса виявилася досить не досконалою. Тож, згодом на зміну їй прийшла теорія соціальної стратифікації, що враховувала різноманітні чинники, що впливають на соціальний статус людини.

Здавалося б, що сучасному світі, всі люди мають формально рівні права з народження, але насправді суспільство, як і раніше, зберігає свою ієрархію. Оскільки, інститут власності підтверджує право на спадок, у суспільних індивідів далеко неоднакові шанси досягти високого соціального рівня. Адже, престижну освіту (а згодом і престижну посаду) можуть здобути не лише люди з високими розумовими здібностями, а й ті, які можуть за це заплатити.

Однак, як визначав сам К.Маркс, ієрархічна структура змінюватиметься за рахунок дальшого збагачення невеликої купки багатіїв і зубожіння основної маси населення – трудящих. А це призводитиме до відкритої боротьби проти соціальної нерівності.

Однозначно, соціальна і майнова нерівність не може бути ознакою цивілізованого суспільства і соціальної держави. Вона повинна бути контрольованою, щоб не стати причиною суспільної дестабілізації. І це надзвичайно складне питання повинно вирішуватися на державному рівні через державне регулювання соціально-економічної сфери суспільства та створення відповідного інституційного забезпечення. Бідність і соціальна нерівність є прямим наслідком не компетентної державної політики. Бо як всім відомо, середній клас – це опора індустріального суспільства.

1. Брегеда А. Соціологія: Навч. метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / Київський національний економічний ун-т. – К., 1999. – 123с.

2. Герасимчук А. Соціологія: Навчальний посібник/ Андрій Герасимчук, Юрій Палеха, Оксана Шиян.; Ред. В. Я. Пипченко, Н. М. Труш. – 3-є вид., вип. й доп.. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2003. –245 с.

3. Дворецька Г. Соціологія: Навч. посібник / Київський національний економічний ун-т. – 2-ге вид., перероб.і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472с.

4. http://pidruchniki.com/15660212/sotsiologiya/teoriyi_sotsi_alnoyi_nerivnosti

Колядич Олександр Іванович

*к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ВІД КОММОДИФІКАЦІЇ ДО НЕРІВНОСТІ В ДОХОДАХ

Марксистська традиція ґрунтується на концептуальному вченні К. Маркса, яке надає підстави застосовувати його, розглядаючи виклики різних історичних періодів, та окремих суспільств. Ця потужна концепція на сьогодні далеко від реабілітації, хоч поставлений нею діагноз, стосовно експансії ринку, хвиля якої накочується з 1970-х років, очевидно, реалізується на практиці в поточних умовах світової економічної, фінансової і політичної систем.

Зростання кількості орієнтованих на ринок домогосподарств, розвиток «комерційного суспільства», мали глибокі наслідки практично для всіх аспектів діяльності людини. Уклад життя до формування ринкового (капіталістичного) суспільства, регулювався традиційними інститутами, в силу яких можливість вибору життєкожної окремої особистості визначалися різними громадськими, політичними і релігійними структурами. Ці інститути зводили до мінімуму можливість появи змін, не дозволяючи людям домагатися особливого прогресу, але при цьому оберігаючи їх від багатьох незручностей впродовж життя.

Зародження ринкового суспільства сприяло набуттю особистістю можливості впливати, контролювати і відповідати

за власне життя – як виявилось, це не тільки звільняє, а й лякає: адже вікно можливостей відкривалося як для прогресу, так і для регресу.

Коммодифікація – трансформація діяльності, здійснюваної заради забезпечення особистого споживання, в виробництво товарів, що реалізуються на відкритому ринку, – дозволила людям підвищити ефективність використання свого часу завдяки спеціалізації: індивідуум зосереджувався на виробництві того, що у нього виходило найкраще, набуваючи потрібні йому продукти у інших виробників. При нових формах торгівлі і виробництва поділ праці використовували, щоб знизити собівартість товарів, таким чином посприявши доступності широкого асортименту нової продукції. К.Маркс і Ф.Енгельс, по-своєму змальовували процес комодифікації в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848): «Буржуазія, скрізь, де вона досягла панування, зруйнувала всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини. Без жалю розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до її «природних повелителів», і не залишила між людьми ніякого іншого зв'язку, крім голого інтересу, безсердечного «чистогану» ... Вона перетворила особисту гідність людини в мінову вартість і поставила на місце багаточисленних подарованих і набутих свобод одну безсоромну свободу торгівлі... Буржуазія лишила священного ореола всі види діяльності, які до тих пір вважались почесними і на які дивились з побожним тремтінням. Лікаря, юриста, священника, поета, людину науки вона перетворила в своїх платних найманих працівників» [1, с. 4].

Дії, які раніше були прямим результатом взаємодії між людьми, – розваги, емоційна підтримка, навчання, відпочинок, догляд за дитиною, – тепер потрапили на ринок, де людські відносини приховані за безособовою купівлею-продажем. В цілому, коммодифікація – це не унікальна трансформація, а невід'ємна частина капіталістичного розвитку. Саме коммодифікація закладає підґрунття нерівності в доходах.

К. Маркс, окрім системної коммодифікації, підставою і головним критерієм соціальної нерівності і соціальної стратифікації вважав поділ праці, що обумовлює нерівне становище індивідів у суспільному виробництві, відмінність виконуваних ними ролей і розмірів одержуваної ними частки суспільного багатства. У процесі розвитку суспільства

відбувалася професійна спеціалізація, поділ на кваліфіковану і некваліфіковану, виконавську і управлінську, фізичну і розумову працю. З виникненням приватної власності запроваджується поділ на тих, хто нею володіє, і хто її позбавлений і знаходиться в різних формах залежно від власників.

Проте, суттєвий поштовх для посилення нерівності у доходах стають процеси другої половини ХХ ст. Від 1950-х років на світовому ринку капіталів стають помітними нові тенденції. Основні зрушення стосувалися того, що надзвичайно вигідним стає розміщення капіталів у нові галузі, які виробляли нові види продукції, що приносило високі прибутки. Абсолютно новим явищем, починаючи з 80-х років ХХ ст., стає стрімке зростання фінансових ринків (валютних, фондових, кредитних), що суттєво позначилося на всій сфері виробництва і торгівлі у світовій економіці.

Тривалий час фінансові ринки обслуговували передусім реальний сектор економіки: тут здійснювалися платежі, розрахунки, надавалися короткострокові (для покриття недостатньої ліквідності) і довгострокові (інвестиційні) кредити, мобілізувалися необхідні для цього сектору фінансові ресурси на ринках цінних паперів (облігацій як боргових зобов'язань і акцій як титулів власності). Поступово ця сфера почала набувати самодостатнього і самостійного характеру. Її кількісне зростання полягало у відкритті широких можливостей для суто фінансових, спекулятивних і страхових операцій (і внутрішніх, і міжнародних). Ці можливості зростають із появою у 1970-1980-х роках нових фінансових інструментів і операцій – так званих похідних цінних паперів (деривативів), насамперед ф'ючерсів і опціонів. Деривативи надали право купувати чи продавати цінні папери, кошти, матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому. Все це призвело, як зазначають автори посібника «Історія економіки та економічної думки» до випереджувального зростання кількості угод на світових валютних ринках порівняно з обсягом торгівлі товарами та послугами. За таких умов гроші стали гіперактивним товаром, а спекуляція на курсах валют – найвигіднішою ринковою спекуляцією [2, с. 473]. Врешті решт, спекулятивний капітал сприяв і продовжує сприяти значному поглибленню нерівності доходів.

Сучасний дослідник проблеми нерівності доходів Т. Пікетті вперше висловив думку про те, що головним чинником виникнення нерівності доходів є нерівність при володінні активами, а не нерівність в оплаті праці [3]. Причиною нерівності оплати праці, вчений називає – ерозію соціальних норм. До цього слід додати, що епіцентром цієї ерозії у з 70-х-80-х років XX століття, стає саме фінансова підсистема ринкової економічної системи. Пікетті стверджує, що керівники вищої ланки самі собі встановлюють зарплати, керуючись соціальними нормами, а не ринковими принципами. Вище керівництво мотивує збільшення своєї зарплати тим, що соціальні норми схильні до ерозії. По суті, різке збільшення доходів пояснюється дією соціальних і політичних, а не чисто економічних сил.

Серед основних ознак нерівності доходів слід виокремити: коммодифікацію*, поділ праці (за К.Марксом) та нерівність у володінні активами (за Т.Пікетті). Див. рис. 1.

Рис. 1. Ознаки нерівності доходів

* Коммодифікація (commodification, від commodity – товар) – процес, в ході якого все більше число різних видів людської діяльності знаходить грошову вартість і фактично стає товарами, що купуються і продаються на ринку. Теоретичною основою даної ідеї стали роботи Карла Маркса, який стверджував, що капіталізм є економічною системою яка саморозширюється, і вимагає все більшої коммодифікації, що призводить до витіснення духовних або людських цінностей грошовими.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. Государственное издательство политической литературы; М.; 1955.
2. Історія економіки та економічної думки : навч. Посіб. / [С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко] за ред. проф. С.В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – 743, [1] с.
3. Пікетті Тома. Капітал у ХХІ столітті / Тома Пікетті. Пер. з англійської Наталії Палій. К. : Наш Формат, 2016. – 696 с.

Лопух Ксенія Володимирівна

*к.е.н., старший викладач кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана*

ВПЛИВ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ЗАЙНЯТІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ: ПОГЛЯД К. МАРКСА

На початку ХХІ ст. світ стоїть на порозі Четвертої промислової революції (Індустрія 4.0.), яка асоціюється з розвитком розумних машин та штучного інтелекту. Фундаментальною відмінністю цієї промислової революції від попередніх у технологічному сенсі є взаємодія різних новітніх машин з фізичними, цифровими та біологічними системами. Проте не новою у даному процесі революційних інноваційних змін є проблема впливу технічного прогресу на сферу зайнятості, адаптації більшої частини суспільства до новітніх технологій, підвищення продуктивності праці від впровадження інновацій у різних сферах людської діяльності та розподілу доходів. З цього приводу німецький економіст, засновник Всесвітнього економічного форуму у Давосі К. Шваб зазначив: «Урок Першої промислової революції залишається сьогодні актуальним: головним показником прогресу досі виступає ступінь сприйняття суспільством технологічних інновацій» [5, с. 12]. У короткостроковому періоді промислової революції не завжди мають позитивний ефект, але здійснюють визначальний вплив на розвиток суспільств у майбутньому.

У другій половині XIX ст. на цій проблемі вже акцентував увагу К. Маркс. Визначальну роль у формуванні системи наукових поглядів вченого щодо соціально-економічного розвитку суспільства відіграло бурхливе розгортання Першої промислової революції (1760-1840-ві рр.), яка стала основою стрімкого економічного зростання Англії другої половини XIX ст. Разом з тим, запровадження машинного виробництва призвело до глибокої соціальної кризи, зокрема швидкого поширення безробіття та зубожіння більшої частини населення. Промислова революція, з одного боку, сприяла впровадженню нових технологій та безпрецедентному зростанню продуктивності праці; виникненню нових міст, фабрик і транспортних мереж; розширенню та інтенсифікації міжнародної торгівлі. Але вона також кардинально змінила соціальну структуру суспільства, зруйнувавши старі соціальні групи і створивши нові – від промисловців-мільйонерів до збіднілого робочого класу [1, с. 47-48].

К. Маркс піднімає важливу і актуальну для сьогодення проблему соціальної нерівності та її джерел, одним з яких він виокремлює технічний прогрес. Вже у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) зазначається: «... сучасний робітник з прогресом промисловості не піднімається, а все більше опускається нижче умов існування свого класу. Робітник стає паупером, і пауперизм зростає швидше, ніж населення і багатство» [2]. Цю проблему він глибше розкриває у своїй основній праці «Капітал» і наголошує на тому, що постійне удосконалення техніки і технологій призводить до збагачення головним чином їх власників та до уповільнення зростання доходів основної маси населення, а подекуди й посилення бідності та злиднів.

Вчений відштовхується від основоположної ідеї, запозиченої у Д. Рікардо про те, що між машиною та робітником існує конкуренція, і останній цю конкуренцію програє, особливо коли мова йде про машини із застосуванням енергії пари замість ручної праці. Запровадження машин дозволило підвищити у десятки разів продуктивність виробництва та скоротити використання ручної праці, що призвело до вивільнення значної маси робітників. Проте саме технічний прогрес призвів до того,

що кількість безробітних постійно зростала. К. Маркс пише: «Коли робоча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирого матеріалу, без допомоги людини та вимагає лише контролю з її боку, ми маємо перед собою лише автоматичну систему машин, яка здатна до постійного удосконалення у деталях» [3, с. 392]. Таким чином, безперервний технічний прогрес породжував значні економічні проблеми – велику кількість безробітних, зубожіння значної частини населення та злидні. «Частина робочого класу, яку машина перетворює у надлишкове населення, з одного боку, гине у нерівній боротьбі старого ремісничого та мануфактурного виробництва проти машинного, а з іншого – переходить до більш доступних галузей промисловості, переповнює ринок праці та знижує ціну робочої сили нижче за її вартість» [3, с. 441]. А це у свою чергу призводило до зниження заробітної плати і посилення залежності робітника від роботодавця. Не дивлячись на швидкі темпи економічного зростання країни в цілому, загальний рівень добробуту населення впав, особливо некваліфікованих робітників, а нерівність між бідними та багатими набула критичних масштабів. На думку К. Поланьї, цей період у розвитку ринкової економіки супроводжувався «удосконаленнями ціною соціальних лих» [4, с. 46] та «соціальною катастрофою». Крім того, К. Маркс зазначає про посилення негативного впливу технічного прогресу на основну масу населення у зв'язку з наявністю кризових явищ в економіці.

К. Маркс виступав з гострою критикою сприйняття окремими дослідниками XIX ст. соціальних проблем, що породжував технічний прогрес, як «тимчасових незручностей». Мається на увазі, що робітники, витіснені машинами, не встигають пристосуватися до нових виробничих умов, швидко знайти нову роботу або перекваліфікуватися. Він наголошує, що «тимчасовий» вплив машин виявляється постійним, оскільки вони поступово захоплюють нові галузі виробництва» [3, с. 442]. Поширення технологій є безперервним процесом, а, отже, воно фактично стає основою постійного існування безробіття. Розв'язання мирним шляхом даного конфлікту – між впровадженням нових машин і скороченням внаслідок цього

робітників – було неможливим. Машини – це основа капіталістичного способу виробництва, де робітник експлуатується капіталістом, а його праця та продукт праці відчужуються від нього. Тому К. Маркс вбачав вирішення вказаного протистояння через «стихійне обурення» робочих мас та революційну боротьбу.

Більшість сучасників вважають економічні ідеї К. Маркса застарілими для ХХІ ст., проте його глибокий науковий аналіз впливу технічного прогресу на окремі прошарки населення, зокрема зайнятих у промисловому виробництві, заслуговує на увагу, адже вчений одним з перших показав взаємозв'язок між удосконаленням техніки та зростанням безробіття. В умовах розгортання Четвертої промислової революції проблеми технологічного безробіття та зростання доходів і нерівності стають все більш актуальними і потребують свого розв'язання.

1. Назар С. (2013) Путь к великой цели: история одной экономической идеи. М., АСТ, CORPUS.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>

3. Маркс К. (1978) Капитал: критика полит. экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М., Политиздат.

4. Поланьи К. (2014) Великая трансформация. политические и экономические истоки нашего времени. СПб., Алетейя

5. Шваб К. (2016) Четвертая промышленная революция. М., ЭКСМО

Опанасенко Володимир Михайлович

*к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Полюсевич Юлія Геннадіївна

*к.е.н., старший викладач кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ МАРКСИЗМУ ВЧЕНИМ- ЕКОНОМІСТОМ О.Д.БІЛІМОВИЧЕМ

Олександр Дмитрович Білімович – видатний представник української економічної думки, який народився та отримав вищу освіту на території сучасної України. За роки життя вченим було написано й опубліковано більш ніж 150 наукових робіт різними мовами, серед яких «Марксизм: изложение и критика», яка була опублікована в 1954 році в Сан-Франциско. Варто зазначити, що О. Білімович, за всі роки свого життя, ніколи не був прихильником марксизму, вчений відстоював позиції громадянського миру, соціального партнерства, консенсусу та приватної власності, які, на його думку, дозволять забезпечити соціальну й політичну стабільність країни.

Підаючи критиці марксистську економічну теорію перше на що звертає увагу О. Білімович – це розуміння і тлумачення економічного розвитку історії. В суспільстві К. Маркс виокремлює продуктивні сили, які на ряду з виробничими відносинами утворюють базис суспільства, який, в свою чергу, зумовлює класову структуру суспільства, політику, право, мораль, релігію, філософію тощо. А єдність всіх цих елементів утворюють суспільну формацію. Таким чином, К.Маркс акцентує увагу на тому, що лише матеріальні умови життя визначають розвиток суспільства. За такою ж логікою, засновник марксизму визначає, що на буття окремого індивіда впливає зовнішнє середовище, тим самим формуючи його індивідуальну свідомість. Ця ідея лягла в основу формаційної парадигми розвитку людства. Тому в усіх творах К.Маркса на першому місці стоять економічні проблеми буржуазного

суспільства, адже, на думку вченого-марксиста, дослідження суспільного базису дає відповідь на всі соціальні проблеми.

З цього приводу О.Білімович зазначав, що подана «схема Маркса свідомо і грубо перекручує складний і багатогранний історичний процес. І для того, хто вільний від гіпнозу цього збочення ясно, що побудований на ній марксизм може руйнувати, але не може створити соціальних відносин, які відповідали б як матеріальним потребам людей, так і їх нематеріальним прагненням, настільки ж глибоким, сильним і первинним, як і матеріальні потреби» [1, с. 33].

У вище наведеній тезі О. Білімовича досить чітко його непогодження з висунутою ідеєю К. Маркса. Вчений, в свою чергу, був прихильником комплексного підходу, наголошуючи на рівнозначності всіх факторів соціального розвитку, таких як політичні, економічні, національні, духовні тощо. І хоча О.Білімович не заперечував важливості марксистського базису, але й не вважав його ключовим фактором економічного розвитку. Адже, ті ж самі виробничі відносини, на думку вченого-економіста, залежать як від фізичної праці, так і від моральних, етичних та розумових здібностей економічних суб'єктів. З цього приводу він писав, що «Під впливом всього цього виникають різні види прояву себе людиною і всі сторони його діяльності, які в один і той же час є і подіями і факторами історії. Такі: економіка і техніка (матеріальні блага), генетика (стать, сім'я), національне почуття (рід, Батьківщина), політика (влада і свобода), знання (наука), естетика (мистецтво), мораль (любов) і аморальність (егоїзм, заздрість і злість), релігія і безбожництво» [1, с. 36].

Не розділяв О.Білімович й точку зору К.Маркса щодо утворення додаткової вартості та питань розподілу. Загально відомо, що основна ідея теорії додаткової вартості була запозичена вченим-марксистом з теорії англійського економіста класика Адама Сміта про прибуток. Додаткова вартість – це неоплачена праця робітників, які не отримають всієї грошової винагороди за створений ними товар і те, що робітник не отримує привласнюється підприємцем в якості прибутку [2, с. 197-209]. Саме це і є показником експлуатації капіталістом найманого робітника в теорії марксизму, ця теза і стала

основною в заклику до класової боротьби, що пропагувалася К. Марксом. Він виокремив наступні шляхи збільшення додаткової вартості: збільшення кількості робочого часу або збільшення інтенсивності праці за умови незмінності заробітної плати.

Розглядаючи теорію доданої вартості за Марксом, О.Білімович наголошував на тому, що якщо мінову вартість створює лише праця найманого робітника, то відповідно останній і має отримати весь продукт своєї праці. В цьому випадку будь-який прибуток від капіталу, землі й будь-який прибуток підприємця повинен розглядатися виключно як експлуатація найманого робітника і як несправедливе відрахування від його доходів, тобто «неоплачений час».

Також О.Білімович звертає увагу й на те, що у вільному ринковому господарстві підприємці купують не «робочу силу», а «працю» з чітко окресленими діями найманого робітника і з чітко визначеним робочим часом. Відповідно заробітна плата – це не що інше як ціна самої праці. Вчений підкреслює, що прибуток на капітал, земельна рента і підприємницький дохід ніяким чином не можуть бути відрахуванням від доходу робітника (неоплаченим робочим часом).

Підсумовуючи О.Білімович зазначає, що «як сам продукт, у тому числі продукти, які складають реальну заробітну плату, так і їх ціна й мінова цінність є результатом не єдиної праці, але й інших факторів: землі, нагромадженого капіталу й організаційних функцій підприємця» [1, с. 50]. І відповідно, саме вони являють собою винагороду за корисну для всіх участь зазначених вище факторів у господарському процесі.

Не дивлячись на критичний аналіз марксистської економічної теорії О.Білімовичем необхідно зазначити й те, що представники марксизму основною основну свою задачу вбачали в показі прогресивного розвитку на той час нового способу суспільної дійсності – комунізму і підводили під нього певну економічну систему, яка ще не існувала в світ, а також великою заслугою К.Маркса був детальний аналіз економічної та соціальної системи капіталістичного способу виробництва.

1. Билимович А. Д. Марксизм (Изложение и критика). – Сан-Франциско, 1954. – 83 с.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Книга 1: Процесс производства капитал // Соч. – 2-е изд. – Т. 23. Государственное издание политической литературы, М. 1960. – 906 с.

Шевченко Олена Олександрівна

*к.е.н., доцент кафедри менеджменту Донбаської державної
машинобудівної академії, здобувач кафедри історії та теорії
господарства ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У ПРАЦЯХ К. МАРКСА ТА ПРЕДСТАВНИКІВ НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Системний аналіз капіталістичного господарства здійснив К. Маркс, представивши трактування термінів «спосіб виробництва», «надбудова», «суспільно-економічна формація». За визначальний критерій їх типологізації вчений обрав панівну форму власності на засоби виробництва. В своїх роботах («Економічно-філософські рукописи 1844 року» і першому томі «Капіталу» (1867)) він дослідив роль праці, виробництва у житті людини і суспільства загалом, а також охарактеризував конкретну соціальну форму праці за умов капіталістичної господарської системи, назвавши її визначальною ознакою відчуження. Присвятивши «Капітал» головно з'ясуванню економічних законів і категорій капіталізму, К.Маркс кожен економічну категорію розглядає у ньому з точки зору її соціального змісту.

Економічний матеріалізм як єдина філософія марксистської політичної економії дуже багато запозичив від класичної політичної економії. Але він не спроможний пояснити рух господарської системи суспільства, хоч і має під собою життєвий ґрунт, оскільки породжений епохою, яка пронизана психологією економізму. Цей економізм означає, що життя і світ сприймаються як господарство, потуга людини і

суспільства оцінюється економічним багатством. Проте заслугою К.Маркса, на нашу думку, є акцент на трактуванні економіки соціальних аспектів економічних явищ і процесів як суспільної системи, що пов'язана, нехай і за детермінуючою схемою, з політичними і духовними процесами. З аналізу марксистської теорії та методології потрібно зауважити, що даний напрям набагато більш глибоко і всебічно, ніж економізм і заснована на ньому неокласична теорія, аналізує трансформації глобального господарства, і застосування багатьох її положень об'єктивно необхідно. Крім того, слід відзначити методологічну строгість і цілісність марксизму. Але цей напрям дослідження і його методологія має низку недоліків. По-перше, виключно матеріалістичного розуміння господарських змін на сьогодні абсолютно не достатньо. По-друге, більш явний акцент повинен бути зроблений на внутрішньому розвитку людини, а отже, і духовній сфері глобального господарства. Хоча це положення природно випливає з логіки господарської еволюції, представлені в марксизмі, метою якої є всебічний розвиток особистості, багато дослідників не бажають помічати очевидних фактів. По-третє, в сучасних змінах велика роль належить суб'єктивним чинникам, що підтверджують трансформації глобального господарства та досягнення методології постнеокласичної науки. Необхідне коригування господарської методології з урахуванням і цього положення.

Представники неокласичного напрямку економічної думки приділяють увагу дослідженню економічних систем. Концептуальний підхід та основні теоретичні здобутки А. Маршалла щодо дослідження господарських процесів суспільного розвитку витримали перевірку часом і займають важливе місце в арсеналі сучасної економічної теорії та історії економічної думки. Разом з тим, більш абстрактний рівень аналізу порівняно з класичною і історичною школами, «обмежена сфера такого аналізу і його крайня віддаленість від практичних проблем», сприяли спрощеному сприйняттю людини як раціонального максимізатора та виключенню зі сфери дослідження неокласиків (аж до 30-х рр. XX ст.) макроекономічної проблематики та процесів економічного зростання.

Будь-яка економічна система припускає, що індивіди прагнуть поводитися відповідно до вимог соціального співробітництва. Вони можуть прагнути до цього через систему вільної участі у виробництві (і, отже, у задоволенні потреб інших індивідів), яка визначає їхні доходи і розміри власності, або вони можуть бути змушені робити це з примусу чи під загрозою репресій. Такими є відмінності між механізмами співпраці індивідів у ринковій (капіталістичній) та соціалістичній економічних системах.

Критика соціалізму відіграє провідну роль у вченні Л. фон Мізеса. На його думку, в умовах відсутності ринку і, отже, відсутності цін на вироблені товари, неможливо здійснити економічний розрахунок. В умовах відсутності підприємців, що ризикують власними капіталами, а також за відсутності приватної власності, не може бути економічного розрахунку, цін, та ринку. На думку Л. фон Мізеса, соціалізм, або «система запланованого хаосу» поєднує безмежне марнотратство ресурсів через відсутність їх ринкової оцінки та господарську безініціативність внаслідок значної бюрократизації. Соціалістична система «противиться» технічному прогресу через відсутність механізмів і стимулів для впровадження інновацій, а тому не в змозі забезпечити довгострокового економічного зростання та підвищення рівня добробуту населення.

Здійснений аналіз методології відомих теорій дозволяє дійти висновку, що не один із перерахованих вище напрямків, які панують в економічній науці, не може дати цілісного, сутнісного погляду на сучасні господарські трансформації. Ці теорії та концепції, з одного боку, формують фрагментарне бачення сучасних процесів, а з іншого – акцентують увагу на тих моментах, які не є найбільш актуальними. Вони не розкривають багато важливих характеристик сучасних змін.

Патлатой Олександр Євгенович

*к.е.н., старший викладач кафедри загальної економічної теорії
та економічної політики Одеського національного
економічного університету*

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ТВОРАХ К. МАРКСА: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

К.Маркс був одним із перших економістів, який та сторінках багатьох своїх творів порушив проблеми творчої діяльності, розглядаючи її як у соціально-філософському, так і в економічному контексті. Представники класичної політичної економії – попередники К.Маркса (передусім А.Сміт і Д.Рікардо) розрізняли просту та складну працю, добре розуміли роль освіти, майстерності та кваліфікації індивіда у кшталтуванні останньої. Утім, визнаючи, що кваліфікована праця створює відносно більшу цінність (вартість) в одиницю часу, ці видатні економісти не ідентифікували *якісних* відмінностей між рутинною, репродуктивною працею та творчою діяльністю. Зазначена проблематика залишалася також поза предметом дослідження «вульгарної» (за термінологією Маркса) політичної економії Ж.Б. Сея, хоча важко переоцінити заслуги цього економіста як одного з перших дослідників впливу науково-технічного прогресу на економічну ефективність та добробут суспільства, який обґрунтував необхідність централізованого фінансування науки.

Отже, К. Маркса можна вважати піонером у дослідженні творчої праці, яка постає на сторінках його творів у амбівалентній ролі. З одного боку, творчість, особливо наукова діяльність з її значущими винаходами та відкриттями, сприяє (принаймні, на окремих етапах) самозростанню індивідуальних капіталів. По-друге, деякі види творчої діяльності вже за часів К. Маркса були певною мірою інтегровані у капіталістичні відносини. Однак найважливішими для мислителя було значення творчої діяльності у процесі самозаперечення капіталу, її роль в емансипації людини та місце творчості у суспільстві майбутнього, новій соціально-економічній формації.

Досліджуючи у першому розділі першого тому «Капіталу» вплив наукових винаходів на економію постійного капіталу (що вже було раніше відмічено Ж.Б.Сеем), К.Маркс «мимохідь зазначає»: «слід розрізнити всезагальну та сумісну працю. Та й інша відіграють в процесі виробництва свою роль, кожна з них переходить в іншу, але між ними існує також і відмінність. Всезагальною працею є будь-яка наукова праця, будь-яке відкриття, будь-який винахід. Вона обумовлюється частково кооперацією сучасників, частково використанням праці попередників. Сумісна праця передбачає безпосередню кооперацію індивідуумів» [2, Т.1, Ч. 1, с.116]. Така класифікація є набагато більш плідною, ніж тривіальне розрізнення між «фізичною» та «розумовою» працею, оскільки, по-перше, творча діяльність, приміром, скульптора чи музиканта може бути дуже фізично виснажливою. По-друге, з такої класифікації органічно випливає різний спосіб суспільного визнання праці, яка здійснюється в безпосередній кооперації та відповідно в опосередкованій взаємодії між сучасниками та попередниками.

Перш за все, нове наукове знання, витвір мистецтва, тощо одержують суспільне визнання винятково як результат конкретної діяльності, безвідносно до обсягу праці, витраченого на їх створення. Крім того, ринок приймає або відкидає той чи інший продукт стихійно, і, не маючи суспільної споживної вартості, такий продукт не може стати товаром. Якщо вироблене благо протягом деякого часу ніхто не купив, воно не довело своєї товарної природи. Водночас той факт, що художник-невдаха Вінсент Ван Гог за життя спромігся продати за невеликі гроші лише декілька своїх картин, не відміння його подальшого визнання геніальним митцем. Так само якщо, приміром, певний науковий результат не був помічений, це ще не свідчить про те, що він є хибним чи ненауковим. У такому випадку нереалізований продукт вибуває зі світу товарів, нерозпредметнене ж знання все одно залишається в межах «третього світу» (тобто універсуму нагромаджених знань та науках дискусій за К. Поппером). Цікаво, що цей момент зауважує також і відомий опонент марксизму Ф.Хайек: «Оскільки теорії мають справу із загальними, стійкими властивостями світу, час, протягом якого наукові відкриття

повинні підтвердити свою цінність, не обмежений» [4, с. 381]. У той же час не можна забувати, що механізми верифікації/фальсифікації наукового знання, а також панівні естетичні орієнтири, так само як і суспільні потреби, поєднує факт, що й ті, й інші носять історичний характер і з часом суттєво трансформуються.

Всезагальна праця у розумінні К.Маркса вступає в кооперацію з працею сумісною передусім опосередковано, на рівні формування продуктивних сил суспільства. У даному випадку, приміром, наука уподібнюється силам природи: «Якщо закон відхилення магнітної стрілки у сфері дії електричного струму або закон намагнічування заліза електричним струмом, що проходить довкола нього, відкриті, вони вже не коштують ні гроша» [2, Т. 23, с. 398]. При цьому у рукописах К.Маркса не приділено належної уваги тому, за допомогою яких економічних механізмів науковці та винахідники впливають на структуру сукупного працівника, та чи може їх всезагальна праця бути формально чи реально підпорядкована капіталу. У даному випадку дорікати Марксу не є правомірним, оскільки підприємства XIX ст., на відміну від сучасних корпорацій, не мали дослідницьких підрозділів, а найбільш творчою діяльністю, безпосередньо підпорядкованою промисловому капіталу, могла бути щонайбільше праця інженера.

Водночас К.Маркс не заперечував можливість, що творча діяльність спроможна поставати в іпостасі *капіталістично* продуктивної праці. Дослідник зазначав, що, наприклад, учителі або актори, не будучи продуктивними працівниками з погляду їхньої конкретної праці, цілком можуть виступати такими стосовно підприємця, що їх найняв [2, Т. 48, Ч. 2, с. 60]. У «Капіталі» К. Маркс більш повно розвиває цю думку: «Так, шкільний учитель ... є продуктивним робітником, якщо він не тільки обробляє дитячі голови, але й виснажує себе на роботі для збагачення підприємця. Вкладе цей останній свій капітал у фабрику для навчання або в ковбасну фабрику, від цього справа нітрохи не змінюється. Тому поняття продуктивного робітника містить у собі не тільки відношення між діяльністю і її корисним ефектом, між робітником і продуктом його праці, але також і специфічно суспільне, історично виникле виробниче

відношення, яке робить робітника безпосереднім знаряддям збільшення капіталу» [2, Т. 23, с. 517].

Однак ситуація капіталістичної експлуатації як творчої, так і репродуктивної, як всезагальної, так і сумісної праці, була категорично неприйнятною для К. Маркса. У його уявленні критерієм справжнього багатства суспільства має стати вільний час, який, за відомим діалектичним законом, прийде у тотожність зі своєю протилежністю – робочим часом, який «буде обмежений нормальною мірою, ... буде витрачатися уже не для іншого, а для самого себе» (внаслідок ліквідації соціальних антагонізмів) [2, Т. 26, Ч.3, с. 266]. І в іншому місці знову: «по мірі розвитку великої промисловості створення реального багатства стає менш залежним від робочого часу..., а залежить, скоріше, від загального рівня науки та прогресу техніки...Замість того, щоб бути головним агентом виробництва, робітник стає поряд з ним», «відноситься до самого процесу праці як її контролер та регулювальник» [2, Т. 46, Ч.2, с. 213]. «Відбувається вільний розвиток індивідуальностей, і тому відбувається ... зведення необхідної праці суспільства до мінімуму, чому в цих умовах відповідає художній, науковий і т.п. розвиток індивідів завдяки вивільнену для всіх часу і створеним для цього засобам» « [2, Т. 46, Ч.2, с. 214]. На думку П. Мейсона, такий час уже потенційно настав, оскільки продуктивні сили сучасного суспільства вже спроможні забезпечити в багатьох галузях повну автоматизацію виробництва, однак «доступність дешевої та неорганізованої праці», а також ліберальна ідеологія перешкоджають цьому [3].

Інші сучасні дослідники, базуючись на ідеях К.Маркса, ведуть дискусію про межі між «інформаційною та індустріальною, продуктивною та непродуктивною працею, виробництвом та обігом, офісом та домом, приватним і суспільним» [5, с. 196-197], які в умовах сучасної цифрової економіки та розвитку цифрової економіки все більше розвиваються. Сучасні капіталісти, намагаються (не без певних успіхів) розширити та інтенсифікувати експлуатацію, «однак усе більше працівників (особливо молодих) працюють у все більш «розріджених умовах», і марксистська політична економія має брати це до уваги [5, с. 197].

Сучасні технологічні та економічні умови розширюють межі вільного часу, однак, однак при цьому: «Вільний час – це, так би мовити, форма «складної праці»... Маркс сам би розгледів усе це, якщо б очі йому не затьмарювали продуктивна праця та численні розмежування... Так само, як і Маркузе, замість того, щоб будувати фантазмічні картини «вільного часу» ..., міг би зрозуміти ..., що система з її технічним прогресом і автоматизацією, сама продукує вільний час...» [1, с. 69]. Ця думка, висловлена Ж.Бодрійяром, не втрачає актуальності і сьогодні, коли розвиток Інтернету та мереж комунікації начебто дає людині можливості для свідомого та змістовного розпорядження своїм вільним часом.

Отже, К.Маркс розглядав розвиток творчої праці як дієву форму, в якій виражається подолання капіталістичної експлуатації (хоча й не дуже цікавився особливостями включення такої діяльності в капіталістичні відносини). Багато з прогнозів мислителя виявилися напрочуд точними. Однак Маркс не міг урахувати, наскільки гнучко капіталістична система навчиться використовувати творчу працю. Інформаційна економіка дає більше можливостей представникам творчої, так само, як і досить рутинної праці, бути самозайнятими особами, які, не підкоряючись безпосередньо капіталу, усе ж працюють у його інтересах. Так само і робочий графік розробника або програміста в великій корпорації може бути доволі гнучким, однак від нього вимагають своєчасного надання якісного результату (що не завжди відповідає логіці здійснення творчої праці). При цьому значно подовжений вільний час широкого загалу людей у «суспільстві споживання» (може, навіть більш витонченого та індивідуалізованого) також є певною формою «виробництва-споживання», що робить прогнози щодо переходу до «посткапіталізму» доволі передчасними.

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр / Пер. с англ. С.Н.Зенкина. – М.: «Добросвет», 2000 – 390 с.

2. Маркс. К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 1-50. Издание второе. – М.: Издательство политической литературы, 1955-1981 гг.

3. Мейсон П. Посткапитализм. Путеводитель по нашему будущему. – М. : Ad Marginem Press, 2016. – 416 с.

4. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок / Ф.А. Хайек / пер. с англ. О.А. Дмитриевой под ред. Р.И. Капелюшникова. – Челябинск: Социум, 2011. – XXVIII + 394 с.

5. Fuchs C. Culture and Economy in the Age of Social Media. New York: Routledge, 2015. – 424 p.

Порохняк Надія Валеріївна

*викладач кафедри економічної теорії Харківського національного
аграрного університету імені В.В. Докучаєва*

СУПЕРЕЧНОСТІ МАРКСОВОГО ПІДХОДУ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ

Виникнення суперечностей підходу Карла Маркса до інтелектуалізації основного капіталу пов'язане, по-перше, з абсолютизацією ним ставлення до основного капіталу виключно з позиції його впливу на долю одного суб'єкта функціонування капіталу – найманого працівника і, по-друге, з тим, що абстрактна логіка цього принципу не співпала з реальним розвитком впливу основного капіталу на протязі минулих століть на суспільно-економічні відносини. Долання цих суперечностей має як теоретичний, так і практичний сенс.

Перша суперечність пов'язана із змінами суспільного призначення основного капіталу під впливом досягнень науки, її виникнення обумовлено тим, що Карл Маркс основний капітал розглядав не просто як засіб виробництва в його найбільш розвиненому вигляді, він виходив при цьому із того, що засіб праці, а відповідно і основний капітал «використовується тільки в рамках виробництва і для виробництва не маючи ніякої іншої споживчої вартості» [3, с. 201]. Із цих положень випливав зроблений Карлом Марксом висновок, що праця виступає у

вигляді окремих живих робітників, і що підкорені сукупному процесу системи машин і праці існують не в живих працівниках, а лише в активній системі машин. Відповідно цьому, накопичення знань і навичок, загальних продуктивних сил суспільного мозку, без чого неможливе функціонування основного капіталу, повністю поглинається ним в протилежність праці і виступає лише як якість основного капіталу [там само, с. 203]. Технократичний аспект, вираженням якого мимоволі є зазначена суперечність, викликає сумнів як з теоретичної, так і особливо з практичної точки зору.

Подальший розвиток, під впливом науково-технічної революції, продуктивних сил суспільства не підтвердив цієї суперечності. Найбільш яскраво це виявило себе в тому, що під впливом виникнення інформаційних технологій новітні засоби праці, виступаючи як основний капітал, в той же час не обмежуються лише безпосередніми виробничими функціями, а також є засобом задоволення індивідуальних потреб, які породженні інформатизацією суспільства і виступають, з інформаційної точки зору, як передумова реалізації всієї системи потреб.

Але справа не вичерпується лише цим. Під впливом врахування інтересів всіх суб'єктів функціонування капіталу, а не лише безпосередньо підприємців, в умовах перетворення, під впливом науки і забезпечуючого її інтелекту, сформувалася таке явище і відповідне йому поняття як інтелектуальна власність. Під нею розуміється власність будь-якого юридичного або фізичного суб'єкта на результати інтелектуальної діяльності та продукти інтелектуальної творчої праці, що існує у формі об'єктів авторського винахідницького права, а також прав, пов'язаних з різними видами промислової діяльності, яка знаходиться, з точки зору її творчого аспекту, під загрозою недобросовісної конкуренції. В інтелектуальній власності зазвичай виділяють речовий зміст (об'єкти власності) та її суспільну форму – відносини між різними економічними суб'єктами, перелік яких не обмежується безпосередніми представниками капіталу і охоплює різні сфери суспільного відтворення [1, с. 671-672].

Друга суперечність пов'язана з висновком, що ефективність безпосередніх витрат робочого часу працівника, під впливом науково-технічного прогресу, багаторазово зростає, але це досягається тим, що одночасно при втіленні цього прогресу, робочий час акумулює в собі досягнення і додаткові витрати інших сфер діяльності. Маркс стверджував, що «опанування для процесу виробництва колосальних сил природи та природознавства повинно надзвичайно підвищити продуктивність праці, але далеко не так ясно чи не купується це підвищення продуктивної сили збільшенням витрат праці в іншому місці» [2, с. 398].

Розвиток продуктивних сил суспільства не підтвердив абсолютизації загроз, випливаючи із цього положення. Дійсно, працівник не займається науковою працею як такою, але він є суб'єктом реального втілення досягнень науки, які в сучасних умовах реалізуються через НДДКР. Ця система є органічною, тобто функціонує за принципом взаємного відбиття властивостей однієї ланки на якості і креативні можливості інших ланок. Сучасне виробництво практично однаково не можливе без інтелектуалізації праці на етапі масового виробництва НДДКР, яка на практиці існує в формі набуття нових інтелектуальних якостей безпосередніми працівниками.

Особливої уваги заслуговує *третьа суперечність* поглядів, яка пов'язана з прогнозами стосовно майбутнього стану суспільства під впливом науково обумовленого розвитку основного капіталу. Ця суперечність породжена з висновком про те, що ніби то розвиток основного капіталу в умовах перетворення науки в систему використання законів природи в процесі виробництва, змінює роль робітника, як безпосередньої сили праці, і відповідно веде до розкладу існуючої економічної форми буржуазного суспільства. Більше того, за таких умов рушиться виробництво, що засноване на міновій вартості, оскільки робочий час перестає бути мірою створення багатства, а мінова вартість перестає бути мірою споживчої вартості [3, с. 208].

Що стосується теоретичного аспекту підходу до цієї суперечності, то, на наш погляд, сумнівим є виводити долю суспільство із впливу на неї щодо одного із суб'єктів

функціонування основного капіталу, а не всієї їх сукупності. Адже і для підприємця розвиток основного капіталу під впливом науки не лише розширює можливості отримання прибутку, але й веде до загострення конкурентної боротьби, створює додаткові передумови загострення економічних криз, обумовлює виникнення таких вимог до нього, до яких він не був готовий.

Саме ця обставина обумовила реалізацію закономірності, яку сформулював сам Карл Маркс відносно того, що буржуазія, не може існувати не викликаючи постійно переворотів засобів виробництва, не революціонізуючи відповідно виробничих відносин і тим самим всієї сукупності відносин суспільних, постійні перевороти у виробництві безперервне потрясіння всіх суспільних відносин. Саме цей рух відрізняє буржуазну епоху від всіх інших [2, с. 498]. Практичним наслідком цієї закономірності стало виникнення інтелектуального капіталу, який нейтралізував можливі руйнівні аспекти впливу науково обумовлених змін в основному капіталі.

Інтелектуальний капітал являє собою потенціал реального діяльнісного втілення можливостей інтелекту у формі його нематеріальних і матеріальних проявів всіх рівнях суспільного поділу праці і на засадах принципів функціонування капіталу у його єдності з інтересами суспільства.

В світовій економічній науці, економічно сутнісною, визначаючою часткою інтелектуального капіталу виступають нематеріальні активи. Наприклад, в журналі «Intellectual capital» в узагальнюючій формі ці активи трактуються як «всі елементи господарського підприємства, які існують на додачу до оборотного капіталу та матеріальних активів. Вони є елементами, що окрім оборотного капіталу та матеріальних активів, роблять ділову роботу і часто є основним джерелом прибутку підприємства» [4, с. 613]. Без забезпечення здатності здійснювати ділову роботу, тобто відповідних ділових і особистісних якостей всіх учасників функціонування капіталу, по-перше, неможливе функціонування основного капіталу в сучасних умовах і, по-друге, адаптація його до викликаних ним нових суспільно-економічних відносин. Саме здійснення цих вимог і обумовило те, що прогноз К. Маркса став реальністю.

Шляхами врахування і долання зазначених суперечностей, на наш погляд є такі:

– коли мова йде про суспільні зміни, які виникають під впливом інтелектуалізації основного капіталу, то ці зміни слід досліджувати і адресувати стосовно всіх суб'єктів функціонування капіталу і тих суспільних інститутів, що обумовлюють його функціонування і в свою чергу знаходяться під його впливом;

– підходити до ті фундаментальних змін, які відбуваються під впливом інтелектуалізації основного капіталу, з тих позицій, що сутність капіталу в процесі суспільних трансформацій, обумовлених розвитком цього капіталу, не змінюється;

– вважати не достатнім аналіз наслідку розвитку основного капіталу лише під кутом впливу його на додаткову вартість і прибуток, слід враховувати комплексний соціальний вплив, враховуючи і той його аспект, який пов'язаний із прогресивними змінами у функціонуванні як праці, так і суб'єктів підприємництва.

1. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 1 / ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.— К.: Видавн. центр «Академія», 2000. – 864 с.

2. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн.1: Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе, Т. 24. М. Издательство политической литературы, 1961. – 907

3. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов (первоначальный вариант «Капитала»). Часть 2 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе, Т. 46. Ч. 2М. Издательство политической литературы, 1969. – 618

4. Kwee Keong Choong Intellectual capital: definitions, categorization and reporting models, Journal of Intellectual Capital, 2008. Vol. 9, Issue: 4.— pp.609–638

Задорожнюк Наталія Олексіївна

*к.е.н., доцент кафедри економічних систем та управління
інноваційним розвитком Одеського національного
політехнічного університету*

Власенко Олена Владиславівна

*старший викладач кафедри економічних систем та управління
інноваційним розвитком Одеського національного
політехнічного університету*

ВКЛАД КАРЛА МАРКСА В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Карл Маркс (1818-1883 годы) был выдающимся человеком: философом, юристом, политологом и социологом, который внес весомый вклад в развитие экономической теории. В отличие от своих предшественников К. Маркс одним из первых определил экономическую теорию как науку, изучающую производственные отношения людей, законы развития общественного производства и распределения материальных благ. Ключевые положения представителей классической политической экономии стали основой для формирования марксизма: единства составляющих способа производства.

К.Маркс ввел понятие «общественно-экономические формации», смена которых обусловлена опережающим развитием производительных сил, на определенном этапе вступающим в противоречие с производственными отношениями, которые сдерживают их дальнейшее совершенствование. Поэтому, в ходе исторического развития общества, происходит замещение менее прогрессивных производственных отношений более развитым способом производства.

Начало становления и развития марксизма относится к 1840-м годам, когда Фридрих Энгельс (1820-1895 годы) в результате анализа ключевых экономических категорий и положений классической экономической школы, делает выводы о противоречиях экономической теории А. Смита. В 1844 г. полученные выводы были изданы К.Марксом в работе

«Экономико-философские рукописи», в которой он утверждал, что частная собственность является результатом отчужденного труда [1].

Исследования К. Маркса и Ф. Энгельса отображаются в их научных трудах. Первой совместной работой К. Маркса и Ф. Энгельса стала книга «Святое семейство», изданная в 1844 г., в которой они подвергают критике пролетариат и определяют его как трудовую массу, неспособную к самостоятельной классовой борьбе; определяют роль пролетариата как передового класса, который призван полностью уничтожить частную собственность.

В 1846 г. публикуется следующий совместный труд ученых «Немецкая идеология», в котором предложено расширенное материалистическое объяснение истории, где основой общественного развития ими признается главное противоречие капитализма: противоречие между производственными отношениями и производительными силами [1].

Далее, в 1859 г. опубликована работа К.Маркса «К критике политической экономии», в которой были отображены основные принципы исследования предмета политической экономии; впервые обосновано понятие денег как «всеобщего эквивалента» и сделан вывод о том, что возникновение существования денег обуславливается наличием товара. Следует отметить, что именно научный труд К.Маркса «К критике политической экономии» стал основой для написания его главной экономической работы – четырехтомника «Капитал».

В первом томе «Капитала» К.Маркс формирует трудовую теорию стоимости и раскрывает двойственный характер труда, который заключен в товаре. То есть потребительная стоимость товара, определяемая материально-вещественной формой, определяется конкретным трудом работника, а стоимость товаров, которая их соизмеряет, создается абстрактным трудом. При этом за меру стоимости товара К.Маркс принимает общественно необходимое рабочее время, которое затрачивается на производство конкретного вида товара при усредненных условиях производства.

В своих исследованиях особое внимание К. Маркс уделял рабочей силе как товару, которая, в свою очередь, тоже имеет потребительную стоимость. Он определял стоимость рабочей силы как совокупность жизненных благ, которые необходимы для сохранения и развития жизненных сил конкретного работника и членов его семьи. А заработная плата выступала в качестве цены рабочей силы.

Также К.Маркс ввел понятие «прибавочная стоимость» – количество вновь произведенной стоимости, которая превышает первоначальную стоимость рабочей силы, и которая присваивается капиталистом.

Исследуя происхождение и сущность денег, К.Маркс разработал теоретическую концепцию форм стоимости, смена которых приводит к формированию цены на товар. Также, согласно взглядам К.Маркса, деньги являются первой формой для формирования капитала.

Важно отметить, что К.Маркс первым разделил капитал на основной и оборотный, выявив, что в процессе своего движения данные части капитала по-разному переносят свою стоимость на выпущенную с их использованием продукцию. Также К. Маркс произвел деление капитала на постоянный (инвестируемый в средства производства) и переменный (вложенный в рабочую силу) [2].

Среди множества «экономических открытий» в марксизме важную роль играет теория воспроизводства, в основе которой лежал научный труд Ф.Кенэ «Экономическая таблица». К. Маркс сделал вывод о том, что процесс производства должен быть непрерывным и выделил в нем простое и расширенное воспроизводство.

Помимо исследования капитала К.Маркс изучал капиталистические циклы. А кризисы, как одну из фаз циклов, он объяснял тем, что производство осуществляется ради получения и максимизации прибыли, а не ради потребления, накопление капитала превышает потребительские возможности населения, и как следствие возникает перепроизводство [2].

Таким образом, научные идеи К.Маркса являются бесспорно значимыми для развития экономической теории и

служат основой для формирования многих современных экономических школ.

1. Тюкавкин Н.М. Краткий анализ экономической теории К. Маркса и Ф. Энгельса / Н.М. Тюкавкин // Вестник Самарского государственного университета. – 2014. – № 4 (115). – С. 157-163.

2. Экономика и управление: мир необъятного: [моногр.] / Д.И. Долгов. – Саранск, Издательство: МГПУ, 2014. – 521 с. ISBN: 978-5-8156-0654-8.

Зубко Тетяна Леонідівна

*к.е.н., доцент кафедри економіки та фінансів підприємства
Київського національного торговельно-економічного університету*

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ТА ПОМИЛКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ К. МАРКСА

Класична школа буржуазної політичної економії, її прогресивні ідеї набули розвитку в марксистській політичній економії.

К.Маркс, по-перше довів до рівня наукової теорії ідеї класиків політичної економії про двоїстий характер праці (в їхніх працях змішування споживної вартості та вартості, абстрактної і конкретної праці переважало над розмежуванням цих категорій). По-друге, як важливий момент теорії вартості К.Маркс виділяє те, що обмін є істотною умовою визначення вартості товару, його реалізації, перетворення продукту праці на товар. По-третє, він виділив поняття середньої вартості товару (остання визначається робочим часом), навколо якої коливаються ціни, а сама ціна, крім того, виражає коливання попиту і пропозиції. По-четверте, він розвинув діалектичний метод пізнання, зокрема виділив такі специфічні форми суперечності, як речовий зміст і суспільну форму. Це, у свою чергу, дало йому змогу розкрити глибинну сутність капіталу (його речовий елемент і суспільну форму), обґрунтувати

антагонізм капіталістичного виробництва (однією з форм якого є суперечність між живою та уречевленою працею). По-п'яте, по-новому обґрунтував предмет політичної економії, яка повинна вивчати не лише закони розподілу виробленого продукту (як вважав Д.Рікардо), а й закони безпосереднього виробництва, обміну та споживання, досліджувати виробничі відносини між людьми в усіх цих сферах суспільного відтворення у взаємодії з розвитком продуктивних сил. По-шосте, обґрунтував прогресивну роль акціонерної власності як в умовах еволюції капіталістичного способу виробництва, так і в побудові більш досконалого суспільного ладу. По-сьоме, обґрунтував об'єктивно неминуче зростання ролі великих підприємств і процес виникнення монополій, а також економічної ролі держави в умовах капіталізму. По-восьме, разом з Ф.Енгельсом розкрив діалектику форм власності (індивідуальної, акціонерної, державної). По-дев'яте, К. Маркс обґрунтував теорію економічних криз, зокрема схеми відтворення.

Водночас марксистське економічне вчення не позбавлене недоліків. Це насамперед непослідовне, значною мірою метафізичне застосування закону єдності і боротьби протилежностей у відносинах між двома основними класами буржуазного суспільства. Основний закон діалектики передбачає єдність і боротьбу протилежностей, а класики марксизму-ленізму наголошували лише на боротьбі, зазначаючи, що розв'язання цієї протилежності можливе лише внаслідок знищення одного класу іншим. Марксизм недооцінив роль приватної власності як у реалізації сутнісних сил людини, так і в побудові комунізму. Останній вони вважали ладом, несумісним з існуванням приватної власності. Тим самим класики марксизму недооцінили біологічну природу людини, значно перебільшили соціальний аспект її сутності, хоча К.Маркс розглядав людину і як природну істоту, наділену природними силами, вважав її біологічним явищем.

Марксистська теорія переоцінює роль крупного виробництва в економіці суспільства, значення процесу витіснення дрібного виробництва крупним. У ній також

гіпертрофовано розглядається роль державної власності в побудові нового ладу.

Недоліком марксизму є недооцінювання індивідуального та переоцінювання колективного привласнення. Хоч остання форма стає домінуючою (як це маємо в розвинутих країнах Заходу), вона повинна органічно поєднуватися з індивідуальною формою привласнення. Наявність лише однієї з них і навіть існування тієї чи іншої у надто обмежених (а не оптимальних) масштабах призведе до гальмування соціально-економічного прогресу.

У працях Маркса певною мірою прямолінійно обстоювався принцип економічного детермінізму, примат економіки над системою надбудовних відносин (соціальних, правових, політичних, національних, культурних та ін.), тобто механічна залежність цих сфер суспільних відносин від економіки. Така залежність справді спостерігається протягом тривалого проміжку часу. Але в короткий проміжок часу нерідко у тій чи іншій країні має місце примат політики, ідеології над економікою тощо. Слід враховувати, що надбудовні відносини ефективніше впливають на розвиток базису ніж це показано в працях Маркса. Згодом Енгельс у своїх листах вказував на цей недолік марксизму. Маркс та Енгельс недостатньо уваги приділяли закону попиту та пропозиції, впливу суб'єктивних оцінок споживачів на процес ціноутворення, поведінки споживачів тощо.

К.Маркс необгрунтовно вважав джерелом вартості лише працю найманих робітників, ігноруючи при цьому працю підприємців.

Щодо оцінок марксистської політекономії в останні роки науковцями колишнього СРСР, то тут помітні спроби цілком заперечити марксизм, протиставити його реаліям дійсності. Найбільшою мірою це стосується марксистської теорії експлуатації, власності, формаційного підходу. Коливання від фетишизації марксистських ідей до їх повного заперечення свідчать і про повну відсутність наукової етики, конформізм, некритичне сприйняття поглядів західних науковців та марксистської теорії тощо.

Цікавим є тлумачення ролі керівника в економічній теорії К.Маркса. Досвід людства, досвід історії, тим паче досвід «соціалізму», показує, що виробництво у дуже сильній степені залежить від організатора. Керівник грає роль завжди у будь-якій ієрархії праці, особистій чи державній. Але керівник єдиного (неконкуруючого, монопольного) ієрархічного господарства знаходяться в принципово інших умовах, ніж керівники конкуруючих ієрархій. Пригадаймо, що у організатора праця творча. Яким чином у підприємця чи директора оцінити творчу працю, яку Маркс визначив коротко як «закупити обладнання та сировину, найняти робочих»? В цю працю ми включаємо працю пошуку сфери прикладання капіталу, шляхів планування та контролю діяльності робітників; праця пошуку найкращої в даній ситуації системи стимулювання праці, нервова емоційна напруга та праця збуту товару, своєчасне повернення кредитів та боргів.

Творча праця управління як і будь-яка творча ненормована, тобто не визначається кількісно. Порівняти результати управління можливо тільки у «суміші» з «рутинною» працею. Ми бачимо спостерігаємо та інші ієрархії управління в приблизно аналогічних умовах. Часто вони конкурують і результат видно неозброєним оком. Конкурентний відбір ієрархій в боротьбі між собою – це єдино об'єктивний критерій. Як сказав Маркс «...– критерій істини».

А тому можна зробити висновок, що робітник рутинної праці звичайно виробляє більше свого необхідного продукту, робітник праці управління при зростаючій ієрархії виробляє навіть більше того, що проїдає сам (споживає за звичай більше ніж робітник). Це впливає з того, що інакше ієрархія б не розвивалась, не було б розширеного відтворення капіталу. В якій пропорції кожен з них виробив додатковий продукт встановити неможливо. Тоді модель «все виробив робітник, а капіталіст або директор його тільки експлуатує» частково невірна. Аналогічно невірне ствердження «робітник виробив праці на свою зарплату – все інше доход капіталіста чи директора». Суть у тому, що виміряти кількісно працю творчого робітника ми не можемо, його результативність з'ясовується

через працю інших робітників, що зайняті рутинною працею. Без тієї та іншої частини праці результату не існує.

1. Воин А., Бедненко В. Побритие бороды К. Маркса или научен ли научный коммунизм. К., 1997
2. Певзнер Я. А. Экономическое учение Карла Маркса перед судом двадцатого столетия. М., 1996.
3. Четвертаков С. В чем ошибся К. Маркс: Новое о разделении труда. К., 1998.

Логінов Микола Михайлович

*к.і.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ВІЙНА ЯК СПОСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ АНТАГОНІСТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ: ПОГЛЯД К. МАРКСА

Світову історію неможливо уявити без феномена війни, і це дає право стверджувати, що війна – атрибут людства, що виявляється у різних аспектах її буття. Це настільки складний і багатогранний феномен, що всі відомі на даний час світоглядні моделі тією чи іншою мірою включають у себе систему оцінок і відносин, пов'язаних з війною.

Теорія війни включає раціональні положення різних теорій, що дозволяє розкривати і обґрунтовувати окремі її сторони та елементи. Теорія марксизму виходить з того, що всі війни в сучасному світі відбуваються через конфлікти між класами і між імперіалістичними силами. Ці війни – частина природного розвитку вільного ринку і вони зникнуть тільки тоді, коли відбудеться Світова революція. Відповідно до цієї теорії війну можна розглядати як наслідок зростання економічної конкуренції між країнами. Війни починаються як спроба опанувати ринками і природними ресурсами і – отже – багатством. Дійсно, війна як спосіб перерозподілу ресурсів був домінуючим, починаючи з існування докласового суспільства. У період розпаду первіснообщинного ладу і переходу до класового суспільства відбувається, як зазначав Ф.Енгельс, «... виродження

древньої війни племені проти племені в систематичний розбій на суші і на морі з метою захоплення худоби, рабів та скарбів, перетворення цієї війни в регулярний промисел» [2, с. 108]. Метою середньовічних воєн був перерозподіл територіальних ресурсів, а більш пізніх – сировинних ресурсів і ринків збуту. Історичні періоди, коли війни велися на основі політичних, релігійних або ідеологічних цілей, підтверджують ці цільові установки. З виникненням держави створюються спеціальні загони озброєних людей – армії, пізніше, військово-морський флот. Класова боротьба між пригнобленими і пануючими класами нерідко переростала у народні повстання та громадянські війни.

«Щодо воєн, – вказував В.І.Ленін, – основне положення діалектики ... полягає у тому, що «війна є просто продовженням політики іншими» (саме насильницькими) «засобами». Таким є формулювання К. Клаузевіца ... [1]. І саме такою була точка зору К. Маркса і Ф. Енгельса, які кожен війну розглядали як продовження політики зацікавлених держав – і різних класів всередині них – в даний час» [3, с. 224]. Для досягнення політичних цілей у війні використовуються збройні сили як головний і вирішальний засіб, а також економічні, дипломатичні, ідеологічні та інші засоби боротьби. Походження війни як продукту та специфічної форми прояву соціального антагонізму нерозривно пов'язане з появою приватної власності і класів. «Виробництво стає суспільним актом, – писав Ф.Енгельс; натомість обмін разом із привласненням продуктів залишаються індивідуальними актами, актами окремих осіб: продукт суспільної праці присвоюється окремим капіталістом. Це і становить основне протиріччя, звідки впливають всі ті протиріччя, у яких рухається сучасне суспільство і які з особливою яскравістю виявляються у великій промисловості» [4, с. 674-675].

У класичній теорії воєн вважається, що головними джерелами сучасних воєн є антагоністичні протиріччя між державами і народами, які вирішуються силовими (насильницькими) засобами та способами. Ця теорія виходить з того, що війна являє собою складне суспільне явище,

продовження політики насильницькими засобами, відкрите, найбільш гостре збройне зіткнення держав і суспільних сил.

В історії людства завжди існували антагонізми між класами, що являє собою специфічний прояв боротьби протилежностей. Якщо говорити про суперечності між класом експлуататорів і класом експлуатованих, то і в рабовласницькому, і у феодальному, і в капіталістичному суспільствах вони протягом тривалого часу співіснують в єдиному суспільстві. Вони ведуть між собою боротьбу; але тільки тоді, коли протиріччя між ними досягає певної стадії, боротьба ця приймає форму відкритого антагонізму, який в процесі свого розвитку переходить у революцію або війну. Подібним чином відбувається в сучасному суспільстві перетворення мирного співіснування у війну (в кінцевому рахунку розв'язання старого протиріччя і народження нового відбувається у формі відкритого зіткнення). Однак ми повинні конкретно вивчати різні прояви боротьби протилежностей, не допускаючи недоречного використання вищенаведеної формули до всіх явищ. У конкретних випадках деякі спочатку неантагоністичні протиріччя можуть стати антагоністичними, деякі спочатку антагоністичні навпаки можуть трансформуватися у неантагоністичні.

Найбільш вираженими протиріччями у XX ст. під кутом зору їх значимості – між системами країн і конкретними країнами у їхній боротьбі за геополітичне положення у світі, за економічний і територіальний поділ та переділ світу, за вплив, лідерство і гегемонію у міжнародних відносинах, за світове панування і новий світовий порядок. Це протиріччя проявлялося протягом XIX-XX ст. Найбільш гостро і трагічно – наприкінці XIX ст. – коли у три етапи відбувся територіальний, економічний, соціально-політичний переділ світу між капіталістичними державами: перший переділ – в результаті Першої світової війни 1914-1918 рр.; другий – в результаті Другої світової війни 1939-1945 рр.; третій – в результаті розпаду СРСР як другої наддержави світу. Насильство, особливо військове, у вигляді збройних вторгнень, нападів, локальних і світових воєн, найбільш характерне як агресивний метод своєрідного «вирішення» геополітичних протиріч.

Сукупність глибоких протиріч, з одного боку, стимулює до вищого рівня розвитку, якісно нового суспільства, а з іншого боку, спричиняє кризи, соціальні зіткнення та війни.

Війна як суспільно-політичне явище у сучасних геополітичних умовах радикально змінила свою природу і сутність. ХХ ст. стало апофеозом воєн, дві з яких мали світовий характер. Разом з тим, війна як соціальне явище у сучасному світі трансформується і набуває нетрадиційний форм. На зміну традиційній війні приходить «гібридна війна» першочерговими стають військово-технічні та інформаційно-психологічні чинники. Поява нових форм суперництва і жорсткої конкуренції між державами виявляються у різних формах протиборстві. Сьогодні складно визначити ту межу, з якої починається війна і тим більше – коли вона закінчується. Наукові досягнення і технології дозволяють вести війну у різних формах без її попереднього оголошення, поза загальновизнаними правилами і встановленими законами [5]. Ідеї К.Маркса про війну як спосіб розв'язання антагоністичних суперечностей суспільного розвитку, передбачення її наслідків в історичному контексті, як і раніше, залишаються конструктивними для сучасних досліджень війни як цивілізаційного феномену.

1. Карл фон Клаузевиц. О войне. Издательство: Эксмо, Мидгард, 2007. – 864 с.

2. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. Т. 21. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 746 с.

3. Ленин В.И. Крах II интернационала. Полн. собр. соч., 5 изд., Т. 26. М.: Издательство политической литературы, 1969. – 591 с.

4. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. Т. 20. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 858 с.

5. Кузьмович А.В. Эволюция взглядов на теорию современной войны / А.В. Кузьмович // Армия и общество. – 2013. – № 1 (33). – С.138-142. [Електронний ресурс] – Режим

Волкова Олена Михайлівна

*к.е.н., старший викладач кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В СТРУКТУРІ МАРКСИЗМУ І КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Будь-який напрям економічної думки з'являється або виокремлюється в окремий напрям завдяки формуванню нової або оновленої методології дослідження суспільства в цілому та його господарської системи зокрема. Виникнення методологічного інструментарію економічних досліджень обумовлене пошуком загальних або часткових закономірностей економічного розвитку, спирається на історичні реалії його перебігу, рівень розвитку освіти, науки і, як правило, передбачає прогностичні цілі. Серед цих досліджень велика увага приділяється місцю і ролі держави в забезпеченні інтересів суспільства, його економічних суб'єктів відповідно до визначеної суспільної ідеології або її нейтральності, якими опосередкована методологія дослідження економічної системи як складової суспільства. Погляди науковців різних напрямів економічної думки, як правило, мають дотичні або протилежні підходи, ставлення до місця та ролі держави в суспільному розвитку. Й. Шумпетер в своїй книзі «Теорія економічного розвитку» говорить про схожість між його та Марксовим розумінням розвитку світу, але зауважує, що ця схожість перекреслюється величезними світоглядними розбіжностями [6, с. 40].

Методологічною основою пояснення функціонування господарства та суспільства у А. Сміта та К. Маркса є теорія трудової вартості, але з різницею у забезпеченні «гармонії», багатства країни підприємницькою діяльністю «економічної

людини» з приватним інтересом і, навпаки, з її експлуаторською сутністю, що приносить додатковий дохід, який забирається у робітників, та привласнюється «економічною людиною», відповідно у першого та другого вченого. Такий методологічний підхід об'єднав погляди науковців щодо негативного впливу держави, оскільки основополагаюче значення у суспільних процесах має праця людей, але причини такого ставлення вони пояснюють відповідно до різних світоглядних підходів визначення місця держави у розвитку капіталістичного та соціалістичного (комуністичного) суспільств в цілому, їх господарства та економічних суб'єктів зокрема.

Відправною точкою досліджень суспільства і держави А. Сміта і К. Маркса було визначення приватних та суспільних інтересів та способу їх реалізації як основи взаємодії економічних суб'єктів та джерела їх (суспільства і держави) добробуту. З точки зору А. Сміта приватна власність є складовою сутності людини відповідно до характеристики «економічної людини», яка прагне збільшення свого багатства, використовуючи для цього працю, засновану на використанні наявних у неї ресурсів. А. Сміт не приділяв категорії приватної власності окреме дослідження, розуміючи її як природне для людини явище, священне та недоторкане право, що відображено в його теоріях ренти, капіталу, доходів, особливо в ліберальній концепції, а саме у тлумаченні дефініції «свобода», яку глибоко дослідив в своїй статті «Багатство народів» Адама Сміта й підвалини політичної економії» В. М. Тарасевич [9, с. 11]. Як зазначає Р. В. Михайленко: «Якщо приватна власність за своєю природою є приналежністю людської сутності, то її сприймають як фактичне існування, яке не потребує пояснень» [5, с. 177].

Ліберальна концепція А. Сміта характеризує конструкцію (модель) ринку – суб'єктів, мету їх діяльності, способи та порядок їх взаємодії. На думку А. Сміта діяльність «економічної людини» в межах цієї моделі можлива тільки в умовах свободи, тому інші суб'єкти суспільства, особливо держава, її обмежують. В той же час нове прочитання всесвітньо відомої праці А. Сміта «Дослідження про природу та багатство народів» – через призму цивілізаційної парадигми – дозволяє погодитись

з тим, що науковець не відкидав важливість і значимість держави у суспільному розвитку в межах запропонованого просвітниками «суспільного договору», одним з головних положень якого є забезпечення свободи членам суспільства, але й передбачає наявність моральної та релігійної складової, а не тільки економіко-політичної – раціональної поведінки та правового середовища, у взаємодії економічних суб'єктів в межах створених державою «правил гри».

В книзі 5, розділі II «Щодо витрат на здійснення правосуддя» А. Сміт, будучи представником специфічної соціальної стратифікації суспільства, в якій нормою вважається наявність бідних і багатих, повага до людей вищих щаблів суспільства, особливо обумовлена перевагами по народженню, та зневажливе ставлення до нижчих щаблів суспільства, поважне ставлення до старших та інше, характеризує підвалини такої ситуації, в той же час він обстоює необхідність відділення судової гілки від виконавчої задля уникнення політичного впливу на діяльність суддів [7, с. 665-675]. Тим самим науковець проявляє свою прихильність до рівності всіх членів суспільства перед законом, що на його думку забезпечить захист приватної власності.

Поєднуючи цю тезу з його поглядами щодо моральності дій членів суспільства як на побутовому рівні так і в економічних взаємовідносинах, що відображені в праці «Теорія моральних почуттів» [8], можна побачити наступну рису англійського суспільства, притаманну, відповідно, і А. Сміту, – високий рівень цивілізаційної культури, який підкріплений традиціями та релігійністю, особливо протестантизмом (пуританізмом), популяризацією праці як джерела збагачення [1]. Причому ця характеристика культури англійського суспільства розповсюджується і на державу, яка уособлює верховну владу. Таким чином, досліджуючи місце і роль держави в структурі класичної політичної економії, а саме поглядів А. Сміта, необхідно відмовитись від суто економічного тлумачення держави як «нічного сторожа», що повинен створити умови для реалізації приватних інтересів економічних суб'єктів і не «заважати їм діяти», тому що як діяльність держави так і діяльність «економічних людей» містять в собі

також і морально-етичні складові культури англійського суспільства, які і на сьогоднішній день мають велике значення у його функціонуванні, особливо інститут довіри. Історичні стадії розвитку ринкового господарства Англії як раз підтверджують важливість поєднання цих цивілізаційних складових у суспільному розвитку – «золотий вік» (при Єлизаветі I), «манчестерський капіталізм», «Вікторіанська епоха» тощо.

На відміну від А. Сміта К. Маркс та його соратник Ф. Енгельс приділили велику увагу у дослідженні власності і вважали її основним елементом побудови держави як політичної організації задля гноблення населення та реалізації інтересів власників ресурсів. Приватна власність у «Економіко-філософських рукописах 1844 року» К. Маркса є проявом відчуження людини від самої себе і від суспільства [2, с. 588-589, 591], джерелом заздрості та користолюбства [2, с. 586], відокремленням засобів виробництва від виробника і виробленого продукту від виробника, що закріплює класову нерівність у правовій системі та відчужену працю у капіталістичному суспільстві (виробничих відносинах).

Слідуючи з філософської логіки К. Маркса, що «індивід є суспільна істота» [2, с. 590], сутність якої полягає у праці, «діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за способом її існування, носить суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування» [2, с. 589], тому саме «суспільний предмет дає можливість відчутти себе суспільною істотою», «а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі» [2, с. 593]. Відповідно до цієї логіки та матеріалістичного світогляду науковця, обумовленого зокрема і його антирелігійним налаштуванням: «...я заперечую дійсну релігійність і дійсно релігійну людину» [2, с. 635], суспільна власність і суспільна істота є тим природним проявом існування людини в новому суспільстві – комуністичному, а «комунізм пов'язаний зі скасуванням держави, приватної власності» [2, с. 587-588].

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули ідею матеріалістичного розуміння сутності держави, назвавши її політичною надбудовою, що реалізує інтереси власників засобів виробництва, від капіталів яких залежить (гроші, акції,

тощо), використовуючи закон як механізм взаємодії членів суспільства, заснований нібито на засадах свободи – «ілюзія, ніби закон ґрунтується на волі, і до того ж на відірваній від своєї реальної основи, вільній волі» [4, с. 63]. Виробничі відносини є «умовами панування певного класу суспільства, соціальна влада якого, що впливає з його майнового стану, знаходить щораз своє практично ідеалістичний вираз у відповідній державній формі, і тому будь-яка революційна боротьба спрямовується проти класу, який панував до того» [4, с. 69-70]. На думку вчених присвоєння всієї сукупності продуктивних сил індивідами, що об'єдналися, знищить приватну власність і саме комуністична революція може змінити характер діяльності, усунути працю, знищити панування яких бо то ні було класів разом з самими класами, «тому що ця революція відбудеться тим класом, який в суспільстві вже не вважається більше класом, не визнається в якості класу і є вже виразом розкладання всіх класів, національностей та т. д. в теперішньому суспільстві» [4, с. 69, 70]. В умовах безкласового суспільства «суспільна істота» може реалізувати суспільні інтереси, тому загибель держави, як засобу насилля одного класу над іншим, неминуча.

У 1848 р. в «Маніфесті комуністичної партії» мислителі поглибили класову теорію держави, показали роль, розвиток і становище пролетаріату в умовах суспільного поділу праці та технічного (промислового) прогресу у становленні буржуазного суспільства та значення пролетарського руху у знищенні «раніше існуючих відносин власності», а комуністів – приватної власності, на основі якого виникає наймана праця. Наймана праця створює капітал, тобто власність, що експлуатує найману працю [3, с. 32-39]. Тому перетворення капіталу у колективну власність змінить суспільний характер власності, що втратить класовий характер [3, с. 40], політична влада – «організована сила насилля одного класу для придушення іншого» – свою силу [3, с. 47].

Можна зробити припущення, що погляди А. Сміта, К. Маркса та Ф. Енгельса щодо місця і ролі держави в суспільному розвитку були обумовлені тим історичним етапом суспільного розвитку, на який припадають їх дослідження.

А. Сміт досліджував ринкову економіку на початку її становлення, де ще переважали моральні, ментальні, релігійні чинники у взаємовідносинах економічних суб'єктів, які робили їх дії передбачуваними і зрозумілими, надавали їм впевненості, а початок промислової революції «на очах» стрімко змінював на краще побут населення. Погляди К. Маркса формувались, коли процес індустріалізації набував великого розмаху, темпів та ніс з собою масове безробіття, зубожіння робітників, експлуатацію дитячої та жіночої праці тощо, спирались на матеріалістичну методологічну основу, відмову від релігії (хоча був вихідцем з роду равинів), сповідування холізму. Хоча говорять, що історія не має умовного часу, але наскільки б змінилися погляди цих мислителів щодо негативного ставлення до держави, якби А. Сміт та К. Маркс помінялись роками життя – мабуть «нічний сторож» з «laissez faire» та класово-антогоністична сутність держави були б для них не актуальними?!

1. Atterbury P. Steam & Speed: Industry, Power & Social Change in 19th-Century Britain [Електронний ресурс] / P. Atterbury. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/s/industry-power-and-social-change/>

2. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М.: Государственное издание политической литературы, 1956. – 689 с.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – М.: Политиздат, 1774. – 63 с.

4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (Второе издание). – М.: Государственное издание политической литературы, 1955. – 629 с.

5. Михайленко Р. В. Приватна власність у філософській традиції // Філософські та методологічні проблеми права, № 1(11), 2016. – с. 175–181

6. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными [Текст] / пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автономова; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с. – (Экономическая теория)

7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2009. – 960 с. – (Антология экономической мысли).

8. Смит А. Теория нравственных чувств / Вступ. ст. Б. В. Мееровского; Подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М.: Республика, 1997. – 351 с.

9. Тарасевич В. М. «Багатство народів» Адама Сміта й підвалини політичної економії // Проблеми економіки та політичної економії, № 1, 2016. – с. 5-16

Артеменко Олександр Андрійович

старший викладач кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИЧНУ ТА МАРКСИСТСЬКУ ПОЛІТИЧНУ ЕКОНОМІЮ

Зміни які відбулися після подій 1991 році в СРСР поставили перед українськими вченими завдання привести економістами науку у відповідність до світового, західного варіанту. А це спонукало взяти на озброєння її основні підходи. Політична економія як підґрунтя фундаментальних знань для економістів будь-якого профілю викликали необхідність подивитись на *мету* її появи, *предмет*, *метод*, *структуру*, *практичну значимість* по новому.

Нагадаємо, що **західний напрямок політичної економії** з'явилась як наука панівного класу, якого цікавили, перш за все, суто *практичні проблеми* з якими вони постійно стикались у безпосередній практиці господарювання. Звідси окреслився і предмет дослідження через визначення нової форми суспільного багатства спочатку меркантилістами у сфері обігу, як гроші, а потім у виробництві з якого почала викристалізуватись нова наука про з'ясування законів виробництва багатства, його зростання та розподілу.

Вперше предмет політичної економії чітко визначив французький економіст, фізіократ А.Р.Ж.Тюрго, а найбільш повно розкрив у своїй книзі «Дослідження про природу та причини багатства нації» А.Сміт, який пізніше Д.Рікардо змістив у бік визначення *законів розподілу*.

В кінці XIX ст. політична економія розширила предмет дослідження сформувавши науку економіка яку започаткували маржиналісти, а завершив англієць А.Маршалл, шляхом введення до неї *відносин попиту та пропозиції*. Це легко побачити у визначенні ним предмету економіки. Вчений писав, «... що економічна наука – це з одного боку *наука про багатство*, а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини у суспільстві, які відносяться до розпочатих нею *зусиль* для задоволення своїх *потреб* в тих межах, в яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його загального представника, тобто грошей. [1, с. 107].

Звідси була посилена *практична складова* економічної науки шляхом уведення в науковий обіг **сили** виміру *спонукальних мотивів* через *гроші* як ціну попиту та пропозиції.

Таким чином, політична економія розширила свій спектр дослідження сконцентрувавши його на питаннях раціональної поведінки людини. З'явилась *історія економічного аналізу* яка пройшла три періоди розвитку в залежності від розуміння предмета економічної теорії. Спочатку як частини філософії (*моральна філософія*), що було характерно для доринкових епох, потім *науки про матеріальне багатство*, і нарешті *науки про раціональну поведінку людей* коли предмет західної політичної економії трансформувався у економіку.

По іншому виник та окреслився марксистський варіант науки який утворився на теренах західного напрямку класики із зовсім іншими *метою, предметом, методом, та структурою* дослідження. *Мету* цього дослідження К. Маркс недвозначно сформулював у «Тезах про Фейєрбаха», а точніше в 11 тезі твору. «Філософи, – писав він, – лише різним чином *пояснювали* світ, але справа полягає у тому, щоб *змінити* його». [2. с. 4]. Неважко побачити, що створена на базі нової

пролетарської філософії пролетарська політична економія мала зовсім іншу, ніж західна, мету, а саме – *змінити* світ.

Тому марксистська політична економія аж ніяк не може бути посібником для господарюючого суб'єкта, а є прологом до пролетарської революції через з'ясування її рушійних сил та побудови нового комуністичного суспільства контури якого вчений і визначив у якості практичної складової цієї науки у науковому комунізмі.

Звідси «Капітал» по-новому означив предмет дослідження політичної економії який К. Маркс визначив як «капіталістичний спосіб виробництва та відповідні йому відносини виробництва і обміну» [3. т. 23, с. 6].

Зазначене вище не могло не відобразитися і на методі дослідження економічної науки. В західному варіанті він в основаному **аналітичний**, а в марксистському – **метод діалектичного матеріалізму** основою якого є *дедукція* як *рух від абстрактного до конкретного*. Все це разом взяте визначило суттєві відмінності в тлумаченні конкретних процесів та категорій, що їх відображають.

Тому всі поняття політичної економії, як наприклад, вартість (цінність), заробітна плата, прибуток тощо виявились *однойменними*, але зовсім *іншими по суті*. Крім того у марксизмі з'явились нові поняття – додаткова вартість, постійний та змінний капітал, абсолютна рента тощо відсутні у західному варіанті, відтінюючи класову природу науки.

Тому, і це найголовніше, **марксизм є класовою теорією** і відображає зміни у суспільному розвитку виходячи саме з цього.

Таким чином існують суттєві розбіжності між двома варіантами політичної економії в її західному та марксистському варіанті де остання є відгалуженням західної економічної думки. Кожна з цих наук відповідно має свою *мету, предмет, метод та структуру*. Тож не дивно, що при вивченні економіки студенти постійно потрапляють в ситуацію коли виявляється невідповідність марксистських категорій категоріям економіки які трансформувати у нього неможливо. Це викликано різними цілями наук де практична сторона марксизму міститься у науковому комунізмі, а західна – в

економіці, утворюючи два різні варіанти політичної економії кожна з яких має свою, особливу цінність. При цьому важливо пам'ятати, що поява науки економіка аж ніяк не веде до зникнення політичної економії у її західному варіанті. Для цього досить згадати, що А. Маршалл пише про політичну економію, або економічну науку через кому [1, с. 56].

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т.1 / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.

2. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.3. – С. 1- 4.

3. Маркс К. Капитал. Т.1 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.23. – С. 3-907.

Погорелов Сергей Борисович

*старший викладач кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ І МАРКСОВА НАУКОВА СПАДЩИНА

Теоретична системність є властивістю й об'єктивною рисою пізнавального процесу. В теорії пізнання систематизація наукових знань є окремою самостійною проблемою. Проблеми систематизації категоріального апарату успішно вирішувалися у Марксовому вченні.

Необхідність системного категоріального уявлення про сукупність суспільно-економічних процесів, що відбуваються в цілісній системі суспільних відносин, обумовлена тим, що системне пізнання дозволяє визначити найбільш ефективні способи отримання теоретичних та практичних рекомендацій по їх удосконаленню.

Розуміння того, що вся сукупність господарських процесів знаходиться в систематичному зв'язку (так само, як і в природі),

як зазначав Ф.Енгельс, «збуджує науку виявляти цей систематичний зв'язок скрізь, як в частковому, так і в цілому».

Систематизація наукових категорій є процесом та результатом все більш повного розкриття взаємозв'язків між ними та внутрішніх взаємопереходів, обумовлених об'єктивною логікою історичного розвитку. Уявлення про науку як систему передбачає доведення теоретичного пізнання до рівня, при якому понятійний апарат має такі властивості, як логічний взаємозв'язок, субординація, узгодженість та взаємообумовленість окремих положень або понять.

Теоретична систематизація як спосіб упорядкування, підсумовування й організації нашого знання про сутність явищ є також важливим способом розширення, розвитку та прирощування цього знання. Система категорій, що є результатом теоретичної систематизації, може ліквідувати багато «дотичних» та «стикових» теоретичних проблем, дозволяє привести у взаємну відповідність різноманітні фрагменти, наприклад, соціально-економічного знання, надати йому форму необхідності, вивільняючи його від усього випадкового та несуттєвого.

Система категорій, якщо вона правильно відображає реальні процеси та тенденції суспільно-економічного розвитку, дозволяє досліджувати динамізм та структурні взаємозв'язки суспільних утворень, здатна продукувати нові концепції у процесі розробки практичних пропозицій по управлінню суспільством. Вона дозволяє забезпечити теоретичну дисципліну думки, сформуванати навички системного аналізу.

Цілісна теоретична система, як свідчить історія економічної думки, зазвичай ставала важливим фундаментом формування економічного мислення та економічної культури цілих поколінь. В цьому міститься практичне значення категоріальної систематизації.

Однією з небагатьох спроб в історії людства дати цілісне розуміння об'єктивного світу та місця і ролі людини в ньому, показати взаємозв'язок матеріального і духовного світів, об'єктивного і суб'єктивного, природи і суспільства, розкрити найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення, є марксизм. Маркс був одним з тих

небагатьох вчених, який зміг створити саме цілісну, системну теорію пізнання практичного процесу розвитку людства, розробивши інструментарій аналізу у вигляді відповідних категоріальних рядів. У Марксовій науковій спадщині наочно представлено доведення теоретичного пізнання до рівня логічного взаємозв'язку, субординації, узгодженості та взаємообумовленості окремих положень або понять.

«Унікальність Маркса-вченого полягає у тому, – зазначає Вальтраут Шеліке, відома дослідниця ранніх робіт К.Маркса та Ф.Енгельса 1844-46 років мовою оригіналу, – що у його теоретичній спадщині відсутні межі між відповідними дисциплінами. Цим забезпечується системність ключових позицій Марксової теорії, перш за все тих її аспектів, які стосуються головного у суспільствознавстві – обґрунтування логіки історичного прогресу, його загальних (концептуальних) закономірностей».

Отже, категоріально-понятійна систематизація є способом реалізації принципу системності і засобом наукового розуміння розвитку та перетворень суспільно-економічних відносин, які зразково використовував К.Маркс як дослідник конкретних форм та проявів економічних процесів.

1. Ф.Энгельс. Анти-Дюринг. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.20. С.35–36.

2. Шелике Вальтраут. Марксизм – целостная теория? // Электронный ресурс: http://www.wtschaelike.ru/?page_id=10.

Єрмоленко Валентин Адамович
к.е.н., доцент

К. МАРКС ТА Ф. ЕНГЕЛЬС В ЕТНОКУЛЬТУРОГІЧНИХ КОНТЕКСТАХ ВИКЛИКІВ ТА РИЗИКІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Зовнішньо є багато підстав вважати життєвий шлях К. Маркса, принаймні, в його інтелектуальній діяльності та у

безпосередньо творчому сегменті наближеним до ідеального у подоланні різних зовнішніх перешкод. Наприклад, його юнацьке романтичне захоплення соціалізмом не тільки не знайшло розуміння та підтримки у батька, а й різкий осуд. Мати теж вважала, що він помилився у виборі свого життєвого шляху. Наприклад, коли він з захватом написав їй, що він написав видатний твір – «Капітал», то вона відповіла, що краще б він мав капітал, ніж написав книгу про капітал. У нього був вибір – стати багатим чи великим революціонером. Він вибрав останнє.

Феномен конфлікту поколінь, який відбувався протягом всього розвитку людства у XIX ст. знайшов віддзеркалення і в літературі. Наприклад: роман «Батьки та діти» І. Тургенєва, в якому було заявлено про появу нових людей – нігілістів. В 50-70 роки XX ст. цей феномен проявився спочатку в контркультурі, а потім у галасливих протестних та бунтівних рухах на Заході, які своїм хворобливо-негативним сегментом заглушили конструктивно-позитивний сегмент, який не тільки констатував кризу сенсів, смислів, цілей та цінностей, а й започаткував, принаймні, необхідність нового погляду на світ і себе в ньому. З часом молодь вдалося приборкати і вживити в них стандартні сенси та цінності і абсорбувати. Були використані механізми, деякі з них пізніше увійшли у Болонський процес освіти. Проблеми ж залишаються. Водночас США припинили війну у В'єтнамі, вирішують расові проблеми.

В колишніх країнах соціалістичного табору та СРСР конфлікт поколінь мав свою специфіку, який проявив себе в рухах шістдесятників після «хрущовської відлиги». Вони пристосовувалися до життя як могли, але не втратили себе повністю та безповоротно. Саме вони започаткували «перебудову» і через «розкрутку» «лівизни» отримали масову підтримку та перемогли. На більше у них вже сил не було. А потім вже інші оперлися на «лівизну» і різко повернуло в «право». На ці процеси мав значний вплив і зовнішній чинник. Якщо на Заході ці рухи були майже повністю «лівими», то, наприклад, в Чехословаччині та Польщі при значному сегменті «лівих», домінували «праві». І на Заході, і в колишніх країнах соціалістичного табору та СРСР саму активну участь в цих процесах приймали євреї.

Водночас. Коли починаєш досліджувати його наукову спадщину, то з'ясовуються дивні речі. Практично у всіх своїх основоположних поглядах він помилявся. Головною з них є помилкове розуміння людини в її сутності, оскільки він начисто виключає її природну складову. Він вважав, що сутність людини є сукупність суспільних відносин. Генетика досліджує природну складову в т. ч. і людини, що давало марксистам вважати буржуазною наукою, а вчених репресувати. Оскільки вартість товару вимірюється суспільно необхідною працею, то у вартості товару також відсутня природна складова.

Праця людини є продуктивною: створення чогось нового у вигляді небаченого, нечуваного, незнаного, небувалого і репродуктивна – виробництво аналогів. Такий підхід діаметрально протилежний Марксовому, оскільки, згідно його теорії, художник, який малює картину – це непродуктивна праця, а робітники, які на основі цієї картини роблять копії чи репродукції – це продуктивна праця. Творча праця завжди була основною, а зараз її значення ще більше зростає і не стільки по кількісним, скільки по якісним параметрам. Дослідники цілком вірно говорять про експлуатацію природних ресурсів, але практично не аналізують духовно-інтелектуальну експлуатацію. А вона існує і примножує ентропійність людської діяльності. Саме таке примітивне розуміння продуктивної праці стало основою навіженої ідеї диктатури пролетаріату, яка у реалізації комуно-більшовиками стало людожерським дійством.

Ще одна «гуманістична» новація стосовно суспільного поділу праці і рівної оплати праці. Ф. Енгельс пише, що в майбутньому суспільстві не буде суспільного поділу праці і людина буде вільно змінювати професію шляхом, наприклад, попрацювавши півгодини архітектором, потім штовхатиме півгодини тачку. При цьому в принизливому вигляді дорікає Є.Дюрінгу, що той не в змозі це зрозуміти [1, с. 195]. Таке утопічне бачення розвитку цієї, за їхнім визначенням, «категорії всіх категорій» було у них.

Який би висновок з приводу фундаментальних проблем, який зробили К. Маркс та Ф. Енгельс, не візьмеш, то зразу відчуваєш або помилковість, або утопічність, або навіть щось жахливе. Відомо, що утворення етносів криється у глибокій

давнині і є вкрай складною проблемою. Відомо також і те, що в історії траплялися такі ганебні явища, як етноцид.

У К.Маркса та Ф.Енгельса сформувалося ненависне ставлення саме до східнослов'янських народів, в т. ч. до українського етносу. В 1848 р. в Празі відбувся Слов'янський конгрес у вигляді Першого з'їзду слов'янських рухів Австрійської імперії з намаганням утворити щось подібне до сучасної Ліги арабських країн або з «дальнім прицілом» – створення слов'янської цивілізації. В дискусії з М. Бакуніним Ф. Енгельс попереджає: «...якщо революційний панславизм приймає ці слова всерйоз і буде зрікатися від революції всюди, де справа торкнеться фантастичної слов'янської національності, то і ми будемо знати, що нам робити. Тоді і відбудеться «безжалісна боротьба не за життя, а за смерть» зі слов'янством, яке зрадило революцію, боротьба на знищення і безжалісний тероризм не в інтересах Німеччини, а в інтересах революції» [2, с. 297-298]. Все чітко та однозначно. Етноцид. Хоча головним у К. Маркса та Ф. Енгельса був соціальний геноцид у вигляді ідеї «зайвих» класів.

Є ще одна «гуманістична» новація. Оскільки люди мають різний рівень розвитку, то потрібно, як пише Ф. Енгельс, організувати: «Виховання всіх дітей з того моменту, як вони можуть обходитись без материнського догляду, в державних закладах і державним коштом. Поєднання виховання з фабричною працею» [3, с. 321]. Такий шлях досягнення соціальної рівності є формою створення одноманітних «гвинтиків» для тоталітарної системи.

К. Маркс помилково вважав, що причини кризи криється у приватній власності на засоби виробництва, яка притаманна тільки капіталістичному способу виробництва. В дійсності все в світі розвивається не лінійно, а ритмічно та циклічно. Тому криза є необхідною природною складовою, на рівні якої проходить багато життєдайних започаткувань в т. ч. і новоутворень в науці, техніці, культури тощо, без яких розвиток не можливий.

Е. Фромм висловив думку, що життя – це цвинтар наших надій та сподівань, яка має свою правоту, але, тільки в певному сегменті, оскільки життя не тільки продовжується, а й

збільшується по кількісних та змінюється по якісних параметрах. Життя в цілому не є цвинтар наших надій і сподівань, а часто, принаймні, перед цвинтарем такого роду є вмістилищем наших самозрад, самообману, «хитрості», компромісів, які і детермінують хворобливе (не у своєму часі, не на своєму місці або шляху, не «у своїй хаті») життя, а потім і смерть наших надій та сподівань, в кращому випадку унеможливили життя на повну. Відповідно, залишки нереалізованості перетворюються в ентропійні, отруйні складові і себе, і оточуючих людей. На цьому «цвинтарі» певна категорія людей, в силу різних обставин, скидають з себе найважчий тягар – тягар особистої відповідальності за виправлення часу, який «звихнувся» (В. Шекспір) в умовах реального прискореного розвитку та зростання ентропії. В цьому аспекті цікавими і повчальними стали б дослідження у з'ясуванні причин, які детермінували саме таке світорозуміння у виборі чи торуванні саме таких шляхів та використанні таких засобів у реалізації своїх помилкових та утопічних цілей. Або ще таке: К. Маркс різко виступав проти релігії, вважаючи її опіумом народу. Водночас багато дослідників зовсім не безпідставно вважають марксизм новою іудо-християнською єрессю.

А. Сміт з приводу економічної теорії фізіократів відмічав, що, поза яким сумнівом, не варто більш детально з'ясовувати помилки теорії, яка ніколи не причиняла і, ймовірно, ніколи не причинить ані навіть маленької шкоди ні в одній частині земної кулі, хоча ця теорія висувалася малочислою групою вчених і талановитих людей Франції [4, с. 480]. В цьому відношенні корисним буде ставлення Р. Лукаса та Т. Сержента до теоретичної спадщини Дж. Кейнса, що було подано у сумісному докладі. На їх погляд, перед дослідниками зараз стоїть задача вирішити, «які залишки того інтелектуального спадкоємства, яке стало відомо під найменуванням кейнсіанської революції можна використати в якості брукху..., а які можуть бути повністю забраковані» [5, с. 28].

Стосовно теоретичної спадщини К. Маркса треба сказати, що вона не підходить для використання в якості брукху без певної «дезактивації», оскільки вона переповнена отрутою людиною ненависних концепцій і гіпотез, які були замасковані

під гуманістичні та утопічні, лукаві ідеї і прикриті уявними інтересами пролетаріату та найбільшими верстами населення, внаслідок чого певна частина з них були схильні до омани у сприйнятті будь-яких ідей, з використанням будь-яких засобів, щоб змінити свій непривабливий стан.

В цьому аспекті потрібно відокремити суспільну «лівизну», яка є природною, як і «центристська» складова чи «права» від теорії К. Маркса і Ф. Енгельса та марксистів. Перекіс в той чи інший бік приводить до дисгармонії з значним витрачанням не тільки життєвих сил та енергії людей, а й їхніх життів на утримання стійкості.

1. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958-1985. – Т.20.– / Фрідріх Енгельс. – 1961. – 447с.

2. Енгельс, Ф. Демократичний панславизм. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958-1985. – Т. 6 / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – 1959. – с. 281 – 298

3. Енгельс, Ф. Принципи комунізму. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958-1985. – Т. 4 / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – 1959. – с. 311-327

4. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов./ А. Смит; вступ. ст. и коммент. В. С. Афанасьева. – М., Соцекгиз, 1962. – 684 с.

5. Рудакова, И. Основное течение экономической теории: потенциал и научная критика / И. Рудакова // Вопросы экономики. – 2005.– №9.– с. 21-35.

**«ЕКОНОМІЧНА СПАДЩИНА К. МАРКСА:
ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

*Збірник матеріалів
Всеукраїнського Круглого столу
25 квітня 2018 року*

Видано в авторській редакції

Обсяг 5,7 д.ар.
Зам. №18-5449